

**ULUSLARARASI TÜRKİYE VE PAKİSTAN ARASINDA TARİHİ
VE COĞRAFİ BAĞLANTILAR SEMPOZYUMU**

Geçmiş, Bugün ve Gelecek Beklentileri

**INTERNATIONAL SYMPOSIUM ON HISTORICAL AND
GEOGRAPHICAL CONNECTIONS BETWEEN TURKEY AND
PAKISTAN**

Past, Present and Future Prospects

PROCEEDINGS BOOK / BİLDİRİ KİTABI

Editör: Prof. Dr. Barış SARIKÖSE

KARABÜK - 2023

ISBN: 978-605-9554-88-6

Dizi-Seri Bilgileri: Karabük Üniversitesi Yayınları-92

"The legal and ethical responsibilities of the papers presented at the symposium and published in the proceedings book belong to the authors.."

"Sempozyumda sunulan ve bildiri kitabında basılan bildirilerin yasal ve etik sorumlulukları yazarlara aittir..."

**INTERNATIONAL SYMPOSIUM ON HISTORICAL AND GEOGRAPHICAL
CONNECTIONS BETWEEN TURKEY AND PAKISTAN
Past, Present and Future Prospects**

**ULUSLARARASI TÜRKİYE VE PAKİSTAN ARASINDA TARİHİ VE COĞRAFİ
BAĞLANTILAR SEMPOZYUMU
Geçmiş, Bugün ve Gelecek Beklentileri**

Sempozyum Onur Kurulu

- Prof. Dr. Refik POLAT (Karabük Üniversitesi Rektörü)
Prof. Dr. Mustafa YAŞAR (Karabük Üniversitesi Rektör Yardımcısı)
Prof. Dr. Mücahit COŞKUN (Karabük Üniversitesi Rektör Yardımcısı)
Prof. Dr. İzzet AÇAR (Karabük Üniversitesi Rektör Yardımcısı)
Prof. Dr. Niaz Ahmad AKHTAR (SI) (Pencap Üniversitesi Rektör Yardımcısı)
Prof. Dr. Muhammed Saleem MAZHAR (Pencap Üniversitesi Rektör Yardımcısı)

Düzenleme Kurulu

- Prof. Dr. Murat AĞARI (Karabük Üniversitesi)
Prof. Dr. Muhammed SHARİF (Pencap Üniversitesi)
Prof. Dr. Barış SARIKÖSE (Karabük Üniversitesi)
Prof. Dr. Nurgün KOÇ (Karabük Üniversitesi)
Prof. Dr. İsmâ YOUNES (Pencap Üniversitesi)
Prof. Dr. Safdar Ali SHİRAZİ (Pencap Üniversitesi)
Prof. Dr. Fatih AYDIN (Karabük Üniversitesi)
Doç. Dr. Ashfak Ahmed KHAN (Karabük Üniversitesi)
Doç. Dr. Recep ARSLAN (Karabük Üniversitesi)
Doç. Dr. Selçuk ATAY (Karabük Üniversitesi)
Dr. Öğr. Üyesi Sami AĞAOĞLU (Karabük Üniversitesi)
Dr. Öğr. Üyesi Tolga UZUN (Karabük Üniversitesi)
Dr. Öğr. Üyesi Mustafa CANLI (Karabük Üniversitesi)
Dr. Öğr. Üyesi Murat ÇINAR (Karabük Üniversitesi)
Dr. Öğr. Üyesi Cemil İRDEM (Karabük Üniversitesi)
Dr. Öğr. Üyesi İsmail TAŞ (Karabük Üniversitesi)
Dr. Adeel AHMAD

Sekreteryâ

- Arş. Gör. Dr. Nejlâ DOĞAN
Arş. Gör. Ferdi GÖKBUĞA
Arş. Gör. Serhat SİPAHİ
Arş. Gör. Enes EKMEKÇİ

Bilim Kurulu

- Prof. Dr. Mücahit ÇOŞKUN (Karabük Üniversitesi)
Prof. Dr. Murat AĞARI (Karabük Üniversitesi)
Prof. Dr. Safdar Ali SHİRAZİ (Pencap Üniversitesi)
Prof. Dr. İsmâ YOUNES (Pencap Üniversitesi)
Prof. Dr. İbrahim ATALAY (Karabük Üniversitesi)
Prof. Dr. Ali ÖZÇAĞLAR (Karabük Üniversitesi)
Prof. Dr. Ünal ÖZDEMİR (Karabük Üniversitesi)
Prof. Dr. Fatih AYDIN (Karabük Üniversitesi)
Prof. Dr. Barış SARIKÖSE (Karabük Üniversitesi)
Prof. Dr. Nurgün KOÇ (Karabük Üniversitesi)
Prof. Dr. Halil TOKER (İstanbul Üniversitesi)
Prof. Dr. Recep KARACAKAYA (İstanbul Medeniyet Üniversitesi)
Prof. Dr. Zeki TEKİN (Kayseri Üniversitesi)
Prof. Dr. Mustafa HİZMETLİ (Bartın Üniversitesi)
Prof. Dr. Mehmet KARAYAMAN (Bandırma Onyedi Eylül Üniversitesi)
Prof. Dr. Salih Khouder Mohammed (Kerkük Üniversitesi)
Prof. Dr. Selman YAŞAR (Batman Üniversitesi)
Doç. Dr. Özgür TÜRKER (Süleyman Demirel Üniversitesi)
Doç. Dr. Şerife AĞARI (Karabük Üniversitesi)
Doç. Dr. Ahmet Sait CANDAN (Karabük Üniversitesi)
Doç. Dr. Ersin ÇELİKBAŞ (Karabük Üniversitesi)
Doç. Dr. Mehmet BİÇİCİ (Gaziantep Üniversitesi)
Doç. Dr. Selma TURHAN SARIKÖSE (Karabük Üniversitesi)
Doç. Dr. Ashfak Ahmed KHAN (Karabük Üniversitesi)
Doç. Dr. Recep ARSLAN (Karabük Üniversitesi)
Doç. Dr. Hakan TÜRKKAN (Karabük Üniversitesi)
Doç. Dr. Selçuk ATAY (Karabük Üniversitesi)
Dr. Öğr. Üyesi Günver GÜNEŞ (Adnan Menderes Üniversitesi)
Dr. Öğr. Üyesi Sami AĞAOĞLU (Karabük Üniversitesi)
Dr. Öğr. Üyesi Bilal Mohammed Qasım (Kerkük Üniversitesi)
Dr. Öğr. Üyesi Tolga UZUN (Karabük Üniversitesi)
Dr. Öğr. Üyesi İsmail YÜCEDAĞ (Karabük Üniversitesi)
Dr. Öğr. Üyesi Abdülazim İBRAHİM (Karabük Üniversitesi)
Dr. Öğr. Üyesi İsmail TAŞ (Karabük Üniversitesi)
Dr. Öğr. Üyesi Tahir BİLİRLİ (Karabük Üniversitesi)
Dr. Öğr. Üyesi Mustafa CANLI (Karabük Üniversitesi)
Dr. Öğr. Üyesi Cemil İRDEM (Karabük Üniversitesi)

Konular

Beşeri ve Ekonomik Coğrafya
Kültürel Coğrafya
Kent Coğrafyası
Fiziki Coğrafya
Çevre Coğrafyası
Bölgesel Coğrafya
Ortadoğu Siyasi Coğrafyası
Türkiye ve Pakistan Coğrafyası
Din ve Toplum
Türk Devletlerinde Müslim- Gayrimüslim İlişkileri
Türklerde Devlet ve Toplum
Ortadoğuda Vakıflar ve Toplumsal Yapıdaki Yeri
Türk- İslam Devletlerinin İdari ve Bürokratik Yapısı
Yeni ve Yakınçağ'da Ortadoğu'da Siyasi Değişimler
Ortadoğu İktisat Tarihi, Madencilik ve Savaş Tarihi
Ortadoğu Savaş Sanayi
Türklerde ve Ortadoğu'da Donanma
Osmanlı Devleti'nde Vergilendirme ve Finans
Türkiye ve Pakistan Mimarlık Tarihi
Türk ve Urdu Eğitim Tarihi
Türk ve Urdu Modernleşme Tarihi
Türk Tarihinde Azınlıklar
Bilim, Teknoloji, Düşünce ve Tıp Tarihi
Türk ve Pakistan Mutfağı
İslam Kaşifleri, Coğrafyacıları ve Haritacıları
I. Dünya Savaşı'nda Osmanlılar
Türkiye Cumhuriyeti Tarihi
Pakistan Devleti Tarihi
Diplomasi Tarihi
Güvenlik ve İstihbarat Tarihi
Türkiye ve Pakistan Eğitim Sistemi
Türk- İslam Düşüncesi
Pakistan'da İslam Felsefesi
Türk Dili, Urdu Dili
Bildiri Başvuru ve Yazım Kuralları

Atıf ve Kaynakça Yazımı:

Atıflar ve kaynakça yazımı APA veya CHICAGO usulüne uygun olarak verilebilir.

INTERNATIONAL SYMPOSIUM ON HISTORICAL AND GEOGRAPHICAL
CONNECTIONS BETWEEN TURKEY AND PAKISTAN
Past, Present and Future Prospects

ULUSLARARASI TÜRKİYE VE PAKİSTAN ARASINDA TARİHİ VE COĞRAFİ
BAĞLANTILAR SEMPOZYUMU
Geçmiş, Bugün ve Gelecek Beklentileri

June 3- 4, 2022/ 3-4 Haziran 2022
KARABÜK / TÜRKİYE

Honorary Committee/ Onur Kurulu

Prof. Dr. Refik POLAT / Rector, Karabuk University
Prof. Dr. Niaz Ahmad AKHTAR /Rector, Punjab University
Prof. Dr. Mustafa YAŞAR / Vice Rector, Karabuk University
Prof. Dr. Mücahit COŞKUN / Vice Rector, Karabuk University
Prof. Dr. Muhammad Saleem MAZHAR / Pro Vice Chancellor Punjab University
Prof. Dr. İzzet AÇAR / Vice Rector, Karabuk University

Organizing Committee /Düzenleme Kurulu

Prof. Dr. Murat AĞARI / Karabuk University
Prof. Dr. Muhammed SHARİF / Punjab University
Prof. Dr. Barış SARIKÖSE / Karabuk University
Prof. Dr. Nurgün KOÇ / Karabuk University
Prof. Dr. İsmail YOUNES / Punjab University
Prof. Dr. Safdar Ali SHİRAZİ / Punjab University
Prof. Dr. Fatih AYDIN / Karabuk University
Assoc. Prof. Ashfak Ahmed KHAN / Karabuk University
Assoc. Prof. Recep ARSLAN / Karabuk University
Assoc. Prof. Selçuk ATAY / Karabuk University
Assist. Prof. Sami AĞAOĞLU / Karabuk University
Assist. Prof. Tolga UZUN / Karabuk University
Assist. Prof. Mustafa CANLI / Karabuk University
Assist. Prof. Murat ÇINAR / Karabuk University
Assist. Prof. Cemil İRDEM / Karabuk University
Assist. Prof. İsmail TAŞ / Karabuk University
Assist. Prof. Dr. Adeel AHMAD

Secretariat/ Sekreteryä

Research Assist. Dr. Nejlä DOĞAN
Research Assist. Ferdi GÖKBÜĞA
Research Assist. Serhat SİPAHİ
Research Assist. Enes EKMEKÇİ

Invited Speakers / Davetli Konuşmacılar

Prof. Dr. Azmi ÖZCAN
Aslan BALCI (Journalist / Gazeteci)
Mustafa ÖZCAN (Journalist / Gazeteci)
SYMPOSIUM PROGRAM / SEMPOZYUM PROGRAMI

Note: The program has been prepared according to Turkish time. For Pakistan time +2

**Opening Ceremony/ Açılış: 09.30 / June 3, 2022
HALL 1 / SALON 1**

Prof. Dr. Niaz Ahmad AKHTAR/ Vice Chancellor, Punjab University

Prof. Dr. Mücahit COŞKUN / Vice Rector, Karabuk University

Prof. Dr. Murat AĞARI / Dean, Faculty Of Letters

Prof. Dr. Prof. Dr. Muhamed SHARIF / Dean, Faculty of Science Punjab University

Opening Session / Açılış Oturumu	HALL 1 / SALON 1 Moderator / Oturum Başkanı Prof. Dr. Azmi ÖZCAN
14.00-14.15	Prof. Dr. Azmi ÖZCAN
14.15-14.30	Aslan BALCI (Journalist / Gazeteci)
14.30-14.45	Mustafa ÖZCAN (Journalist / Gazeteci)

JUNE 3, 202/ 3 HAZİRAN 2022

1. DAY, 1. SESSION / 1. GÜN, 1. OTURUM	HALL 1 / SALON 1 MODERATOR / OTURUM BAŞKANI Prof. Dr. Barış SARIKÖSE
15.00-15.15	Prof. Dr. Murat AĞARI “IN THE WORKS OF ISLAMIC GEOGRAPHERS BETTING THE INDIAN SUBCONTINENT”
15.15-15.30	Prof. Dr. Mahboob HUSSAIN “SHARED HISTORY, HERITAGE AND CULTURE: PAKISTAN- TURKEY CONNECTIVITY”
15.30-15.45	Assoc. Prof. Aykut KİŞMİR “CULTURAL INTERACTION IN THE EXAMPLE OF PLACES OF MEMORY”

15.45-16.00	Dr. Muhammad HAMEED "MAPPING THE ARCHAEOLOGICAL AND HISTORICAL HERITAGE IN PAKISTAN THROUGH THE GIS METHOD"
1. DAY, 1. SESSION/ 1. GÜN, 1. OTURUM	HALL 2 / SALON 2 Moderator / Oturum Başkanı Prof. Dr. Isma YOUNES
15.00-15.15	Anum LIAQAT - Prof. Dr. Isma YOUNES – Dr. Salman TARIQ "SEASONAL AEROSOL CLASSIFICATION OVER SOUTH ASIA BY USING SATELLITE-BASED ATMOSPHERIC OPTICAL DATA"
15.15-15.30	Prof. Dr. Mücahit ÇOŞKUN Assist. Prof. Cemil İRDEM "DENDROCLIMATOLOGICAL ANALYSIS OF THE RELATIONSHIPS BETWEEN TOTAL MONTHLY PRECIPITATION AND ANNUAL RING OF ULUDAĞ FIR (ABIES NORDMANNIANA SUBSP. BORNMULLERIANA MATTF.): SAKARYA-KEREMALİ MOUNTAIN EXAMPLE"
15.30-15.45	Research Assist. Hatice GÖRGÜN "THE EFFECTS OF THE INDIAN CALIPHATE MOVEMENT ON THE DEVELOPMENT OF PAKISTAN-TURKEY RELATIONS"
15.45-16.00	Lecturer Emel SİYİLİM BAŞARIR "INTRODUCTION TO THE HISTORY OF TRANSLATION IN URDU LANGUAGE AND LITERATURE"

1. DAY 2. SESSION / 1. GÜN 2. OTURUM	HALL 1 / SALON 1 MODERATOR / OTURUM BAŞKANI Assoc. Prof. Ersin MÜEZZİNOĞLU
16.30-16.45	Assoc. Prof. Dr. Ersin MÜEZZİNOĞLU "TURKEY-PAKISTAN RELATIONS (1947-1955)"
16.45-17.00	Dr. Muhammad Tahir RASHİD "CHANGING DYNAMICS OF MIDDLE EASTERN POLITICS SINCE 9/11"
17.00-17.15	Assist. Prof. Sami AĞAOĞLU "OSMANLI KRONİK VE TARİHLERİNE GÖRE HİNDİSTAN'DAN OSMANLI'YA GÖNDERİLEN ELÇİLER"

17.15-17.30	Research Assist. Ayşenur AYDINLI "THE ROLE OF THE SUHRAWARDES IN THE ISLAMIZATION OF THE INDIAN SUBCONTINENT DURING THE DELHI SULTANATE"
1. DAY, 2. SESSION / 1. GÜN, 2. OTURUM	HALL 2 / SALON 2 MODERATOR / OTURUM BAŞKANI Assoc. Prof. Ashfak Ahmad KHAN
16.30-16.45	Dr. Fatma ÇALIK ORHUN "TURKEY-PAKISTAN RELATIONS DURING THE DEMOCRAT PARTY PERIOD"
16.45-17.00	Dr. Asma Kausar KHAN - Siham ASGHAR "THE GEOGRAPHICAL AND GEOLOGICAL SIMILARITIES OF TURKEY AND PAKISTAN"
17.00-17.15	Asfar Hasnain HASHMI "GROUNDWATER DEPLETION IN PUNJAB, ITS REASONS AND REMEDIES"
17.15-17.30	Qafqaz AĞABALAYEV - Yusif RƏHİMOV - Sevinc HÜSEYNOVA "FLOOD DANGEROUS LANDS IN THE KAYNAR ARM OF KİŞ DREA AND MEASURES TO PROTECT THE CROPS OF VILLAGE ENTERPRISES FROM FLOOD/ KİŞ ÇAYININ QAYNAR QOLUNDA SEL TƏHLÜKƏLİ ƏRAZİLƏR VƏ KƏND TƏSƏRRÜFATI ƏKİNLƏRİNİN SELDƏN MÜHAFİZƏ TƏDBİRLƏRİ"

JUNE 4, 2022 / 4 HAZİRAN 2022	
2. DAY, 1. SESSION / 2. GÜN, 1. OTURUM	HALL 1 / SALON 1 MODERATOR / OTURUM BAŞKANI Assoc. Prof. Muhammad RIZWAN
09.30-09.45	Assoc. Prof. Muhammad RIZWAN, Assoc. Prof. Ashfak Ahmad KHAN "EVALUATION OF SAFFRON PRODUCTION FOR SUSTAINABLE RURAL DEVELOPMENT IN PAKISTAN AND TURKEY: A REVIEW OF POTENTIALS AND CHALLENGES"
09.45-10.00	Dr. Adeel AHMAD, Hafiza Tehmina ANWAR, Sajid Rashid AHMAD "SOIL EROSION ASSESSMENT USING GIS AND: A CASE

	STUDY OF NORTHERN REGION OF PAKISTAN"
10.00-10.15	Assist. Prof. Murat ÇINAR "PAKISTANIS IN THE CYPRUS PEACE OPERATION"
10.15-10.30	Hüseyin MUSTAFABƏYLİ - Murad QƏHRƏMANOV "BIOGEOMORPHOCENOSES AND THEIR BIOGEOCHEMICAL AND LANDSCAPE-ECOGEOGRAPHIC FEATURES"
2. DAY, 1. SESSION / 2. GÜN, 1. OTURUM	HALL 2 / SALON 2 MODERATOR / OTURUM BAŞKANI Assoc. Prof. Abdul HAMEED
09.30-09.45	Lecturer Elif ÖCALMIŞ Lecturer Emel SİYLİM BAŞARIR Assoc. Prof. Aykut KİŞMİR "THE EFFECT OF INTERLINGUAL INTERACTION ON TURKISH AND URDU"
09.45-10.00	Assist. Prof. Mustafa CANLI "BRITISH RAJ AND MUSLIM HERITAGE IN ZADIE SMITH'S WHITE TEETH"
10.00-10.15	Assist. Prof. Salih Hızır MUHAMMED "THE BRITISH INFLUENCE ON THE WEAKENING OF OTTOMAN SOVEREIGNTY IN IRAQ TOWARDS THE END OF THE 19TH CENTURY"
10.15-10-30	Rahim HASANOV "DIRECTIONS OF POLITICAL TURKISM IN THE NATIONAL MOVEMENT OF AZERBAIJAN IN THE EARLY XX CENTURY"

2. DAY, 2. SESSION/ 2. GÜN, 2. OTURUM	HALL 1 / SALON 1 MODERATOR / OTURUM BAŞKANI Prof. Dr. Recep KARACAKAYA
11.00-11.15	Prof. Dr. Recep KARACAKAYA Arş. Gör. Hasan YALVAÇ "AFGHANISTAN-PAKISTAN BORDER DEBATES(1947-1960) AND TURKEY'S ATTITUDE"

11.15-11.30	Assoc. Prof. Hüseyin SEYHANLIOĞLU “THE EFFECT OF DURAND LINE ON AFGHANISTAN-PAKISTAN RELATIONS”
11.30-11.45	Dr. Asma Kausar KHAN - Siham ASGHAR “THE EDUCATION SYSTEMS OF TURKEY AND PAKISTAN: A COMPARATIVE STUDY”
11.45-12.00	Kashif Suhail MALİK – Dr. Abdul Zahoor KHAN - Rabia NASTARAN - Nofil SOHAİL “PURSUANCE OF SOFT POWER: PROSPECTS AND CHALLENGES FOR PAKISTAN”
2. DAY, 2. SESSION/ 2. GÜN, 2. OTURUM	HALL 2 / SALON 2 MODERATOR / OTURUM BAŞKANI Assist. Prof. Mustafa CANLI
11.00-11.15	Assist. Prof. Gökhan AK “CHINA-PAKISTAN ECONOMIC CORRIDOR NEW PERSPECTIVES AND OPPORTUNITIES FOR REGIONAL COOPERATION”
11.15-11.30	Fahad SHAHZAD “FRAMING OF MILITARY COUPS IN TURKIYE BY POPULAR PAKISTANI MEDIA HOUSES”
11.30-11.45	Muhammad Shahzad AKRAM “CYBER WARFARE AND NATIONAL SECURITY: CHALLENGES AND OPPORTUNITIES FOR PAKISTAN”
11.45-12.00	Murad QƏHRƏMANOV, Hüseyin MUSTAFABƏYLİ “THE PROBLEM OF URBANIZATION IN AZERBAIJAN”

2. DAY, 3. SESSION/ 2. GÜN, 3. OTURUM	HALL 1 / SALON 1 MODERATOR / OTURUM BAŞKANI Assoc. Prof. Hakan TÜRKKAN
13.00-13.15	Assoc. Prof. Hakan TÜRKKAN “THE RELATIONS OF THE OTTOMAN EMPIRE WITH THE KASHMIR REGION AND THE PEOPLE OF KASHMIR IN THE 19TH CENTURY”
13.15-13.30	Büşra ULUTÜRK- Prof. Dr. Fatih AYDIN “DETERMINING THE TEMPORAL CHANGE IN THE WATER SURFACE AREA AND LAND COVER OF ULUABAT LAKE”

	(BURSA) WITH REMOTE SENSING TECHNIQUES (UA)''
13.30-13.45	Assoc. Prof. A. İnci SÖKMEN ALACA - Saad Ullah ABASİ ''REGIONAL EFFECTS OF TURKEY-PAKISTAN JOINT DEFENSE AND SECURITY COOPERATION''
13.45-14.00	Dr. Syed Ali Asad NAQVİ – Dr. Rubab Zahra NAQVİ ''GEOGRAPHICAL INFORMATION SYSTEMS IN INDUSTRY 4.0: REVOLUTION FOR SUSTAINABLE DEVELOPMENT''
2. DAY, 3. SESSION/ 2. GÜN, 3. OTURUM	HALL 2 / SALON 2 MODERATOR / OTURUM BAŞKANI Assoc. Prof. Nausheen MAZHAR
13.00-13.15	Assoc. Prof. Nausheen MAZHAR - Sidra RASHEED - Sohail ABBAS – Dr. Asif SAJJAD ''AN EMPIRICAL INVESTIGATION OF SPATIO-TEMPORAL CHANGES IN ARIDITY DURING RABI AND KHARIF SEASONS, IN SINDH, PAKISTAN''
13.15-13.30	Dr. Sahar ZİA – Dr. Muhammad Nasar-u-MİNALLAH – Dr. Aysha HANİF ''COMPARISON AND ANALYSIS OF HEALTH INDICES IN PAKISTAN AND TURKEY''
13.30-13.45	Assist. Prof. Cemil İRDEM - Arş. Gör. İmren ALKAN ''INVESTIGATION OF THE EFFECTS OF TEMPERATURE AND PRECIPITATION ON ANNUAL RING DEVELOPMENT AT UPPER AND LOWER BORDERS OF FİR GROWTH IN THE SOUTHERN PART OF KARÇAL MOUNTAINS''
13.45-14.00	Ayesha RİAZ ''THE EFFECTS OF LAND COVER PATTERN ON LAND SURFACE TEMPERATURE, A CASE STUDY OF LAHORE-PAKISTAN''
2. DAY, 4. SESSION / 2. GÜN, 4. OTURUM	HALL 1 / SALON 1 MODERATOR / OTURUM BAŞKANI Prof. Dr. Nurgün KOÇ
14.30-14.45	Prof. Dr. Nurgün KOÇ- Nasir RİAZ ''AN OVERVIEW OF PAKISTAN-TURKEY RELATIONS''

14.45-15.00	Dr. Muhammad Nasar-u-MİNALLAH – Dr. Salman QURESHĪ – Prof. Dr. Safdar Ali SHĪRAZĪ – Dr. Sahar ZĪA “ ECOLOGICAL ASSESSMENT OF URBAN HEAT ISLAND EFFECT IN LAHORE, PAKISTAN THROUGH LANDSAT DATA ”
15.00-15.15	Dr. Liaqat Ali WASEEM - Basit ALĪ “ THE ROLE OF INFRASTRUCTURE DEVELOPMENT IN SOCIO-ECONOMIC DYNAMICS OF THESIL BHAWANA PUNJAB PAKISTAN ”
15.15-15.30	Dr. Haleema BĪBĪ – Dr. Qaisara PARVEEN – Dr. Tehseen TAHĪR “ AN EVALUATIVE STUDY OF EDUCATIONAL BACKGROUND OF GOVERNMENT SERVICES EMPLOYEES ”
2. DAY, 4. SESSION/ 2. GÜN, 4. OTURUM	HALL 2 / SALON 2 MODERATOR / OTURUM BAŞKANI Assoc. Prof. Khadija SHAKRULLAH
14.30-14.45	Mustafa YAŞAR - Prof. Dr. Fatih AYDIN “ AGRICULTURAL PROBLEMS AND SOLUTIONS IN SORGUN DISTRICT ”
14.45-15.00	Aswad AMĪNAH – Dr. Ibtisam BUTT “ AN APPRAISAL OF ROAD TRAFFIC ACCIDENTS IN LAHORE CITY THROUGH GEOSPATIAL TECHNIQUES ”
15.00-15.15	Shazia SARWAR “ ENVIRONMENT, POLLUTION, CLASSES AND MATTERS ”
15.15-15.30	Tariq. Z - Shahzad. M “ ANNUAL SOIL LOSS ESTIMATION & QUANTIFICATION USING RUSLE APPROACH: EVIDENCE FROM SALT RANGE, POTOHAR PLATEAU ”

2. DAY, 5. SESSION/ 2. GÜN, 5. OTURUM	HALL 1 / SALON 1 MODERATOR / OTURUM BAŞKANI Dr. Mustafa Sarper ALAP
16.00-16.15	Dr. Mustafa Sarper ALAP “ COMMON GRAMMAR AND POETRY FEATURES IN OTTOMAN TURKISH AND URDU LANGUAGE ”
16.15-16.30	Research Assist. Serhat SĪPAHĪ “ TURKEY-PAKISTAN AGREEMENT WITHIN THE SCOPE OF ”

	AMERICA’S NORTH ZONE PROJECT”
16.30-16.45	Dr. Aysha HANİF – Dr. Rubab ZAFAR KAHLON - Anum LİAQAT – Dr. Sahar ZİA “BIOMASS AND CARBON STOCK IN URBAN PARKS OF LAHORE”
16.45-17.00	Arhama SİDDİQA “PAK-TURKEY RELATIONS: PATHWAYS TO PROGRESS”
2. DAY, 5. SESSION/ 2. GÜN, 5. OTURUM	HALL 2 / SALON 2 MODERATOR / OTURUM BAŞKANI Dr. Faiza SARWAR
16.00-16.15	Dr. Faiza SARWAR, Hajra NİSAR, Prof. Dr. Safdar Ali SHIRAZI, Dania AMJAD, Rana Wagar ASLAM “DIGITAL GEOGRAPHY AND SOCIETY: A CASE OF LIGHT POLLUTION AND ITS EFFECTS IN LAHORE-PAKISTAN”
16.15-16.30	Dr. Anila KAUSAR - Ghuffran SAEED - Asad MAQSOOM “LAND-USE AND LAND COVER ANALYSIS OF SHARAH-E-FAISAL AND IMPACT OF INFRASTRUCTURE ON THE ENVIRONMENT OF KARACHI METROPOLIS”
16.30-16.45	Mehmet MİYASOĞLU “COMMON HISTORY OF URDU AND TURKISH LANGUAGES AND CULTURAL INTERACTION”

Note: The program has been prepared according to Turkish time. For Pakistan time +2

İÇİNDEKİLER

KARABÜK ÜNİVERSİTESİ EDEBİYAT FAKÜLTESİ DEKANI PROF.DR. MURAT AĞARI'NIN SEMPOZYUM AÇILIŞ KONUŞMASI.....	17
EDİTÖR'DEN	18
COĞRAFYA / GEOGRAPHY.....	19
“THE GEOGRAPHICAL AND GEOLOGICAL SIMILARITIES OF TURKEY AND PAKISTAN”	19
“BİYOJEOMORFOZOZLAR VE KARAKTERİSTİK BİYOJEOKİMYASAL VE PEYZAJ-EKOCOĞRAFİK ÖZELLİKLERİ”	25
“AZERBAYCAN'DA ŞEHİRLEŞME SORUNU”	34
“SORGUN İLÇESİ'NDE TARIMSAL SORUNLAR VE ÇÖZÜM ÖNERİLERİ”	43
DİL VE EDEBİYAT / LANGUAGE AND LITERATURE	65
“COMMON GRAMMAR AND POETRY FEATURES IN OTTOMAN TURKISH AND URDU LANGUAGE”	65
EĞİTİM /EDUCATION	74
“FACTORS AFFECTING THE CHOICE OF FEMALE CAREER FOR TEACHING AS A PROFESSION IN THE COLLEGES OF PAKISTAN”	74
“THE EDUCATION SYSTEMS OF TURKEY AND PAKISTAN A COMPARATIVE STUDY”	86
TARİH/ HISTORY- ULUSLARARASI İLİŞKİLER / INTERNATIONAL RELATIONS	90
“İSLAM COĞRAFYACILARININ ESERLERİNDE SİND-HİND BAHİSLERİ”	90

“DELHİ SULTANLIĞI DÖNEMİNDE HİNT ALT KITASI’NIN İSLÂMLAŞMASINDA SÜHREVERDÎLER’İN ROLÜ”	111
“19. YÜZYILDA OSMANLI DEVLETİ’NİN KEŞMİR BÖLGESİ VE AHALİSİ İLE OLAN MÜNASEBETLERİ”	124
“DURAND HATTININ AFGANİSTAN-PAKİSTAN İLİŞKİLERİNE ETKİSİ	134
“AMERİKA’NIN KUZEY KUŞAĞI PROJESİ KAPSAMINDA TÜRKİYE-PAKİSTAN ANTLAŞMASI”	156
“KIBRIS BARIŞ HAREKÂTINDA PAKİSTANLILAR”	175

KARABÜK ÜNİVERSİTESİ EDEBİYAT FAKÜLTESİ DEKANI PROF.DR. MURAT AĞARI'NIN SEMPOZYUM AÇILIŞ KONUŞMASI

Türkiye ile Pakistan arasındaki ilişkiler köklü bir geçmişe sahiptir. Ortak kültürel değerler, dost ve kardeş iki ülke arasındaki ilişkilerin geliştirilmesine büyük katkı sağlayacaktır. Türkiye- Pakistan arasındaki ilişkilerin geliştirilmesi amacıyla Karabük Üniversitesi ile Punjab University arasında ortak bir sempozyum düzenlenmesine karar verilmiştir. İki üniversitenin rektörlerinin büyük desteği ile bu sempozyum ortaya çıkmıştır.

Karabük Üniversitesi Edebiyat Fakültesi olarak, **“Uluslararası Türkiye ve Pakistan Arasında Tarihi ve Coğrafi Bağlantılar Sempozyumu -Geçmiş, Bugün ve Gelecek Beklentileri- / International Symposium on Historical and Geographical Connections Between Turkey and Pakistan -Past, Present and Future Prospects”** adındaki sempozyum 3-4 Haziran 2022’de on-line olarak yapılmıştır. Sempozyuma Pakistan ve Türkiye’den birçok akademisyen bildirileri ile katkı sağlamıştır.

Sempozyum ilim alemine önemli katkılar sunacaktır. Sempozyuma bildirileri ile destek veren akademisyenler ve sempozyumun düzenlenmesinde emeği geçen tüm çalışma arkadaşlarıma teşekkür ediyorum.

Diğer sempozyumlarımızda görüşmek üzere sempozyumun başarılı geçmesini temenni ediyorum, akademik çalışmalarınız da başarılar diliyorum ve saygılar sunuyorum.

Prof. Dr. Murat AĞARI

Karabük Üniversitesi

Edebiyat Fakültesi Dekanı

EDİTÖR'DEN

Türkiye- Pakistan dostluğunun temelleri çok uzun bir geçmişe sahiptir. Osmanlı'nın yıkılması ve Cumhuriyet'in kurulma sürecinde Pakistan halkının Türk milletine yaptığı yardımlardan günümüzde övgü ile bahsedilmektedir. Türkiye ile Pakistan arasındaki kadim dostluğun gelişerek devam etmesi gelecekte eğitim, kültür, sanayi ve ekonomi gibi farklı alanlarda işbirliği yapılan çalışmaların artması önem arz etmektedir. Bu bağlamda Karabük Üniversitesi ile Pakistan Punjab University arasında ortak bir sempozyum düzenlenmiştir.

"Uluslararası Türkiye ve Pakistan Arasında Tarihi ve Coğrafi Bağlantılar Sempozyumu- Geçmiş, Bugün ve Gelecek Beklentileri- / International Symposium on Historical and Geographical Connections Between Turkey and Pakistan -Past, Present and Future Prospects-" adındaki sempozyum 3-4 Haziran 2022'de on-line olarak yapılmıştır. Sempozyuma Pakistan ve Türkiye'den birçok akademisyen bildirileri ile katkı sağlamıştır.

Sempozyumda sunulan bildirilerin tam metinleri bu eserde bir araya getirilerek ilim dünyasının istifadesine sunulmuştur. Sempozyum bildiri kitabındaki bildiriler konu içeriklerine göre; coğrafya, dil ve edebiyat, eğitim, tarih ve uluslararası ilişkiler başlıklarında toplanmıştır.

Sempozyuma katkı sunan akademisyenlere teşekkür eder, bu tür programların gelecekte de devam etmesini temenni ederim.

EDİTÖR

Prof. Dr. Barış SARIKÖSE
Karabük Üniversitesi
Edebiyat Fakültesi
Tarih Bölüm Başkanı

COĞRAFYA / GEOGRAPHY

“THE GEOGRAPHICAL AND GEOLOGICAL SIMILARITIES OF TURKEY AND PAKISTAN”

Dr. Asma Kausar KHAN, Siham ASGHAR¹

Abstract

Turkey is a natural bridge between the two continents, Asia and Europe, geographically its position is of great importance. Turkey is also a part of the middle east and a gateway to Europe. The largest city, Istanbul situated on two continents, Asia and Europe. The largest Anatolian peninsula is considered the westernmost part of Asia, which is divided from Europe because of the Bosphorus and the Dardanelles straits similarly. Pakistan is also having an important geographical position in the South Asian sub-continent. From the vast coastlines of the south to the high mountainous region in the north, exactly as Turkey also has the vast coastal regions as well as famous touristic cities like Antalya, Alayna, and Mersin, and the mountainous region of the Black Sea region which extends from the West to East. The exact geographically similar countries have similar geological features, also the geology of Turkey is highly influenced by plate tectonics. The two brethren countries have had strong ties with each other in the past, presently both countries have mutual interests in each other, for future prospects Pakistan and Turkey can extend the ties in every sector of life.

Keywords: Geography, Turkey, Sedimentary, Gateway, Basins, Anatolia.

Introduction

Turkey's roughly shape of a rectangle is a natural bridge between Asia and Europe. This natural bridge was part of old spices routes in ancient times, these routes were used for various trades in the past through Asia, the Middle East region, and Europe. The rich cultural history and architecture were a product of a great past. Turkey is a beautiful country with beautiful geographical locations that attracted different tribes to settle down there from neighboring countries.

Geographically Turkey is surrounded by different seas, in the south, it is surrounded by the Mediterranean Sea, in the Southwest by the Aegean Sea, and in the North by the Black Sea. The largest city, Istanbul situated on two continents, Asia and Europe. The beauty of Istanbul attracts tourists from all over the world. Tourism is a source of income in Turkey.

The Northern part of Turkey is called as the Black Sea region it is very famous for its climate, culture, and rich food. The Black Sea region has a typical climate due to the

---

¹ Department of Geology, Federal Urdu University, PAKISTAN, Faculty of Arts and Sciences, Kütahya Dumlupınar University, TURKEY, Asma Kausar Khan: asma.geology73@gmail.com.

Black Sea; this region is a hilly and mountainous region having thick forests. These forests are a source of earnings for the local people. The areas of Black Sea including Kastamonu, Samsun, Giresun, Trabzon, Rize, and Artvin. Chest is a type of dry fruit or nut grown in the Black Sea region and in the Aegean region. The botanical name of chestnut is *Castanea sativa*. Rize is known for tea production.

The Black Sea region is very beautiful, it is lush green and receives heavy rainfall, it has all four seasons, while winter is longer and colder, and this region receives heavy snowfalls in winter. Turkey shares its border with Iran in the East and in the South with Syria.

The largest Anatolian peninsula is considered as the westernmost part of Asia, which is divided from Europe because of the Bosphorus and Dardanelles straits.

Similarly, Pakistan has an important geographical position in the South Asian sub-continent. Geographically Pakistan shares its eastern borders with India and in the west with Iran, Northwest with Afghanistan while in the North with China. The Northern part of Pakistan is hilly and mountainous the Karakoram range's second highest peak is here. These Northern places have thick forests and the beauty of Swat, Hunza valley and Gilgit attracts international and national tourists to visit these places. The longest and biggest river system is present in Pakistan, the Indus River which starts from the Himalayas and travels a long journey from north to south towards the Arabian Sea. There are four provinces in Pakistan Sindh, Punjab, KPK, and Balochistan. There are very fertile plains of Punjab which are the major crop producing regions, such as rice, wheat, maize, etc. The biggest province of Baluchistan has very important natural deposits of valuable minerals and ores.

Khyber Pakhtunkhwa lies near the Afghanistan border and has also valuable deposits of minerals and ores. Sindh is the province that lies in the south of Pakistan and has the Thar desert which is the eastern part of Pakistan.

Material and Methods

Sedimentary Basins of Turkey and Pakistan

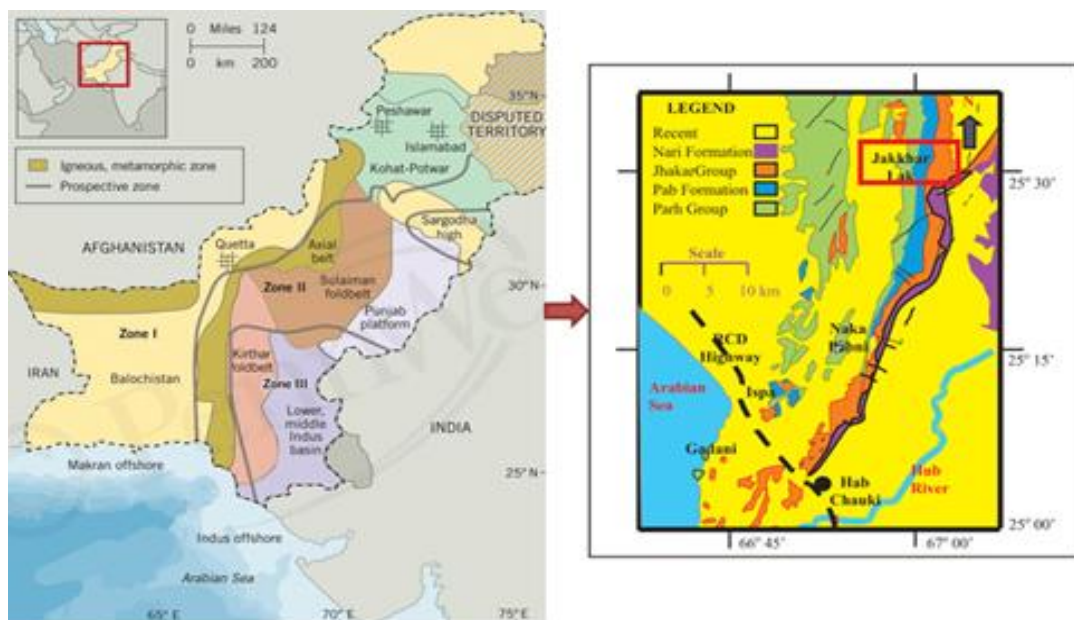
The sedimentary basins are the most important and economically valuable basins because these are the host of valuable deposits such as petroleum, coal deposits, gas deposits, gypsum, and limestone deposits, etc. Geologically there are three types of rocks, the primary rocks-Igneous rocks, secondary-sedimentary rocks and third tertiary-metamorphic rocks. The igneous rocks are formed due to the crystallization of magma and lava, while sedimentary rocks are formed due to action of natural agents such as sunlight, water, air, wind river, glaciers etc. These agents weather the pre-existing rocks and then erode the weathered material to depositional basins. The depositional basins are different and have a typical environment.

In Turkey, there are different sedimentary basins such as the SE Anatolian basin, Thrace basin, Adana basin and the Black Sea basin. According to Gorur et al.1998, the sedimentary basins of Turkey cover a vast area and the rocks of the Miocene Age are present, mostly of fluvial-lacustrine sediments.

There are lignite coal and borate mineral deposits are present in the basins of western Anatolia, these deposits are economically important, (Inci, 1998a, 1998b; Helvacı and Alonso, 2000). According to Gorur and Tuysuz, 2001, the Thrace basin has

important natural gas deposits. Miocene foreland basins occur adjacent to the Taurids, and they cover unconformably the carbonate platforms. There are important basins such as Adana, Aksu, Kopru, Manavgat, and Mut (Karabiyikoglu et al., 2000, Robertson, 2000). There are valuable deposits of some economically important minerals such as gypsum, trona, clay minerals also lignite and bituminous shale. According to Ocakoglu, 2001; Tekin, 2001, the Tuz Golu basin is a source of salt. Similarly, there are considerable amounts of marine carbonate and clastic sediments of Miocene in the Pontides, (Gorur et al., 2000).

In Pakistan the two major basins are the Indus basin and the Baluchistan basin, the Indus basin is divided into the Upper Indus basin and the Lower Indus Basin. These sedimentary basins are of great economic value, it contains deposits of oil, gas, and coal, these deposits play important role in the economy of the country as well as, and the famous salt ranges have a vast natural salt deposit of beautiful pink color, along with gypsum. There are baryte, lead, zinc, copper ore deposits, and the famous Saindak deposits which have copper, gold, silver and molybdenum. Thar coal fields are the biggest coal deposits in Pakistan. There are also huge limestone, gypsum, and granite deposits that are used in the construction areas, as well as clay mineral deposits. The granite exposure of Thar is used as a decorative stone in buildings, while the decomposed and disintegrated Kaolin, a clay mineral used in the ceramic industry. The sedimentary basins are also of great importance they contain fossils in their sedimentary rocks. These fossils are the key to the past life of the earth. The macro and micro fossils provide all the information about past environments and ecology.

Figure 1. Sedimentary basins of Pakistan

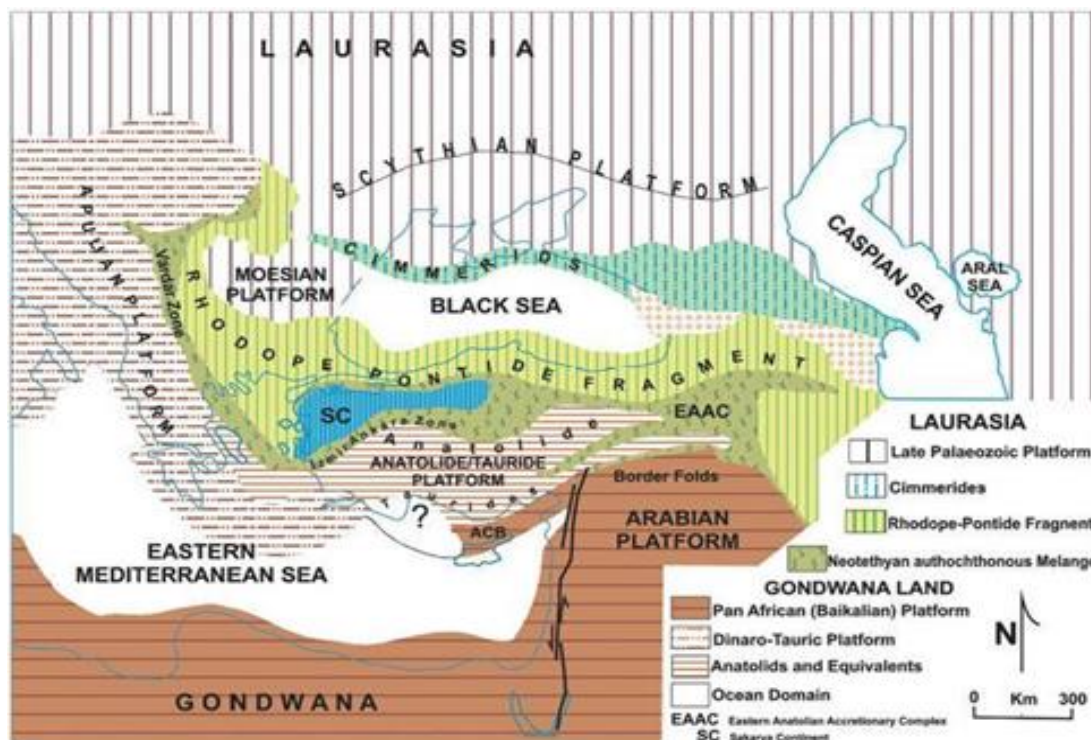

Figure 2. Sedimentary basins of Turkey

Coastal Areas

Both the countries have exact similarities from the Northern orogenic belts to the seacoasts in the south. The longest shoreline in the south of Turkey provides excellent touristic facilities. The famous coastal cities like Antalya, Alanya, and Mersin have the typical Mediterranean climate, the summers are very hot, and during winter it attracts tourists from all over Europe and Russia to the coastal cities of Turkey. Whereas Izmir is also a famous city in Turkey.

Pakistan has a vast seacoast from Sindh to Baluchistan province. The coastal city Karachi is the main hub of Pakistan. The beautiful coasts, the cool sea breeze enhance the nightlife of Karachi. Local people enjoy the seashore as picnic spots during the summer season.

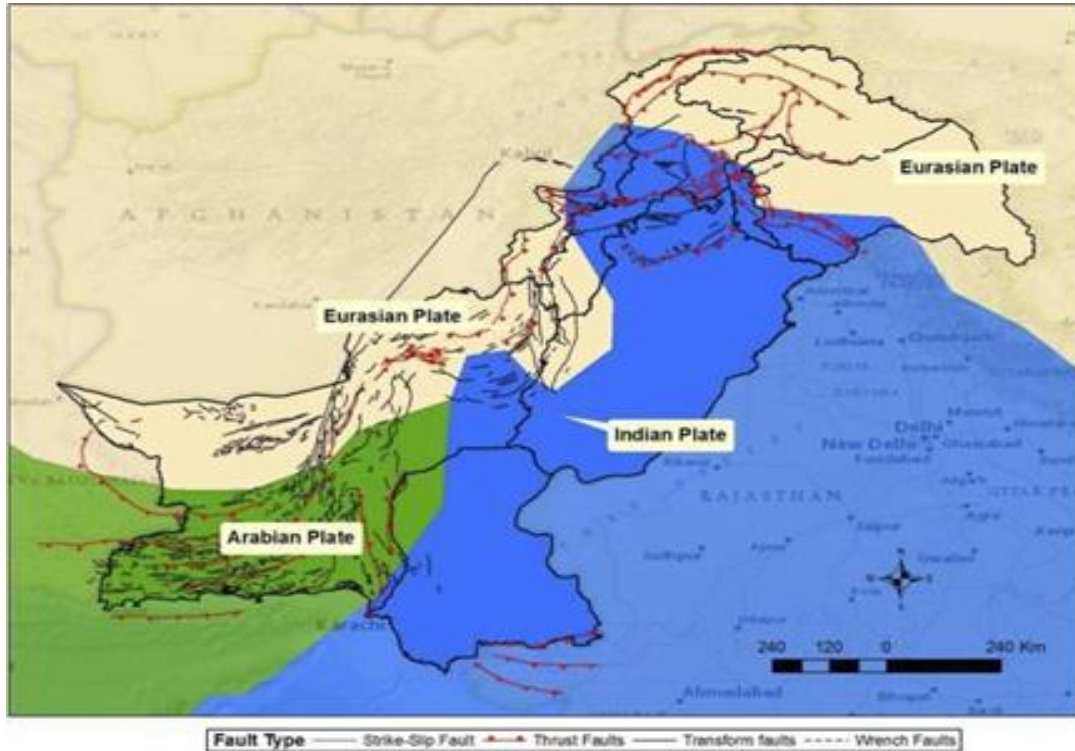
Plate Tectonics

Tectonically, Pakistan is part of the Indian plate, Indian plate is among the major continental plates such as the Eurasian plate, the African plate, North American, South American, Australian, Indian and Antarctic plates. These are the major seven plates as well as other smaller plates also. When the Pangea has broken millions of years ago all the plates started moving in different directions, the Indian plate traveled from near Madagascar to the present position. When the continental-continental i.e., the Indian plate and the Eurasian plate get collided it resulted in the formation of orogenic belts the Himalayas, and the Karakoram ranges. Thus, the two basins are welded through the Axial belt region in Pakistan.

The plate tectonics of Turkey shows that it consists of an Anatolian plate, this Anatolian plate is surrounded by a Eurasian plate in the African and Arabian plates in the south. It is a hypothesis that Turkey as a present country is evidenced as a

combination of different continental pieces and the remaining parts of the oceanic lithosphere. Because of the combination, the rocks are amalgamated with the younger formations.

There are active North Anatolian Fault Zone, this forms as a present-day plate boundary of Eurasia near the coastal portion of the Black Sea coast, and the East Anatolian Fault Zone, which acts as a boundary of the North Arabian plate which lies in the Southeast.

Figure 3. Plate Tectonics of Pakistan

Conclusion

Pakistan and Turkey both are two Muslim countries, they are linked through ages, and they share a great historical past, and rich cultural ties with each other. Both the countries have great geographical positions and similar geological features and structures. Both have valuable mineral deposits and great natural resources. Turkey is easily accessible by all routes, both brethren countries have had strong ties with each other in the past. Presently, they have mutual interests in each other, they can enhance their relations. In addition, for prospects, Pakistan and Turkey can extend the ties in every sector of life to benefit each other.

Reference

- Ali, M., Al-Anssari S., Shakeel M., Arif M., Dahraj NU, Iglauer S, Influence of Miscible CO₂ Flooding on Wettability and Asphaltene Precipitation in Indiana Limestone, in: SPE/IATMI Asia Pacific Oil & Gas Conference and Exhibition, Society of Petroleum Engineers, 2017.
- Görür, N., Monod, O., Okay, A. I., Sengör, A. M. C, Tüysüz, O., Yigitbas, E., Sakinç, M., and Akkök, R., 1997, "Palaeogeographic and Tectonic Position of the Carboniferous

Rocks of the Western Pontides (Turkey) in the Frame of the Variscan Belt”, *Bulletin de la Société Géologique de France*, v. 168, p. 197-205.

Görür, N., Çagatay, N., Akkök, R., Tchapayga, A., and Natalin, B., 2000, “Neogene Paratethyan Succession in Turkey and its Implications for Palaeogeography of the Eastern Paratethyts, in Bozkurt”, E., Winchester, J. A., and Piper, J. D. A., eds., *Tectonics and Magmatism in Turkey and the Surrounding Area*: Geological Society of London, Special Publication, no. 173, p. 252-269.

Helvacı, H., and Alonso, R. N., 2000, “Borate Deposits of Turkey and Argentina: A Summary and Geological Comparison”, *Turkish Journal of Earth Sciences*, v. 9, p.1-28.

Inci, U., 1991, “Miocene Alluvial Fan-alkaline Playa Lignite—Trona Bearing Deposits from an Inverted Basin in Anatolia: Sedimentology and Tectonic Controls on Deposition”, *Sedimentary Geology*, v. 71, p. 73-97.

Karabiyikoglu, M. F., Çiner, A., Monod, O., Deynoux, M., Tuzcu, S., and Örcen, S., 2000, “Tectonosedimentary Evolution of the Miocene Manavgat Basin, Western Taurides, Turkey, in Bozkurt”, E., Winchester, J. A., and Piper, J. D. A., eds., *Tectonics and Magmatism in Turkey and the Surrounding Area*: Geological Society of London, Special Publication, no. 173, p. 271-294.

Muhammad Yasin & Syed Muhammad Kamran Ali & Munir ul Hassan Munir & Muhammad Ishfaq, 2017. "The Sedimentary Geology, Remote Sensing, Geomorphology and Petrology of Miocene to Late Pliocene Sediments in District Sudhuhhoti and Poonch, Azad Jammu and Kashmir, Pakistan", *Earth Sciences Malaysia (ESMY)*, Zibeline International Publishing, vol. 1(1), , January, p. 8-14.

Mohanty US, Ali M, Azhar MR, Al-Yaseri A, Keshavarz A, Iglauer S., “Current Advances in Syngas (CO+ H₂) Production Through bi-reforming of Methane Using Various Catalysts”, a review. *Int J Hydrogen Energy*, 2021.

“BİYOJEOMORFOZOZLAR VE KARAKTERİSTİK BİYOJEOKİMYASAL VE PEYZAJ-EKOCOĞRAFİK ÖZELLİKLERİ”

Hüseyn Mustafabəyli Lütfəli oğlu, Murad Qəhrəmanov Akif oğlu¹

Özet

Biyojeomorfozozlar, yarı kapalı vadi kabartma koşullarına sahip özel biyojeozozlardır. Bunlar, farklı mikro iklim koşullarına, büyük biyokütle birikimine, bitki ve hayvan çeşitliliğine ve komşu bölgelere göre kuvvetli rüzgârların ve kuraklıkların olmaması, nem ve ilgili yüzey ve yeraltı suyunun bolluğu ile karakterize edilen üstün rekreasyon özelliklerine sahip doğal komplekslerdir. Bunlar, farklı mikro iklim koşullarına, büyük biyokütle birikimine, bitki ve hayvan çeşitliliğine ve komşu bölgelere göre kuvvetli rüzgârların ve kuraklıkların olmaması ve nem ve ilgili yüzey ve yeraltı suyunun bolluğu ile karakterize edilen üstün rekreasyon özelliklerine sahip doğal komplekslerdir.

Bitki-hayvan-mikroorganizmalar topluluğundaki biyosenozların çeşitliliğinin toprak örtüsüne, yeraltı ve yüzey suyunun kimyasal bileşimine ve kayaların litolojik bileşimine bağlı olarak değiştiği bilim tarafından bilinmektedir. Coğrafi alanın iklim ve toprak özellikleri dikkate alınarak ilerleyen peyzaj sınırlarının incelenmesi sonucunda, bitki ve hayvanların tür çeşitliliğinin özel rölyef koşullarına sahip biyojeosinoz alanlarında daha tipik olduğu tespit edilmiştir. Doğal sınırları olan bu alanlar, bir tarafı nehir vadisi ile çevrili, farklı mikro iklim koşullarına sahip kapalı bir vadi sistemidir. Baş Şabalıd biyojeomorfozozunda, bu alanlar Shin Nehri Havzası'na aittir, ancak bu alan taşkın havzasının dışında yer almaktadır.

Büyük Kafkasya'nın güney yamacının Şeki-Zagatala bölgesine ait olan kesiminde, farklı rölyef form ve tiplerine bağlı olarak biyojeosinoz türlerinin çamur örneklerindeki kimyasal element miktarlarının belirlenmesi sonucunda daha fazla K, P, Fe, vb. unsurların bulunduğu tespit edilmiştir. Yarı kapalı vadi kabartma biyojeosinozlarının farklı coğrafi ve biyojeokimyasal özelliklerini dikkate alarak, bu tip peyzaj komplekslerine biyojeomorfozoz demenin daha uygun olduğunu düşündük.

Şeki bölgesindeki Büyük Kafkasya'nın güney yamacındaki Baş Şabalıd ve Keşnazar biyojeomorfozozlarının subakkal peyzajlarında oluşan çamur örneklerinin kimyasal bileşiminin, komşu bölgelere göre daha fazla biyofilik element (K, P, C, vb.) içerdiği bulunmuştur. Yarı kapalı subakval vadi tipi peyzajda biyoçeşitliliğin ortaya çıkması ve korunması için uygun koşulların yaratılması, peyzaj biyojeomorfozozlarının biyoçeşitlilik rezervuarları olarak değerlendirilmesine izin verir.

Anahtar Kelimeler: Biyojeosenoz, Biyojeomorfozoz, Mikro İklim, Bitki Çeşitliliği, Biyofilik Elementler.

Bitki-hayvan-mikroorganizmalar topluluğundaki biyosenozların çeşitliliğinin toprak örtüsüne, yeraltı ve yüzey suyunun kimyasal bileşimine ve kayaların litolojik

---

¹ 5500, Şeki L.Abdullayev k. 24, ANAS Şeki Bölge Bilim Merkezi, huseyn.mustafabeyli@mail.ru, m.xanov4@gmail.com, <https://orcid.org/0000-0003-4566-8787>; <https://orcid.org/0000-0001-5365-5279>.

bileşimine bağlı olarak değiştiği bilim tarafından bilinmektedir. Coğrafi alanın iklim ve toprak özellikleri dikkate alınarak ilerleyen peyzaj sınırlarının incelenmesi sonucunda, bitki ve hayvanların tür çeşitliliğinin özel rölyef koşullarına sahip biyojeosinoz alanlarında daha tipik olduğu tespit edilmiştir. Doğal sınırları olan bu alanlar, bir tarafı nehir vadisi ile çevrili, farklı mikro iklim koşullarına sahip kapalı bir vadi sistemidir.

Büyük Kafkasya'nın güney yamacının Şeki-Zagatala bölgesine ait olan kesiminde, farklı rölyef form ve tiplerine bağlı olarak biyojeosinoz türlerinin çamur örneklerindeki kimyasal element miktarlarının belirlenmesi sonucunda daha fazla K, P, Fe, vb. unsurların bulunduğu tespit edilmiştir. Yarı kapalı vadi kabartma biyojeozozlarının farklı coğrafi ve biyojeokimyasal özellikleri göz önüne alındığında, bu tip peyzaj komplekslerini biyojeomorfoz olarak adlandırmanın daha uygun olduğunu düşünüyoruz.

Şeki bölgesindeki Büyük Kafkasya'nın güney yamacındaki Baş Şabalıd ve Keşnazar biyojeomorfozozlarının subakval peyzajlarında oluşan çamur örneklerinin kimyasal bileşiminin, komşu bölgelere göre daha fazla biyofilik element (K, P, C, vb.) içerdiği bulunmuştur. Yarı kapalı subakval vadi tipi peyzajda biyoçeşitliliğin ortaya çıkması ve korunması için uygun koşulların yaratılması, peyzaj biyojeomorfozozlarının biyoçeşitlilik rezervuarları olarak değerlendirilmesine izin verir.

Biyogeomorfozozlar, kapalı veya yarı kapalı kabartma ortamı ile tam ardışık biyojeosoz alanlarıdır. Tüm biyojeomorfozoz peyzaj sınırları, üç tarafı dağlarla çevrilidir ve yarı kapalı bir mikro iklim oluşturur. Bazılarında, Baş Şabalıd ve Baş Dashagil'in biyojeosozlarında Büyük Kafkasya'ya ait bitki türlerinin çoğunu bulmak mümkündür. Adlandırılan biyojeosozlarda (biyogeomorfozozlar) rölyef faktörü diğer dış (fiziksel-coğrafi) ve iç (jeokimyasal) faktörlere üstün gelmekte ve bitkilerin yayılmasında önemli bir koruyucu rol oynamaktadır. Biyojeomorfozozlara örnek olarak Oğuz Yöresi Daşagalçay Havzası'nın Cayirli sınırının fotoğrafı gösterildi. (Fotoğraf – 1)

Fotoğraf - 1. Azerbaycan, Oğuz bölgesi, Daşağılçay, Jayirli biogeomorphocenosis. 12.04.2022.

Biyojeomorfozları ayırt eden temel özelliklerden biri ve en önemli gösterge biyoçeşitlilik, yani tüm bölge için tipik olan bölgede bitki türlerinin bir arada bulunmasıdır. Mozaik yapıya sahip bu doğal kompleks, üstün rekreasyonel nitelikler ile karakterize edilir, komşu bölgelere göre kuvvetli rüzgârlar ve kuraklık olmaması, nem bolluğu ve ilişkili yüzey ve yeraltı suyu (subakval peyzajı) ile karakterize edilir [5]. Vadinin rölyefinden dolayı litolojik ve yapısal jeolojik unsurların zenginliği, kalın ve verimli bir toprak tabakasının oluşmasına neden olmuştur. Bitki türlerinin hayatta kalmak için birbirleriyle rekabet etmeden var olmaları da bu doğal komplekslerin karakteristik bir özelliğidir. Uzun bir süre böyle bir peyzaj ortamının korunması, fauna ve flora türlerinde genetik çeşitliliğe yol açmış ve bu türler bu alanlardan komşu alanlara yayılabilmektedir [9].

Büyük Kafkasya'nın güney yamacındaki Şeki-Zagatala bölgesinin peyzaj bölgelerinde biyobirikim sürecinde, biyojeomorfoz komplekslerinde canlı organizmaların ve bitkilerin ölü kütlelerinin birikmesi daha yoğun bir şekilde meydana gelir [6]. Bu alanlarda süreç iki şekilde ilerlemektedir. İlk durumda, hayvan ve bitki kalıntılarının ayrışması sonucu toprakta kimyasal elementlerin, inorganik, organik maddelerin birikmesi ve bunun sonucunda humusta artış nedeniyle toprak tabakasının organik bileşiklerle zenginleşmesi. İkinci durumda ise vücutta veya kendi organlarında çeşitli bitki ve hayvan dokularında bazı kimyasal elementlerin

birikmesinde görülür. Biyobirikimin uzun süreli normal seyri, biyojeomorfozoz tipi peyzajların sınırlarında ekolojik dengenin oluşmasına yol açar [7].

Büyük Kafkasya'nın güney yamacında, Baş Şabalıd doğal biyojeomorfozozinin peyzaj özellikleri, bir takım özellikler ve rekreasyonun önemi nedeniyle genelleşiyor. Alan, en yüksek 900-1200 m'lik alanlarda orta yoğunlukta dağ ormanlarıyla kaplıdır. Bu ormanların başlıca ağaçları gürgen, kayın ve meşenin yanı sıra kestane, ıhlamur ve akçağaçtır. Dağ yamaçlarının alt seviyesi yaklaşık 900 m yükseklikte sona ermektedir. Bu yüksekliğin altında yaklaşık 800 m seviyesine kadar düz-ormanlı peyzaj alanı bulunmaktadır. Buradaki ana ağaç türü gürgendir. İkincil ağaç türlerinin sayısı çok daha fazladır. Meşe, ıhlamur, ceviz, fındık, kestane, elma, armut, alıç, dişbudak, lapan, kızılçık, mersin burada yetişir. 800-700 m yükseklikte düz orman-çayır manzarası doğudan batıya düz ormanlara paralel olarak uzanır. Düz orman peyzajında olduğu gibi, gürgen ağaçları peyzajın oluşturulmasında anahtar rol oynamaktadır. Düz orman peyzajında yer alan tüm ağaç türlerinin aşağı yukarı temsil ettiği bu peyzaj türüne ek olarak, kalça ve böğürtlen çalıları ile birlikte çok sayıda ot eklenmektedir. Çim bitkileri arasında farklı yonca ve bağayaprağı türlerinin bulunması bu peyzaj türünün sağlıklı olduğunu göstermektedir.

Düz-orman ve orman-çayır peyzaj tipleri için en ilginç özelliklerden biri, Güney Kafkasya'da burada bulunmayan ceviz, fındık ve kestane ağaçlarının bir arada bulunmasıdır. Burada ceviz bitkisi Alt Kretase'nin kalsiyum kayalarının aşınmasıyla oluşan topraklarda yetişir. Üst Jura dönemi Titon tabanının karbonat fliş kayalarının aşınması ile oluşan topraklarda alüminyum elementi öncü konumdadır. Bu toprak türü fındık yetiştirmek için uygundur. Orta Jura Bayos-yaşlı kumtaşı Fliş kayalarının toprakları potasyum ve magnezyum açısından zengindir. Bu tür topraklar kestane bitkisinin yayılması ve gelişmesi için uygun koşullara sahiptir [8].

İncelenen alanın toprak tiplerini gruplandırırken öncelikle toprak örneklerinin bulunduğu alanların litokimyasal özelliklerini dikkate almanın uygun olduğunu düşündük. Toprak türlerinin bu şekilde gruplandırılmasını göz önünde bulundurarak, toprak türlerinin peyzajın yapısal özellikleri ile etkileşimine dikkat etmeyi ve sonuç olarak aşağıdaki biyojeokimyasal özelliklere sahip toprak türlerini ayırt etmeyi uygun görüyoruz. Dünyanın farklı bölgeleriyle ilgili çok sayıda toprak bilimci, litolog ve peyzaj araştırmacısının bilimsel sonuçlarını kullanarak aşağıdaki toprak gruplamalarını derledik [9].

1. Şeki-Zagatala yöresinde antropojenik aktivite sonucu yavaş yavaş gelişen peyzaj türlerinin doğal taneli otlarıyla zenginleştirilmiş siyah ve kahverengi topraklar.

2. Bölge için tipik olan, karbon, kalsiyum ve demir elementleri yönünden zengin, hem mezofitik hem de kserofitik bitki örtüsü ile karakterize edilen peyzaj tipi koyu kahverengi toprak tipleri.

3. Orta dağ bütünlüğünü koruyan, karbon, kalsiyum ve demir elementleri açısından oldukça zengin, gürgen, meşe ve kayın ağaçlarıyla kaplı dağ-orman manzaralarının koyu kahverengi toprakları.

Alçak ve orta dağların bütünlüğünü koruyan peyzaj tipi siyah-kahverengi dağ-orman topraklarının bileşimindeki mikro elementlerin biyojeomorfozoz sistemik peyzajlarına bitişik miktarının çok az değiştiğine tanık oluyoruz. Örneğin Ba elementinin miktarı 170 g/t, 350 g/t arasında, Sr - 60 g/t - 110 g/t arasında, Mn elementi

500 g/t - 900 g/t arasında, Ti elementi 1800 g/t arasındadır. g / t - 3800 g / t arasında ve B elementi 48 g / t ila 80 g / t arasında değişir (Vendamçay geçişi) Demiraparançay geçişi önemli ölçüde değişir.

Vendamçay bölümünde belirlenen 20 test örneğinde Pb element miktarı 65-90 g/t arasında değişirken, Demiraparançay bölümünde Pb element varyasyon aralığı 40-90 g/t arasındaydı. Ni elementinin değişim sınırları da oldukça farklıdır - Vendamchay'da 45 g / t - 63 g / t arasında, Damiraparançay'da 22 g / t'den 51 g / t'ye. Görüldüğü gibi Ni miktarında önemli bir azalma gözlenmektedir. Son değişiklikler, insanın doğa üzerindeki olumsuz etkisinin ana işaretlerinden biri olabilir. Bu gerçeğin başka alanlarda da kontrol edilmesi gerekiyor. Şimdilik Araba ve Katekhchay bölümlerinde bahsedilen kimyasal elementlerdeki değişimler arasında Ni element miktarının da Vendamchaya karşılık geldiğini belirtebiliriz. Beşeri ekonomik faaliyetlerden nispeten etkilenen dağlık ormanlık alanlarda, Ağçay (Gakh bölgesi) Kurmukçay'da fiyatları önemli ölçüde düşmüştür. Aynı şey Qashqachay ve Kishchay'ın kahverengi toprakları için de söylenebilir. Kishchay kara dağ-orman toprağında yani yoğun ormanlık alandan alınan numunede Ni (70 g/t) miktarı yine yüksek bir değer ile karakterize edilmiştir [9].

Böylece kahverengi, siyah-kahverengi, gri-kahverengi toprak tipleri, peyzaj tipinin alçak ve orta kuşak alanlarında bütünlüğünü korumuş, Ni elementinin normal aralıktaki değişimi yaklaşık 45 - 65 g/t yoğun orman alanları ile karakterize edilmektedir. Nikel fiyatları 25-35 g/t aralığında bazı insan faaliyetleri ile seyrelmiş dağ ve orman arazilerinde daha yaygındır. Aynı zamanda Ba, Sr, Mn, B, Pb gibi elementlerin sınırlarında da önemli değişimlere tanık oluyoruz.

Biyojeokimyasal araştırma yürütmek için temel gereksinimlerden biri, ekolojik olarak sağlıklı peyzajlarla biyojeosenozların doğal ve tıbbi önemini belirlemektir. Bu alanda gelişmiş fikirlere dayalı fito-iyileştirici önlemlerin uygulanması umut verici olarak kabul edilmektedir. Bölgenin peyzaj yapısını iyileştirmenin tek yolu budur. Sağlıklı, sürdürülebilir ve iyileştirici bir çevrede nüfusa rekreasyon sağlamak için tatil beldesi sanatoryumları ve rekreasyon merkezleri oluşturmaya ihtiyaç vardır. Rekreasyon merkezlerinin sadece sağlıklı, biyojeokimyasal bir sirkülasyonda S, Na, Al elementlerinin zayıf olduğu kültürel ve progresif peyzajlarda yapılması tavsiye edilir.

Şeki-Zagatala bölgesinin farklı bölgelerindeki toprak türlerini renklerine ve mekanik bileşimlerine göre beş gruba ayırdık: 1) koyu kahverengi veya kahverengi, 2) kahverengi, 3) açık kahverengi ve 5) gri topraklar. Bu toprak tiplerine ait olan ve toprakların mineralojik zenginliğini ifade eden Pb, Zn, Cu, Co ve Ni elementlerinin göstergeleri bu beş toprak tipi için aşağıdaki tabloda (Tablo 1) verilmiştir. Toprak örnekleri, Zagatala bölgesinin Car bölümünden Alazan Nehri (Ititala yerleşimi) kıyısına kadar aynı doğrultudaki alanları kapsamaktadır. Talaçay Havzası'na ait alanın farklı rölyef formlarına göre oluşan toprak tiplerinde ağırlıklı olarak Orta Jura yaşlı kil şeylleri ve kumtaşı tabakaları bulunmaktadır (Tablo 1).

Zagatala bölgesi Talaçay Havzası'nda farklı seviyelerden alınan farklı toprak türlerinin kimyasal bileşimi.

Tablo 1.

No	Toprak tipi	Alan	Sayı	Nispi yükseklik	Pb	Zn	Cu	Co	Ni
----	-------------	------	------	-----------------	----	----	----	----	----

1	Koyu kahverengi	Car, Zagatala	5	1800 m	107	156	51	18,4	39,6
2	Kahverengi	Car, Zagatala	4	1200 m	132	170	49	21	41
3	Açık kahverengi	İtitala, Zagatala	7	600 m	65	190	101	18	38
4	Kahverengi-gri	İtitala, Zagatala	8	400 m	58	176	117	18	42
5	Gri	İtitala, Zagatala	15	300 m	108	86,7	42,3	13,3	42

Tablodan da anlaşılacağı gibi, kimyasal elementlerden nikel miktarında herhangi bir değişiklik gözlenmemektedir. Kobalt elementi miktarı sadece Talaçay Havzası'nın orta akarsularının birikimli kum teraslarında oluşan gri toprak tiplerinde görülmektedir. Aynı sıradaki azalma, Zn ve Cu elementleri için tipiktir. Toprak türlerinin mikro element bileşimindeki değişimin temel nedeni, Talaçay Deltası'ndaki Pb miktarının 2-3 kat azalmasıdır. Görüldüğü gibi Alazan Nehri delta çökellerinden oluşan İtitala alanında Cu, Co ve Zn elementlerinin zenginleşmesi ve Pb'nin azalması ile karakterize toprak türlerinin oluşumu meydana gelmektedir. Alazan Vadisi'ndeki toprakların kimyasal bileşimindeki olumlu değişim, buradaki subtropikal iklimin yanı sıra epigenetik süreçlerde alüvyal tip Al ve Fe kil materyali miktarının artmasından kaynaklanmaktadır.

Kurmukçay bölümü, Şeki-Zagatala bölgesinde bulunan ve çoğu biyojeomorfozda bulunan ova ve dağ-orman manzarasının yapısal bileşimini daha mükemmel bir şekilde ifade eder. Buradaki peyzaj türleri orta ve alçak dağlık alanlar için tipik olduğundan, bilimsel deneyler sonucunda bunları aşağıdaki türlere ayırmayı öneriyoruz.

Kontrastlı dağ-orman manzara türü. Burada aynı bölgede, bölgenin ormanlarında farklı toprak ve iklim koşullarına uygun olarak yetişen orman ağaçları yetişmektedir. Örneğin, İber ve uzunsaplak meşe türleri veya dişbudak ve kavak ağaçları, bu tür dağ-orman manzarasının aynı bölgesinde görülmektedir.

İlişkili dağ-orman peyzaj türü. Bu tür orman alanları dağ-orman bozkırlarında meşe-kayın-gürgen birlikteliğine yansımaktadır. Ova ormanlarında, İber meşeyalankoz-kızılağaç birliği tipiktir.

Eksik dağ-orman peyzaj türü. Bu tür orman peyzaj yapısı, Büyük Kafkasya'nın güney yamaçları için tipik olan birleştirici türlere (meşe-kayın-gürgen, İber meşesi-yalankoz-kızılağaç) ait ağaç türlerinden herhangi birinin yokluğunda meydana gelir. Bu durumda bazı alanlarda gürgen, bazı yerlerde kayın-meşe ve bazen de kayın-gürgen ikilileri bulunur.

Karışık dağ-orman peyzaj türü. Büyük Kafkasya'nın güney yamaçları için daha tipik olan bir peyzaj yapısı türüdür. Birleştirici türe ait ağaç türlerinin yanı sıra, farklı doğurganlık derecelerine sahip olan ve nemli (titrek kavak, yalankoz) veya kurak (dişbudak, sarağan) iklim koşullarına uygun ağaç türleri yayılış gösterir.

Homojen dağ-orman peyzaj tipi. Bu tür orman peyzaj yapısı, Büyük Kafkasya'nın güney yamaçlarında tipik olan birleştirici ağaç türlerinden (meşe-kayın-gürgen, İber meşesi-yalankoz-kızılağaç) yalnızca birinin varlığında bulunur. Meşe, kestane, gürgen, kayın, ıhlamur ve fındık tarlaları genellikle hem dağ hem de ova orman manzaralarında bulunur.

Antropojenik etkinin bir sonucu olarak bozulmuş bir tür dağ-orman manzarası. Daha çok Büyük Kafkasya'nın güney yamacındaki ova ve dağ-orman peyzajındaki büyük yerleşim yerlerine yakın alanlar için tipik olan bir peyzaj yapısı türüdür. Yerli ihtiyaçlar veya yerel üretim amaçlı ormansızlaşma sonucunda Şeki-Zagatala bölgesindeki dağ-orman peyzaj kuşağının alt sınırları yer yer 600 m seviyesinin üzerine çıkmıştır. Peyzaj kuşağının alt sınırları, Balakan ilçesi mahallesinde yer alan Gürcistan Cumhuriyeti topraklarında 450-500 m'dir. Ülkemiz topraklarında, 500-600 m seviyesindeki alçak dağlık alan, en iyi ormansızlaşmadan sonra oluşan türev ağaç ve çalılardan oluşan bir şeritten oluşur.

Antropojenik aktivitenin bir sonucu olarak oluşan bir tür dağ-orman manzarası. Henüz Büyük Kafkasya'nın güney yamaçları için tamamen tipik bir peyzaj yapısı türü olmasa da, son zamanlarda bu alanda bazı değişiklikler olmuştur. Yerel ağaç türlerinin yanı sıra, dünyanın farklı yerlerinden ithal edilen geniş yapraklı ve iğne yapraklı ağaç türleri de turizm açısından önemli olabilecek dağ yamaçlarında tanıtılmaktadır. Şeki yöresinde dikilen "Çam Ormanı" ve Balakan yöresinde "Katalpa" ağaç ormanı gibi antropojenik peyzaj örnekleri bulunmaktadır.

Alazan kıyılarının Tugay ormanı manzara türü. Bu tür ormanlarda çeşitli alçak ağaçlar ve çalılar yetişir. Bunlar arasında söğüt, kavak, iğde, sakızağacı, gürgen, karaağaç, meşe, kızılağaç vb. türler söz konusudur.

Peyzaj türleri arasında yer alan ova ve dağ-orman peyzajının yapısal kompozisyonu belirlenirken Büyük Kafkasya'nın güney yamacına ait biyojeomorfozların en birleştirici ve karma peyzaj türlerinden oluştuğu bilinmektedir.

Baş Şabalıd biyojeomorfozunu içindeki derin fissür (Qaynar), Şabalıdçay çay yatağı boyunca gözlenir, bu da bölgenin modern rölyefinin oluşumu ile birlikte, artan kaya çeşitliliği ve yeraltı suyunun artan rolü ile kendini göstermektedir. Bölgedeki yüksek yeraltı suyu aktivitesi, polimitik geçirgen kayaların varlığı, tüflerin yayılması ve çeşitli kumtaşı ve arjilit türleri, sızma hidrokarbonat içme suyu kaynaklarının varlığına işaret etmektedir.

Bölgedeki aşınmış kaya parçaları ve nehir taşlarında çok miktarda yosun ve tortu gözlemleri, biyojeomorfozozun hidrometeorolojik koşullarının ılıman ve nemli olduğunu ve alanın kuvvetli dağ-vadi rüzgârlarından korunduğunu göstermektedir. Kışın yoğun kar vadilerde buz olarak birikir ve ilkbaharda, vadi boyunca aşağı doğru hareket etmeleri sonucu yarı buzul kırıntıları oluşur [2]. Alüvyal fasiyesler dağlık alanların düşük eğimli bölgelerinde, birikimli-alüvyal fasiyesler ise vadilerde bulunur. Biyojeomorfozozun alçak bölgelerindeki süperakval fasiyes ve yaz aylarında bile kurumayan küçük bir havzaya sahip yerel bir nehir yatağında subakval fasiyes, nehir vadisi boyunca bulunur [3].

Baş Şabalıd doğal kompleksine benzer bir başka biyojeomorfozoz, Şeki bölgesinin Kungutçay Havzası'nda bulunan Keşnazar biyojeomorfozozudur. Bölge, iklimsel özelliklerinden dolayı orta dağlık kuşağa aittir [1]. Özel bir mikro iklime sahip olan

Keşnazar biogeomorphosenosis'te yaz aylarında hava sıcaklığı aynı yükseklikteki bölgelere göre 4-5°C daha düşüktür. Yıllık ortalama yağış 600-800 mm'dir. Bu rakam, Büyük Kafkasya'nın güney yamacının genel iklim özelliklerinden çok farklıdır. Alanın jeomorfolojik yapısı nedeniyle, kapalı havzadaki bağlı nem, yaz aylarında düzenli ısınma ile karakterize edilen açık alanlara göre önemli ölçüde yüksektir. Kalın siyah veya koyu kahverengi topraklar ve orman zemini nedeniyle, buradaki sel olasılığı, Büyük Kafkasya'nın diğer taşkın yataklarından çok daha düşüktür [2, 5, 9].

Keşnazar biyojeomorfozozu, sürekli yüksek nem oranı, atmosferik yağışın bolluğu ve kışın biriken karların erimesi nedeniyle bölgede yeraltı suyu kaynakları oluşturma olasılığını artırmaktadır. Baş Şabalıd ve Keşnazar bölgesinde, mevcut orta ve nispeten dik yamaçlarda uygun mikro iklim koşullarında sarmaşık ve lianların gelişmesinden kaynaklanan transbirikimli (heyelan içeren) eğimler yoktur. Kara çayır ve kahverengi dağ ormanları, aynı alanda ve aynı zamanda nemli, yarı nemli ve yarı kurak bitki türlerinin gelişimi için çok uygun toprak ve toprak eko-coğrafi koşulları göstermektedir [11]. Her iki peyzajda da biyojeosenozlarla ilgili tüm faktörler (toprak, hava, iklim, su, bitkiler, hayvanlar vb.), öncelikle uygun mikro iklim koşulları yaratan özel bir kabartma biçiminin varlığından kaynaklanmaktadır [10].

Baş Şabalıd ve Keşnazar biyojeomorfozozlarının subakval peyzajlarında oluşan çamur örneklerinin kimyasal bileşimindeki biyofilik elementlerin (K, P, C, vb.) içeriği komşu bölgelere göre daha yüksektir. Bu gerçek, mikro iklim ile birlikte, bu tür peyzaj sınırlarında biyolojik çeşitliliğin ortaya çıkması ve doğal rezervuarlar olarak korunması için uygun koşulların olduğunu kanıtlamaktadır.

Referanslar:

- Azərbaycan Respublikasının regional coğrafi problemləri. Şəki rayonu. Bakı İsmayıl nəş. Poliqrifiya Mərkəzi, 1999, s. 110.
- Əyyubov Ə.C., Quluzadə V. Ə., Nəbiyev H.L., Məmmədov C.H. Kiş və Şin çayları hövzələrinin selləri. Bakı, "Elm", 1998, s. 215.
- Əzizov F.Ş., Mustafabəyli H.L. Böyük Qafqazın cənub yamacı landşaftlarında geoloji quruluş, litoloji tərkib, relyef və biomüxtəlifliklər arasında qarşılıqlı əlaqələr. Beynəlxalq konfrans. "Dağlar, mədəniyyətlər, landşaftlar və biomüxtəliflik" 10-12 may 2019, Bakı, s. 77-82.
- Mamedov C.I, Shukurlyu Y.H, Azizov F.Sh, Mustafabeyli H.L. Aliev Q.M. The natural Biocoenosis biodiversity and its protection in the village of Sheki, Bash Shabalıd. Аграрен Университет –пловдив. 2016, p. 5-9.
- Mustafabəyli H.L., Rəhimov.Y.R. Şin və Kiş çayları hövzələrində təhlükəli sel hadisələrinin yaranma səbəbləri. Coğrafiya və təbii resurslar № 1. 2017, səh. 49 – 53.
- Mustafabəyli H.L. Relyef növlərindən asılı olan biogeomorfozenozların biogeokimyəvi xüsusiyyətləri. Azərbaycan Aqrar Elmi. 2019. N.1., s. 103 – 108.
- Mustafabəyli H.L., Əliyeva A.H. Şəki-Zaqatala bölgəsində bitən ağac bitkilərinin yayılma sahələrinin litoloji-geokimyəvi-landşaft xüsusiyyətləri. ADAU-nun Elmi Əsərləri. Gəncə, 2019 .№1. s. 36 – 40.
- Mustafabəyli H.L., Lətifov E.K. Böyük Qafqazın Cənub yamacı Səki-Zaqatala bölgəsinə aid biogeokimyəvi zonaların fiziki-kimyəvi xassələrinə görə fərqləndirilməsi. ADAU-nun Elmi Əsərləri. Gəncə, 2019, №1. s. 22-28.

Mustafabəyli H.L., Lətifov E.K., Rəhimov Y.R., Ağabalayev Q.M., Süleymanov U.S. Azərbaycanın Şəki-Zaqatala bölgəsinin təbii resurslarının landşaft-diaqnostik və iqtisadi xüsusiyyətləri. AMEA Şəki REM mətbəəsi, 2020, s. 372.

Rüstəmov Q.İ., Rüstəмова A.M. Böyük Qafqazın cənub yamacı landşaftlarının ekogeokimyəvi xüsusiyyətləri. Bakı, "Avropa" 2016, s. 189.

Mustafabəyli H.L., Qəhrəmanov M.A., Əliyeva A.H. Şəki-Zaqatala bölgəsinin torpaq növlərində kimyəvi tərkib müxtəlifliyinin ekocoğrafi amillərdən asılılığına dair. "Heyvandarlığın müasir problemləri və innovativ konsepsiyalar" Beynəlxalq Elmi-praktik konfrans. 22-24. dekabr 2021, s. 268- 273.

“AZERBAJCAN'DA ŞEHİRLEŞME SORUNU”

Murad Qəhrəmanov Akif oğlu, Hüseyn Mustafabəyli Lütəli oğlu¹

Özet

Ülkemizde kentleşme süreci 1990'ların ortalarında başlamıştır. O dönemde ekonominin diğer sektörlerinde olduğu gibi tarım sektöründeki gerileme, çiftliklerin çökmesi ciddi bir istihdam sorununa yol açmıştı. Köy ve ilçelerdeki üretim tesislerinin kapanması, toprağın işlenmesinin zorluğu, insanların uzak bölgelerden göç etmesine neden oldu ve umutlarını şehirlere, özellikle de Bakü'ye bağladı.

Ekonomik sıkıntılar sonucunda bölgelerde yaşayan nüfusun şehre yönelmesi, başkentte ek sorunlara neden oldu. Bugün ülkenin bu kentindeki nüfus yoğunluğu endişeleri her adımda hissediliyor. Elektrik, gaz, su, kanalizasyon ve diğer kamu hizmetleri alanındaki aşırı yüklenme, trafik sıkışıklığı, hava kirliliği sorunlar arasında yer alıyor.

Hükümetin son zamanlarda kentleşme politikasını düzenlemek için bir dizi proje üzerinde çalıştığı doğrudur. Bölge ekonomisinin oluşumunu destekleyecek devlet programlarının benimsenmesi, konut kredisi projesinin uygulanması ve genç ailelerin konut sorununu ele alan diğer programların uygulanması, insan kaynaklarının korunmasını ve yönetimini amaçlamaktadır.

Kentleşme süreci, işsizlik, bölgesel dengesizlikler ve diğer sosyal sorunlar tarafından koşullandırılmıştır. Böylece, bölgelerde yeni işler yaratarak, nüfusa gaz, su ve elektrik arzını iyileştirerek, kültürel ve entelektüel bir ortam yaratarak başkente ve diğer büyük şehirlere olan kütle akışını azaltmak mümkündür. “Bölgelerin Sosyo-Ekonomik Kalkınması için Devlet Programı”, her bölgenin tarihi istihdam geleneklerinin restorasyonunu öngörmektedir. Nihai hedef, bölgelerde yeni istihdam yaratarak başkent Bakü'ye kitlesel akını önlemektir.

Anahtar Kelimeler: Kentleşme, Göç, İşsizlik, Sosyal Sorunlar, Hükümet Programları.

Abstract

The process of urbanization in our country began in the mid-1990s. At that time, as in other sectors of the economy, the decline in the agricultural sector, the collapse of farms led to a serious employment problem. The closure of production facilities in villages and districts, the difficulty of cultivating the land, led to the migration of residents of remote areas and pinned their hopes on the city, especially in Baku.

As a result of economic difficulties, the population living in the regions turned to the city, which resulted in additional problems in the capital. Today, the concerns of the population in the central city of the country are felt at every step. Overcrowding in the field of electricity, gas, water, sewerage and other utilities, traffic jams, air pollution are among the problems.

---

¹ 5500, Şeki ş. L.Abdullayev k. 24, ANAS Şeki Bölge Bilim Merkezi, m.xanov4@gmail.com, huseyn.mustafabeyli@mail.ru; <https://orcid.org/0000-0001-5365-5279>; <https://orcid.org/0000-0003-4566-8787>.

It is true that the government has recently been working on a number of projects to regulate urbanization policy. Adoption of state programs to support the formation of the regional economy, the implementation of the mortgage loan project and other programs to address the housing problem of young families are aimed at the protection and management of human resources.

The process of urbanization is conditioned by unemployment, regional imbalances and other social problems. Thus, it is possible to reduce the mass flow to the capital and other major cities by creating new jobs in the regions, improving the supply of gas, water and electricity to the population, creating a cultural and intellectual environment. The State Program for Socio-Economic Development of the Regions envisages the restoration of the historical employment traditions of each region. The ultimate goal is to prevent the mass influx to the capital Baku by creating new jobs in the regions.

Key Words: Urbanization, Migration, Unemployment, Social Problems, Government Programs.

Kentleşme, Fransızca "urbanisation" ve Latince "urbs" (şehir) sözcüklerinden türetilmiş, şehirlerin toplumdaki artan rolünü ve nüfusun yaşam tarzı, kültürü ve demografik bileşeni üzerinde büyük etkisi olan bir süreçtir. Başka bir deyişle, kentleşme, toplumun gelişmesinde kentlerin rolünün, yerleşim ağındaki işlevlerin karmaşıklığının, faaliyetlerin bütünleştirilmesinin, nüfusun kentlerde yoğunlaşmasının ve üretici güçlerin endüstriyel yoğunlaşma sürecidir.

Kentleşmiş bölge, sosyal mekânsal bütünlük yaratan ve nükleer bir kent olarak yığılma nüfusunun sosyal ve kültürel hizmet ihtiyacının büyük bir bölümünü karşılayan önemli bir habitattır. Birçok insan için şehirler yeni fırsatlar dünyasını temsil eder, işler ve teknoloji şehirlerde yoğunlaşır ve orada aktif ekonomik gelişme gözlemlenir. Bu nedenle, kentleşme düzeyi hızla artmaktadır.

Kentsel nüfusun hızlı büyümesi nedeniyle özellikle sanayileşme alanında yeni fırsatlar ortaya çıkmakta, ancak aynı zamanda şehirlerdeki aşırı kalabalık eşitsizliğe ve çevresel bozulmaya yol açmaktadır.

Her ülkede nüfus ve sanayi merkezlerinin bölgelere göre dağılımına dikkat edilmekte, o bölgedeki çevreye olan etkiyi azaltmak için nüfus ve sanayi merkezlerinin yoğunluğu dengelenmektedir. Ancak kentlerin kamusal yaşamdaki artan rolü yani kentleşme süreci bir anlamda bu dengenin korunmasının önünde engeller oluşturmaktadır. Şehirler büyüyor, çevrelerindeki sanayi merkezlerinin sayısı artıyor, bölgedeki yerleşim yoğunluğu ülkenin diğer bölgelerine göre birkaç kat daha fazla oluyor ve dolayısıyla nüfus ve sanayi yoğunluğunda bir dengesizlik oluşur.

Azerbaycan Cumhuriyeti'ndeki kentsel sorunların ekonomik, sosyo-ekonomik ve coğrafi açıdan incelenmesi, Bakü-Sumgayit aglomerasyonunun kentleşme ve üretimin merkezi olduğu 1960'lara dayanmaktadır [4].

1950'den sonra başlayan köy nüfusunun şehre göçmesinde; tarımda makineleşme, sanayileşme, toprak yetersizliği, ulaşım imkânlarının artması, şehrin cazibesi vb. gibi nedenler yanında, özellikle yüzyıllar boyunca kendi dede baba topraklarında yaşayan

soydaşlarımızın Ermenistan'dan zorla göç ettirilmesi ve patolojik durumdaki etnik terör ve soykırımdan kaçma nedeni de etken olmuştur.

Şehir nüfusunun fazla olması, Azerbaycan'ın şehir toplumu, dolayısıyla sanayileşmiş toplum olduğunu ifade etmemektedir. Köyden şehre göç sonunda şehrin hazır olmayan sosyal altyapısında, şehre yeni gelen nüfus kitlesi problem olmaktadır. Bugün Azerbaycan bu sıkıntıyı şiddetle yaşamaktadır. Sağlıksız konut yapıları Bakü şehrini kuşatmakta ve problem sürekliliğini korumaktadır. Aynı zamanda kent nüfusu sadece Bakü'de yoğunlaşmaktadır. Bu bağlamda, gerekli ekonomik ve sosyal gelişmişlik seviyesini oluşturmadan nüfusun fazlalığı hiçbir şey ifade etmemektedir.

Bakü 1850'lere kadar Şamahı, Şeki, Gence ve Şuşa'dan sonra dünyanın beşinci büyük şehriydi. 1850'lerde "*petrol patlaması*" başladıktan kısa bir süre sonra, 1859'da Bakü nüfus bakımından ikinci sıraya yükseldi.

Bakü'de nüfusun hızlı büyümesi, o dönemde Çarlık Rusya'sının izlediği yeniden iskân politikası ve Azerbaycan'ın petrol yataklarının yoğun bir şekilde sömürülmesinden kaynaklanıyordu.

Bakü hızla büyümüş ve Sovyet döneminin ilk yıllarında Çarlık Rusyası'nın en büyük beş şehriden biri olmuş, 20. yüzyılda Kafkas bölgesindeki en büyük, 21. yüzyılda Ortadoğu, Orta Asya ve Doğu Avrupa'da 10 küresel kentten biri olmak sosyal zorlukları da beraberinde getirdi. Şehrin içme suyu temini, kanalizasyon ve sağlık hizmetleri ile ilgili sorunları vardı.

Kentleşme, şehirlerdeki daha hızlı sanayileşmeden, daha fazla iş fırsatından ve daha iyi sosyal fırsatlardan kaynaklanmaktadır. Herkes daha iyi yaşamak, eğitim almak, daha çok kazanmak, daha iyi dinlenmek ister. Ancak her şeyde daha iyiye gitme arzusu, yani kırsal kesimin kentlere akın etmesi bir takım sorunları da beraberinde getiriyor.

Aynı zamanda, kentsel yoğunluğun artması, ulaşım ve barınma sorunlarının kapsamını genişletmektedir. Trafikin artması zaman kaybı ve psikolojik stres olan trafik sıkışıklığının artmasına neden olur. Nüfusun daire sayısından fazla olması konut piyasasında fiyatları artırmaktadır. Kentsel göçün hızlı büyümesi de işsizliğin oluşmasında bir etkidir. Bu nedenle işsizliğin artması suç, hırsızlık gibi olumsuz vakaların artması anlamına geliyor. Aynı zamanda, kentleşme düzeyi yüksek olan şehirlerin ekolojisi bozulmaktadır.

Abşeron ekonomik bölgesinin merkezinde yer alan başkent Bakü'de atmosfer kirliliği aslında normu 4-5 kat, bazı bölgelerde ise 6 kat aştı. Resmî rakamlara göre Bakü'de hava kirliliği seviyesi normalden 2-3 kat daha fazla. Çevreciler ise buna engel olmakta acizdirler çünkü bu kirliliğin önüne geçmek ve seyrine döndürmek için çok yönlü ve temel önlemler alınmalıdır. Planlanan önlemler, ekonomik, politik ve kültürel faktörlerin bir kombinasyonu içinde uygulanmalıdır.

Ülkedeki siyasi süreç de kentleşmenin seyri üzerinde önemli bir etkiye sahiptir. Uluslararası normlara göre kentsel teknoloji, yasal ve sosyo-ekolojik yönleri kentleşme sürecinde önemli koşullardan biridir. Son yıllarda Bakü'de çok sayıda yüksek katlı konut binasının yapılması, eski binaların yıkılması, şehir çevresinde özel konut inşaatlarının hızlanması kentsel planlamanın yasal ve sosyo-çevresel sorunların güncel sorunlarından biri haline geldiğini belirtir.

Azerbaycan'ın nüfus bakımından en büyük şehirleri Bakü, Gence, Sumgayıt, Mingeçevir ve Şirvan'dır. Bakü, Kafkasya'daki en büyük kentsel aglomerasyon haline geldi. Azerbaycan nüfusunun yaklaşık %23'ü, şehir nüfusunun %43'ü ve toplamda 2,3 milyon insan burada yaşıyor [2]. Bu illerin nüfus ve yoğunlukları aşağıdaki tabloda gösterilmiştir (Tablo 1).

Azerbaycan'daki şehirlerin nüfusu ve yoğunluğu (01.01.2021)

Tablo 1

No	Şehirlerin isimleri	Alan (bin km ²)	Nüfus (bin kişi)	Nüfus yoğunluğu (1 km ² , kişi)
1.	Bakü	2,14	2300,5	1075
2.	Sumgayıt	0,09	346,4	3849
3.	Gence	0,11	335,8	3053
4.	Mingeçevir	0,14	106,4	760
5.	Şirvan	0,07	87,9	1256

Bakü'de göçün özellikleri karmaşıktır. Çünkü sermaye olarak iş, sosyal ve siyasi imkânlar açısından güçlü olmak, diğer bölgelerden insanları kendine çekiyor. Bağımsızlık yıllarında Bakü'de kayıt dışı yaşama ve çalışma yasağının kaldırılmasının ardından, bölgelerde uzun yıllardır işsizlik, elektrik, gaz ve su sorunu yaşayanlar başkente akın etti. Bakü ve Sumgayıt'a akın eden gençlerin çoğu ya üniversite ya da iş için gitmektedir.

Tarım ülkesi olan Azerbaycan'da kırsal kesimden kentsel alanlara insan akını, tarım sektöründe insan kaynakları açısından yakın gelecekte önemli sosyo-ekonomik tehditler oluşturabilir. Tarım ürünlerinin üretimi için devlet bütçesinden her yıl sübvansiyonlar ayrılmakta ve indirimler uygulanmaktadır. Tarımda uzun yıllardır tarımsal becerileri oluşmuş gençler başta olmak üzere tarım uzmanlarının kente akın etmesi, bölgelerde kalifiye eleman sıkıntısı sorunu yaratmaktadır. Ülkemizde açılan tüm kamu ve özel yükseköğretim kurumlarının çoğu Bakü'de bulunmaktadır. Bakü dışındaki diğer büyük şehirlerde özel ve devlet üniversitelerinin açılması, ülkedeki gençlerin eşit dağılımını organize etmek için teşvik edilmiyor. Ancak, bölgesel yükseköğretim kurumlarının gelişimi, göç akışlarının düzenlenmesinde önemli bir rol oynamaktadır.

Kent nüfusunun hızla artması, atık yönetimindeki zorluklar, kaynak yetersizliği, hava kirliliği, insan sağlığı sorunları, trafik sıkışıklığı ve bozulan altyapı gibi bir dizi teknik ve altyapı temelli sorunu tetikliyor. Ayrıca sağlık, emeklilik dağıtımı, sosyal hizmetler yönetimi, eğitim ve diğerleri önemli ölçüde daha karmaşık konular haline geliyor. Kentleşmenin bu tür olumsuz sonuçlarını önlemek için şehirlerin hükümetlerin, toplulukların, şehir kurumlarının, kâr amacı gütmeyen kuruluşların ve diğerlerinin ortak işbirliğini gerektiren çözümlere ihtiyacı vardır. Şehirler ayrıca ortaya çıkan teknik, fiziksel ve sosyal sorunları ele almak için örgütsel ve kurumsal düzenlemelere ihtiyaç duyar.

Ülkemizin şehir ve bölgelerinin sürdürülebilir ve dengeli kalkınmasını sağlamak için Azerbaycan Cumhuriyeti bölgelerinin sosyo-ekonomik kalkınmasına yönelik

devlet programları kabul edilmiştir. Azerbaycan Cumhuriyeti bölgelerinin kalkınması, ülkede başarıyla uygulanan sürdürülebilir sosyo-ekonomik kalkınma stratejisinin önemli bir parçasıdır. Bölgesel kalkınma alanında kabul edilen ve başarıyla uygulanan devlet programlarında öngörülen görevlerin yanı sıra bölgelerin sosyo-ekonomik kalkınması, petrol dışı sektörün sürdürülebilir kalkınması için ek önlemlere ilişkin emirlerin uygulanması, bölgelerde kamu hizmetlerinin ve sosyal altyapının kalitesinin iyileştirilmesi, iş ortamının daha da iyileştirilmesi, yatırımların büyümesini, yeni işletmelerin, işlerin yaratılmasını ve bunun sonucunda istihdamın artmasını ve yoksulluğun azalmasını teşvik etti.

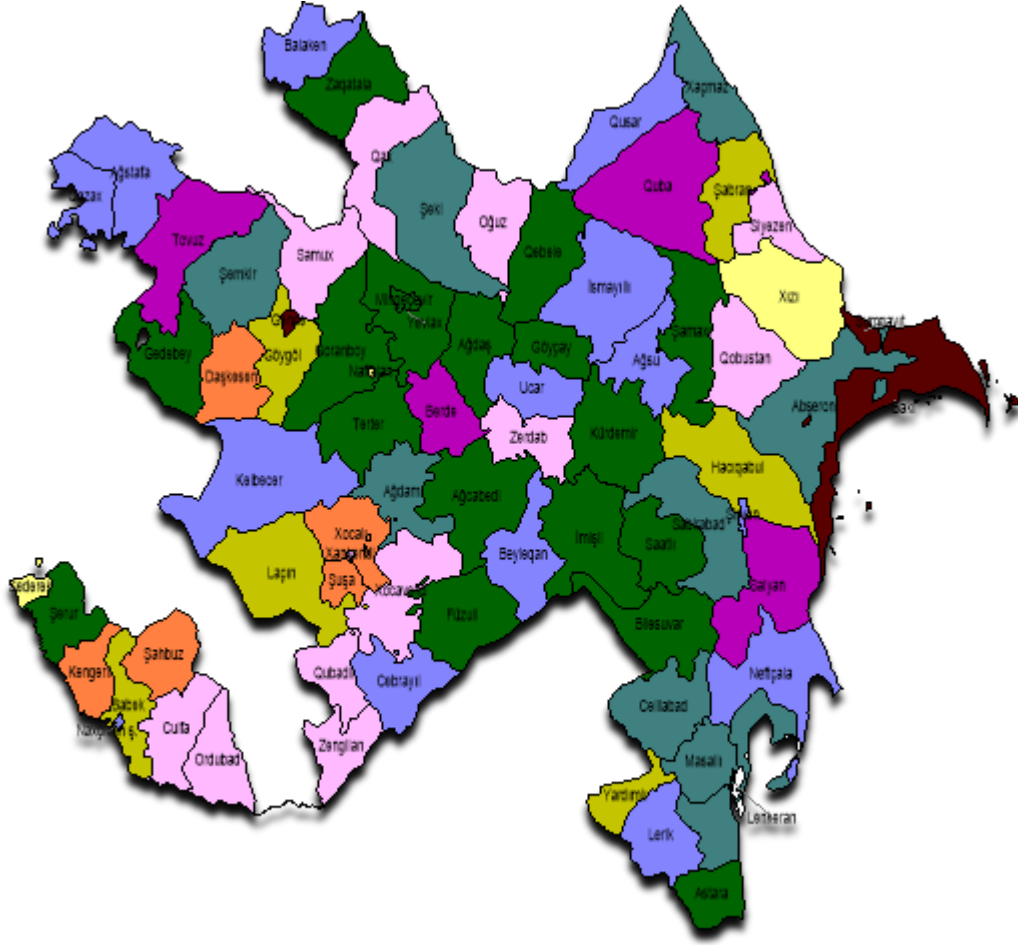
Ülkemizde, işgücü kaynaklarının verimli kullanılması, istihdam ve girişimcilik olanaklarının genişletilmesi, işgücünün rekabet gücünün artırılması ve işgücü verimliliğinin artırılması yoluyla ülkenin ekonomik kalkınmasının sağlanmasına yönelik uzun vadeli bir devlet istihdam politikası oluşturmak amacıyla, "2019-2030 için Azerbaycan Cumhuriyeti İstihdam Stratejisi" Azerbaycan Cumhuriyeti Cumhurbaşkanı'nın 30 Ekim 2018 tarihli Kararı ile onaylandı [3].

Bu stratejinin uygulanmasında, bölgelerin sosyo-ekonomik kalkınmasının yeni bir niteliksel düzeye yükseltilmesinde olduğu gibi, bölgelerin sosyo-ekonomik kalkınmasına ilişkin kabul edilen devlet programları (2004-2008, 2009- 2013, 2014-2018 ve 2019-2023) büyük önem taşımaktadır. 2004 yılından bu yana başarıyla uygulanan bu programlar, bölgelerdeki şehirlerin, kasabaların ve köylerin çehresini kökten değiştirmiş, bölgelerin nüfusunu (Harita Şeması - 1) ve potansiyelini artırmış, altyapı sağlanması, kamu hizmetlerinin kalitesi, iş ve yatırım ortamının iyileştirilmesine ve nüfusun refahını artırmak için geniş fırsatlar açmıştır [5].

2004-2018 devlet programlarının uygulanma döneminde, gayri safi yurtiçi hasıla, petrol dışı sektörde 2,8 kat, sanayide 2,6 kat ve tarımda 1,7 kat olmak üzere 3,3 kat arttı. Bu dönemde alınan hedefe yönelik tedbirler sonucunda ülkede 1,5 milyonu kalıcı olmak üzere 2 milyondan fazla yeni iş ve 100.000'den fazla işletme yaratıldı, işsizlik %5, yoksulluk %5,1 azaldı. Devlet programları çerçevesinde yürütülen geniş çaplı çalışmalar, bölgelerin önümüzdeki yıllarda kalkınması için sağlam bir temel oluşturmuştur[5].

Nüfus, insanlar

10 281 - 20 000
20 001 - 40 000
40 001 - 60 000
60 001 - 80 000
80 001 - 100 000
100 001 - 140 000
140 001 - 180 000
180 001 - 250 000
> 250000

Harita - 1: 2021 yılı başında Azerbaycan Cumhuriyeti'nin ekonomik ve idari şehir ve bölgelerine göre nüfus dağılımı [1].

Ülkenin şehirlerinin ve bölgelerinin sürdürülebilir ve dengeli kalkınmasını sağlamak için kabul edilen Azerbaycan Cumhuriyeti bölgelerinin sosyo-ekonomik kalkınmasına yönelik devlet programlarının başarılı bir şekilde uygulanması sonucunda, şehirlerimizin, kasabalarımızın ve köylerimizin görünümünün kökten değiştiğini, bölgelerin ekonomik potansiyeli artmış, altyapı sunumu, kamu hizmetlerinin kalitesi ve yatırım ortamı iyileşmiş ve nüfusun refahı artmıştır.

2020 yılında Ermeni işgalinden kurtarılmış toprakları restore etmek, gelecekteki gelişimini sağlamak, gerekli altyapıyı oluşturmak ve nüfusu ana topraklarına geri döndürmek için geniş çaplı önlemler alınıyor. Bu alanların zengin ekonomik potansiyeli, doğal kaynakları ve geniş turizm olanaklarından etkin bir şekilde yararlanarak eşit gelişmelerini sağlamak için tüm çalışmaların tek bir program temelinde yürütülmesi amaçlanmaktadır.

Kurtarılan topraklarda tarım sektörünün gelişmesi için devletin desteğiyle çiftlikler kurarak damızlık hayvan sayısını artırmak, koyun yetiştiriciliğinin gelişimi için ırkların ayrılması, arıcılığın geliştirilmesi ve küçük boynuzlu kooperatifler gibi önlemler uygulanacaktır. Böylece bu alanlarda tarımın gelişmesi, her şeyden önce ülkenin gıda güvenliğinin güçlendirilmesine, istihdama, yeni yatırımların çekilmesine

ve su kaynaklarının kullanılmasına katkı sağlayacaktır. Bu süreç, petrol dışı ürünlerin ihracatında artışa yol açacak, ürün rotasyonunu artıracak ve ekilebilir arazilerin kullanım suyu arzını iyileştirecektir. Bütün bunlar, 30 yıla yakın bir süredir yurtlarından kovulan halkımızın kurtarılmış topraklarımıza süratle dönmesine, başkent Bakü ve diğer şehirlerin üzerindeki yükün hafifletilmesine katkıda bulunacaktır.

Devlet programları çerçevesinde, bölgelerdeki altyapının yenilenmesi ve geliştirilmesi, nüfusun elektrik, gaz ve su dahil olmak üzere kamu hizmetlerinin sağlanması, sağlık ve eğitim tesislerinin inşası, nüfusun sosyal durumunu daha da iyileştirmek için önemli önlemler alınmış ve bu alanda büyük ölçekli kamu yatırımları yapılmıştır.

Azerbaycan bölgelerinin dengeli kalkınmasına yönelik devlet programlarının uygulanması, öncelikle bölgelerin orantısız gelişimini önlemeyi ve ayrıca sosyo-ekonomik nedenlerle iç göçün sonuçlarını ortadan kaldırmayı amaçlayan gelişmiş bir kavramdır. Bölgelerin dengeli gelişimi, altyapının modernizasyonu, yeni iş alanlarının yaratılması, sosyal sorunların çözümü sonucunda, devlet programları sosyo-ekonomik nedenlerle ülkedeki kentleşme hızını önemli ölçüde zayıflatmıştır. Böylece devlet desteğiyle bölgelerde çok ciddi reformların uygulanması, çiftliklerin kapasitelerinin iyileştirilmesi, bölgelerde sanayi parklarının oluşturulması, birçok yeni işletmenin açılması, bölgelerde işgücü kaynağı ihtiyacı yaratmış, kentleşmeyi önemli ölçüde zayıflatmıştır. Aşağıdaki tablo, son on yılda ülkedeki kentleşme düzeyini göstermektedir. (Tablo 2).

Azerbaycan'da kentleşme düzeyinin değişimi (2011-2021) Tablo 2

Yıllar	Genel popülasyon sayı, (bin kişi)	Dahil :		Bütün əhaliyə nisbətən	
		kentsel nüfus (bin kişi)	kırsal nüfus (bin kişi)	kentsel nüfus (%)	kırsal nüfus (%)
2011	9111,1	4829,5	4281,6	53,0	47,0
2012	9235,1	4888,7	4346,4	52,9	47,1
2013	9356,5	4966,2	4390,3	53,1	46,9
2014	9477,1	5045,4	4431,7	53,2	46,8
2015	9593,0	5098,3	4494,7	53,1	46,9
2016	9705,0	5152,4	4553,2	53,1	46,9
2017	9810,0	5199,0	4611,0	53,0	47,0
2018	9898,1	5237,8	4660,3	52,9	47,1
2019	9981,5	5273,9	4707,6	52,8	47,2
2020	10067,1	5312,0	4755,1	52,8	47,2
2021	10119,1	5358,5	4760,6	53,0	47,0

Devlet Programlarının (Bakü'nün ilçeleri ve yerleşim birimleri, ülkenin bölgelerine göre alınan önlemler vb.) geliştirilmesi ve uygulanması ile ilgili olarak Azerbaycan Cumhuriyeti bölgelerinin sosyo-ekonomik gelişimi, bölgelerdeki durumu iyileştirdi ve iç göçü engelledi. Ayrıca, bölge ekonomisinin oluşumunu destekleyecek devlet programlarının benimsenmesi, Mortgage Kredileri projesinin uygulanması ve genç

ailelerin barınma sorununu ele alan diğer programların uygulanması, insan kaynaklarının korunmasını ve yönetimini amaçlamaktadır.

Ülkemizde yerli işgücü kaynaklarının verimli kullanılması, istihdam sorununun çözülmesi ve istihdamda yerli işgücü kaynaklarının kullanımına öncelik verilmesi, bölgelerin işgücü piyasasını dengelemek için ekonomik olarak aktif nüfusun bölgelere göre dağılımını teşvik edecek bir mekanizmanın oluşturulması gibi tedbirler, bölgelere yatırım çekerek yeni istihdam yaratma gibi önlemler ve yatırım tutma programlarını odak noktası haline getirerek yeni işler yaratmak en önemli görevlerden biri olmalıdır.

Abşeron gibi yüksek düzeyde kentleşme olan bölgelerde aşırı nüfusun önlenmesi, şehirleşme düzeyi düşük olan uzak bölgelerde - nüfus düşüş sürecini önlemek, nüfusun durumunu iyileştirmek için ekonomik yapısındaki modern gereksinimleri karşılayan kentsel planlamaya - endüstri, makine mühendisliği, elektrik mühendisliği, hafif sanayi vb. kalkınmaya öncelik verilmeli, yeni işler yaratmalı, tarihi istihdam geleneklerinin restorasyonu dikkate alınmalı, nüfusa doğal gaz, su ve elektrik arzını iyileştirilmeli, kültürel ve entelektüel bir ortam yaratılmalı, yumuşak krediler ve kolaylık koşulları sağlamalı, genç profesyonellerin maaşları artırılmalı ve kullanım maliyetlerinin bir kısmı devlet tarafından karşılanmalıdır.

“2019-2023 yıllarında Azerbaycan Cumhuriyeti Bölgelerinin Sosyo-Ekonomik Kalkınması Devlet Programı çerçevesinde, ülkedeki bölgelerin kalkınmasına ilişkin düzenleme sistemi, yasal çerçeve dahil, kurumsal ve ekonomik mekanizmaların daha da iyileştirilmesi, yatırım ve yenilik faaliyetlerini artırmak, ileri teknik ekipman ve teknolojilerin uygulanması temelinde yerel ekonomik (doğal-ekonomik, üretim-teknik ve bilimsel-teknik) potansiyelin güçlendirilmesi ve ekonomik ciroya tam katılım, buna bağlı olarak ekonominin genişletilmesi (belirgin bir avantaja sahip olan ve katma değer yaratan ürün ve hizmetlerin üretim alanlarının geliştirilmesi) ve verimliliğin artırılarak rekabet gücünün artırılması, girişimciliğin geliştirilmesi, mal ve hizmetlerin üretim, satış ve üretim araçları pazarındaki rekabet ortamının daha da güçlendirilmesi, finansal kaynaklara ve piyasaya erişimin kolaylaştırılması, üretim, sosyal ve piyasa altyapısının modernizasyonu, sosyal hizmetlerin kapsamını artırmak, kalitesini iyileştirmek ve dar gelirlilerin erişilebilirliğini sağlamak, hassas grupların sosyal korumasının güçlendirilmesi, doğal kaynakların daha verimli kullanımı ve çevre güvenliğinin korunması üzerindeki kontrolün güçlendirilmesi ve diğer alanlarda karmaşık çalışmalar planlanmaktadır [5].

Sonuç olarak, doğal kaynakların tam ve verimli kullanılması, ekonomik varlıkların faaliyetlerinin güçlendirilmesi, bölgelerde yeniliğe dayalı mal ve hizmet üretim alanlarının geliştirilmesi, bilimsel ve teknolojik ilerlemenin başarılarının uygulanması yoluyla yeşil ekonominin gelişimi için uygun koşullar yaratmak, böylece petrol sektörü ile birlikte ülkedeki petrol dışı sektörün sürdürülebilir kalkınmasını sağlamak, petrol dışı sektörde ihracatta büyüme sağlanması, kırsal alanlar da dahil olmak üzere bölgelerde yaşayan nüfusun insana yakışır istihdam ve gelir olanaklarını artırmak ve toplumsal refahlarını iyileştirmek böylece bölgelerin sürdürülebilir ve dengeli kalkınması beklenmektedir.

Azerbaycan hükümeti, kurtarılan topraklarda büyük yerleşim birimleri oluşturarak restorasyon sürecini yürütmeyi amaçlıyor. İlk etapta restorasyon planına dahil edilen yedi bölge merkezinin (Ağdam, Fuzuli, Cebayil, Zengilan, Gubadlı, Laçın, Kelbecer)

eskisinden birkaç kat daha fazla nüfusa sahip şehirler şeklinde restore edileceği kaydedildi. Yapılacak çalışmalar Bakü ve çevresi nüfusunun bölgelere yönelmesi için iyi bir fırsat yaratabilir: "Şu anda restore edilen ve yakında hizmete girecek olan sekiz ilde (yedi ilçe merkezi + Şuşa) kayıtlı kişi sayısı 150 bin civarındadır. Restorasyonuna başlanan Ağdam şehrinin 100 bin kişinin yerleşmesine izin vereceği daha önce belirtilmişti. Bu rakam, şehrin halihazırda kayıtlı olan nüfusunun (42.000 kişi) 2.3 katıdır. Bahsettiğimiz sekiz şehirde en az 500.000 kişinin yaşamasına olanak sağlayacak. Bu hem ülkede kentleşmenin etkin bir planlamayla hızlandırılması açısından hem de son 30 yılda asıl ikâmetgâhı olarak Bakü, Sumgayıt ve Hırdalan başta olmak üzere büyük şehirleri seçen insanlara alternatif seçenekler sunması açısından çok önemlidir.

Azərbaycan'da yukarıda belirtilen devlet programlarının doğru uygulanması, kurtarılmış toprakların restorasyonu, gerekli altyapının oluşturulması ve nüfusun ana vatanlarına geri dönüşü ile Abşeron Yarımadası'nın bir takım çevre ve göç sorunlarının çözülmesi mümkündür. Bölgelerde dengeli sosyo-ekonomik kalkınmanın sağlanması, tarımın geliştirilmesi, eğitim seviyesinin yükseltilmesi, nüfusun bölgelere yönelmesine neden olabilir. Sonuç olarak başkent Bakü de dahil olmak üzere diğer büyük şehirlerimiz kentleşmeden ve yarattığı ekonomik ve sosyal sorunlardan kurtulacaktır.

Referanslar:

Azərbaycanın demoqrafik göstəriciləri / tərt. ed. Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsi. – Bakı: 9 №-li kiçik müəssisə, 2021. 560 s.

Azərbaycanın regionları / tərt. ed. Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsi. – Bakı: 9 №-li kiçik müəssisə, 2021. 841 s.

Dayanıqlı inkişaf məqsədləri / tərt. ed. Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsi. – Bakı: 9 №-li kiçik müəssisə, 2021. 280 s.

Əfəndiyev V.Ə. Urbanizasiya və Azərbaycanın şəhər yaşayış məskənləri (monoqrafiya). Bakı, Bakı Universiteti nəşriyyatı, 2002. 395 s.

Regionların sosial-iqtisadi inkişafı (2019-2023) / tərt. ed. Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsi. – Bakı: 9 №-li kiçik müəssisə, 2021. 728 s.

“SORGUN İLÇESİ’NDE TARIMSAL SORUNLAR VE ÇÖZÜM ÖNERİLERİ”

Mustafa YAŞAR - Prof. Dr. Fatih AYDIN¹

Özet

Tarım; hayvansal ve bitkisel ürünler elde etmek amacıyla biyolojik, sosyal ve ekonomik çevrede sürdürülen ekonomik faaliyetlerin bütünüdür. Tarımsal faaliyetler toprak, iklim, yeryüzü şekilleri gibi fiziki coğrafya, teknoloji, ulaşım, pazarlama, sermaye, uygulanan tarım politikaları gibi beşerî coğrafya unsurlarının kontrolü altındadır. Bahsedilen unsurlar üretilen ürün deseninden ürün kalitesine, tarımda makine kullanımından hayvancılığa kadar birçok alanda etkilidir. Günümüzde bilinçsizce yapılan tarımsal faaliyetler başta su ve arazi varlığı gibi önemli doğal kaynakların aşırı tüketilmesi olmak üzere birçok soruna sebep olmaktadır.

Bu çalışma, Sorgun İlçesi’nde tarımsal faaliyetler, yaşanan sorunlar ve çözüm önerilerine ilişkin görüşleri belirlemek amacıyla yapılmıştır. Çalışmanın amacına uygun olan sorulardan oluşan bir görüşme formu hazırlanmıştır. Görüşmeler 22 ziraat mühendisi, 35 çiftçi, bir TMO yetkilisi, bir şeker pancarı kooperatif yetkilisinin gönüllülük esasına göre katılımıyla gerçekleştirilmiştir. Elde edilen verilerin yorumlanmasında betimsel analiz yönteminden yararlanılmıştır. Katılımcıların sorulara verdiği cevaplar kodlamalar ile aktarılmıştır. Sorulara verilen cevapların yorumlanmasıyla ortaya çıkan ana ve alt kategoriler arasındaki ilişkiler şekiller halinde gösterilmiştir. Yapılan betimsel analizi sonucunda katılımcıların görüşleri üç temel boyut altında toplanmıştır. Bunlar; Sorgun’da tarımsal üretim, tarımsal sorunlar, yaşanan sorunlara getirilebilecek çözüm önerileridir. Yapılan görüşmelerde çiftçilere kaç yıldır çiftçilikle uğraştıkları, hangi ürünleri ettikleri, neden o ürünleri ettikleri, zirai alet kullanımının yeterli olup olmadığı, üretimi yeni başlayan alternatif ürünlerin olup olmadığı, tarımsal faaliyetlerde yaşanan sorunların neler olduğu ve bu sorunlara getirilebilecek çözüm öneri sorulmuştur. Bu görüşmeler sonucunda en fazla üretimi yapılan ürünün buğday, arpa, nohut, mercimek ve şeker pancarı olduğu bilgisine ulaşılmıştır. Bu ürünlerin tercih edilme nedeninin iklim, pazarlama imkânının olması ve geleneksel ürünler olması etkilidir. Saha da bulunan en büyük sorun ise su varlığının az olmasıdır. Bunun yanı sıra bilinçsiz gübre ve ilaç kullanımı, girdi maliyetinin her geçen gün artması ve bilinçsiz üretim öne çıkan sorunlar arasındadır. Sorunların çözümü için sulama kanallarının yapılması, derin sulama kuyularına izin verilmesi, pazarlama imkânlarının artırılması ve çiftçilere eğitim seminerleri verilmesi önerilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Sorgun İlçesi, Tarımsal Sulama, Tarımsal Üretim, Tarımsal Sorunlar, İçerik Analizi.

---

¹ Yüksek Lisans Öğrencisi, mstfysr6678@gmail.com., Karabük Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi Coğrafya Bölümü, fatihaydin@karabuk.edu.tr.

Abstract

Agriculture; It is the whole of economic activities carried out in the biological, social and economic environment in order to obtain animal and plant products. Agricultural activities are under the control of human geography elements such as soil, climate, landforms, physical geography, technology, transportation, marketing, capital, applied agricultural policies. The mentioned elements are effective in many areas from the pattern of the product produced to the quality of the product, from the use of machinery in agriculture to animal husbandry. Today, unconscious agricultural activities cause many problems, especially over-consumption of important natural resources such as water and land.

This study was carried out to determine the views on agricultural activities, problems and solution proposals in Sorgun District. An interview form consisting of questions suitable for the purpose of the study was prepared. The interviews were carried out with the participation of 22 agricultural engineers, 35 farmers, 1 TMO official, 1 sugar beet cooperative official on a voluntary basis. Descriptive analysis method was used in the interpretation of the obtained data. The answers given by the participants to the questions were conveyed with coding. The relationships between the main and sub-categories that emerged with the interpretation of the answers given to the questions are shown in figures. As a result of the descriptive analysis, the opinions of the participants were gathered under three basic dimensions. These; Agricultural production in Sorgun, agricultural problems, are the solutions that can be brought to the problems experienced. In the interviews, the farmers were asked how many years they have been engaged in farming, which products they planted, why they planted those products, whether the use of agricultural tools is sufficient, whether there are alternative products that have just started production, what problems are experienced in agricultural activities, and possible solutions to these problems. As a result of these interviews, it was learned that the most produced product is wheat, barley, chickpea, lentil and sugar beet. These products are preferred because of climate, marketing opportunities and traditional products. The biggest problem in the field is the scarcity of water. In addition, unconscious use of fertilizers and pesticides, increasing input costs and unconscious production are among the prominent problems. In order to solve the problems, it has been suggested to construct irrigation channels, allow deep irrigation wells, increase marketing opportunities and give training seminars to farmers.

Key Words: Sorgun District, Agricultural Irrigation, Agricultural Production, Agricultural Problems, Content Analysis.

Giriş

Tarım; genel anlamda bitkisel ve hayvansal ürünlerin yetiştirilmesi amacıyla yapılan bütün faaliyetler olarak tanımlanmaktadır. Dünyada en geniş faaliyet alanına sahip olan tarımsal üretim; toprak, iklim, yeryüzü şekilleri gibi fiziki faktörlerden etkilenmektedir. Bununla birlikte teknoloji, ulaşım, pazarlama, sermaye, uygulanan tarım politikaları tarımı etkileyen beşeri faktörlerdir (Doğanay, Özdemir ve Şahin, 2012). Tarımsal faaliyetlerin yapılmasında toprak, iklim, yeryüzü şekilleri gibi fiziki coğrafya faktörleri, teknoloji, ulaşım, pazarlama, sermaye, uygulanan tarım politikaları

gibi beşerî coğrafya unsurları etkilidir. Bu etkenler üretilen ürün deseninden ürün kalitesine, tarımda makine kullanımından hayvancılığa kadar birçok alanda kendini gösterir. Günümüzde bilinçsizce yapılan tarımsal faaliyetler başta su ve arazi varlığı gibi önemli doğal kaynakların aşırı tüketilmesi olmak üzere birçok soruna sebep olmaktadır. Dünyada nüfus artışına paralel olarak artan gıda ihtiyacı ile birlikte tarımsal su ihtiyacı da artmaktadır. Kullanılabilir su kaynaklarının sınırlı olduğu bilinen bir gerçektir. Tarımsal ve evsel su talebinin artması yanında gelişen sanayi sektöründe de su talebinin artması su kullanımında sektörler arasında rekabete yol açmaktadır. Günümüzde sınırlı su kaynakların tüm sektörlerde çevre ile uyumlu bir şekilde etkin kullanılması gerekmektedir (Çakmak, Yıldırım ve Aküzüm, 2008). Bununla birlikte bilinçsiz şekilde yapılan ilaç ve gübre verimi de gdo'lu ürünlerin ortaya çıkmasına ve insan sağlığını etkilemesine neden olmaktadır.

Türkiye'de tarımsal yapının temel problemlerinden ve hatta en önemlilerinden birisi de işletme sayısı, parsel büyüklüğü ve mülkiyet sorunudur (Benek, 2006). Türkiye'de tarımsal yapının yeterince gelişmesine engel teşkil eden başlıca konular arasında gelir düzeyinin düşüklüğü, yüksek ürün fiyatları, pazarlama stratejilerindeki eksiklik ve tüketici bilinçsizliği gösterilmektedir (Ayla ve Altıntaş, 2017). Tarımın doğal çevre ve insan üzerinde etkileri olduğu gibi bu faktörlerinde tarım üzerinde olumlu-olumsuz etkileri mevcuttur. Tarım atmosfer şartlarında çalışan bir fabrikadır. Tarımsal üretimi etkileyen faktörler toprak, tohum, insan ve iklimdir. Bunlardan iklim dışında kalan diğer faktörler genellikle kontrol ve ıslah edilebilir. Tarım teknikleri ne kadar gelişirse gelişsin iklim faktörleri tarımsal üretimi önemli ölçüde etkilemeye devam etmektedir (Kaplukan, 2013).

Çalışmamızda Sorgun İlçesi'nde tarımsal faaliyetlerde meydana gelen sorunlar araştırılmış, bu sorunlara yönelik çözüm önerileri geliştirilmek istenmiştir. Bu araştırmada alan kapsamı olarak seçilen Sorgun İlçesi özellikle tahıl ve şeker pancarı üretiminde önemli bir merkezdir. İlçe ekonomisi büyük ölçüde tarıma dayalıdır. Saha çalışmaları yapılarak, tarım arazilerinin mevcut durumu, yetiştirilen ürünler, uygulanan tarım metotları incelenmiş tarımla uğraşan kişi ve kurumlarla ile görüşmeler yapılmıştır. Bu görüşmelerde yaşanan sorunlar ve bu sorunlara yönelik çözüm önerileri alınmış, bunun için yarı yapılandırılmış görüşme formu uygulanmıştır. Son olarak yapılan diğer çalışmalarla karşılaştırılarak ortak ve farklı sorunlar belirlenmek ve ortak çözüm önerileri geliştirmek amaçlanmıştır.

Sorgun'da Tarımsal Sorunlar ve Çözüm Önerileri

Araştırmada Sorgun İlçesi'nde tarımsal faaliyetler, yaşanan sorunlar ve çözüm önerilerine ilişkin görüşleri belirlemek amacıyla 22 ziraat mühendisi, 35 çiftçi, bir TMO yetkilisi, bir şeker pancarı kooperatif yetkilisi ile görüşme yapılmıştır. Elde edilen verilerin yorumlanmasında betimsel analizden yararlanılmıştır. Katılımcılar tarafından yanıtlanan görüşme formlarından elde edilen bulgularda dikkat çeken noktaları vurgulamak amacıyla uygun bölümlerde katılımcıların ifadelerine doğrudan yer verilmiştir. Katılımcı ifadeleri (Örneğin; 1K [kadın], 2E [erkek]) şeklinde kodlanarak gösterilmiştir. Aynen alıntı yapılan sunumlarda katılımcılara verilen kodlar; "K1-K35 çiftçi, K36-K57 ziraat mühendisi, K58 TMO yetkilisi ve K59 şeker pancarı kooperatif üyesidir".

Yapılan betimsel analizi sonucunda katılımcıların görüşleri üç temel boyut altında toplanmıştır. Bunlar;

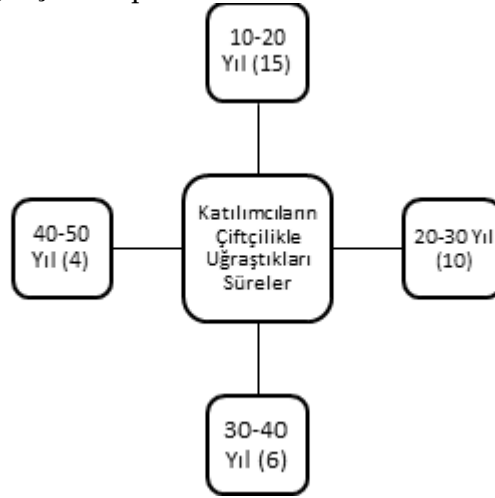
1. Sorgun'da Tarımsal Üretim
2. Tarımsal Sorunlar
3. Yaşanan Sorunların Çözümleri

Boyut 1: Sorgun'da Tarımsal Üretim

Bu boyut altında, Sorgun'da çiftçilik yapan katılımcıların “yetiştirilen tarım ürünlerine yönelik görüşleri” ve ifade sıklıkları Şekil 1.2.3 ve 4'te sunulmuştur.

Soru: Kaç yıldır çiftçilik yapıyorsunuz?

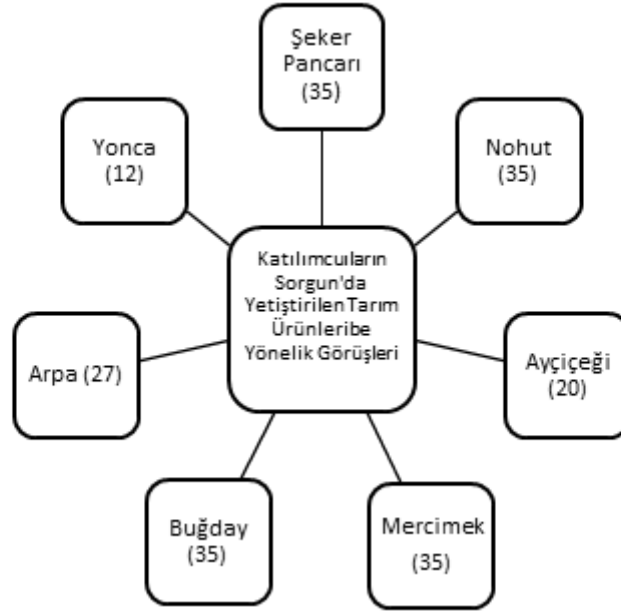
Şekil 1: Sorgun'da Çiftçilik Yapan Katılımcıların Mesleki Tecrübeleri

Şekil 1 incelendiğinde katılımcıların 15'i 10-20 yıl, 10'u 20-30 yıl, 6'sı 30-40 yıl, 4'ü ise ortalama 40-50 yıldır çiftçilik yaptıklarını ifade etmişlerdir.

Soru: Sorgun'da hangi tarım ürünleri yetiştirilmektedir?

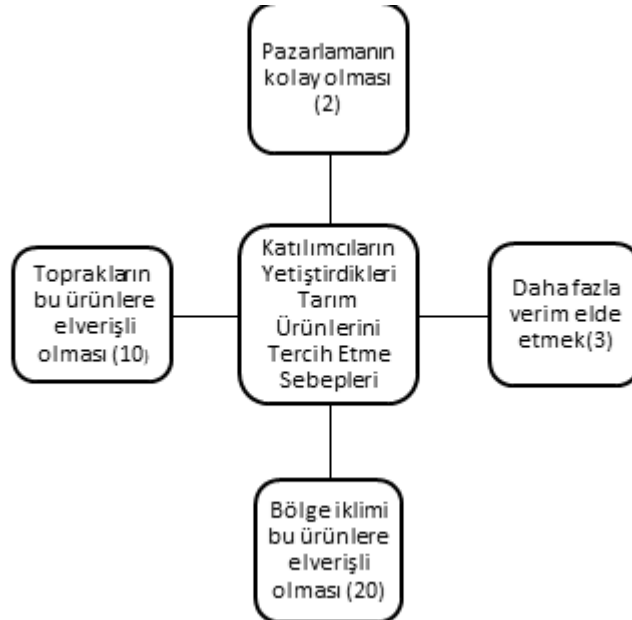
Şekil 2: Katılımcıların Sorgun'da Yetiştirilen Tarım Ürünlerine Yönelik Görüşleri ve İfade Sıklıkları

Şekil 2 incelendiğinde katılımcıların 35'i nohut, buğday, mercimek, şeker pancarı, 27'si arpa, 20'si ayçiçeği, 16'sı mısır, 12'si yonca, 6'sı fiğ yetiştirdiklerini ifade etmişlerdir. Katılımcıların ifadelerinden yola çıkarak Sorgun İlçesi'nde en fazla buğday, şekerpancarı, mercimek ve nohut yetiştirildiğini, fiğ ve yoncunun en az yetiştirilen tarım ürünleri olduklarını söylemek mümkündür.

Soru 3: Neden bu tarım ürünleri yetiştirmeyi tercih ediyorsunuz?

Şekil 3: Katılımcıların Yetiştirdikleri Tarım Ürünlerini Tercih Etme Sebeplerine Yönelik Görüşler ve İfade Sıkları

Şekil 3'te katılımcıların yetiştirdikleri tarım ürünlerini tercih etme sebeplerini görüşleri doğrultusunda "pazarlamanın kolay olması, bölge ikliminin bu ürünlere elverişli

olması, daha fazla verim elde etmek, toprakların bu ürünlere elverişli olması" şeklinde dört başlık altında toplanmaktadır.

Bölge İkliminin Bu Ürünlere Elverişli Olması

Katılımcıların büyük çoğunluğu özellikle Sorgun İlçesi'nin iklim koşullarının bu ürünlerin (şeker pancarı, nohut, buğday) yetişmesine elverişli olduğunu dile getirmişlerdir. Bu durum katılımcıların (K15) "...İklim şartlarına göre yetişir bizim burada başka bir şey olmuyor" ve (K2) "...Mevsim (iklim) şartlarından dolayı bu ürünleri ekiyorum" şeklindeki ifadeleri ile özetlenmektedir. Bu durum Sorgun'da çiftçilerin iklim koşullarına uygun ürünler yetiştirmeyi tercih ettiklerini göstermektedir.

Daha Fazla Verim Elde Etmek

Katılımcıların bir kısmı yetiştirdikleri üründen daha fazla verim elde etmek için bu ürünleri tercih ettiklerini dile getirmişlerdir. Bu durum katılımcıların (K3) "...Bu ürünlerden daha fazla verim aldığım için üretiyorum" ve (K11) "Başka ürün denemedik hiç. Getirisi nedir bilmiyoruz. Bunlardan iyi verim aldığımız için üretiyorum" şeklindeki ifadeleri ile özetlenmektedir. Bu ifadeler Sorgun'da çiftçilerin yüksek miktarda verim elde ettikleri ürünleri daha çok tercih ettiklerini göstermektedir. Farklı ürünlerden elde edecekleri verimi, mali geliri bilmedikleri için hangi üründen daha çok kazanç sağlıyorsa o ürünlerin tarımsal üretimini yapmaya devam etmektedirler.

Toprakların Bu Ürünlere Elverişli Olması

Katılımcıların bir kısmı toprakların bu tarım ürünlerinin (buğday, şeker pancarı, arpa, nohut şekil 3) yetişmesine elverişli olduğu için üretim yaptıklarını belirtmişlerdir. Bu durum katılımcıların (K13) "...Çünkü toprağımız bunlara elverişli ondan ekiyorum" ve (K6) "Bizim topraklarımız iklimlerimiz buna elverişli ekiyorum yani" şeklindeki ifadeleri ile özetlenmektedir. Bu ifadeler Sorgun'da çiftçilerin toprak yapısına uygun tarım ürünlerini yetiştirmeyi tercih ettiklerini göstermektedir.

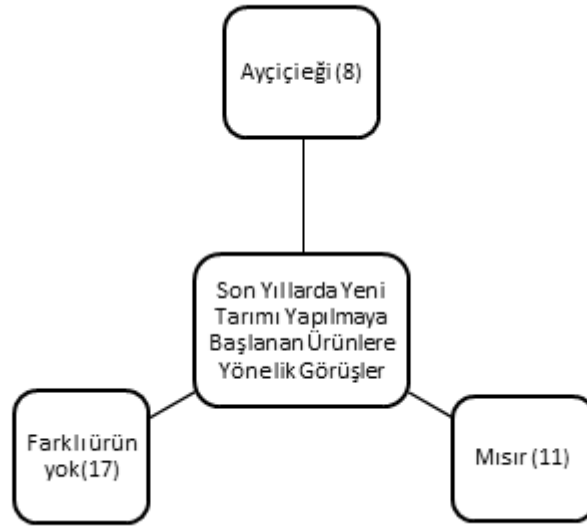
Pazarlamanın Kolay Olması

Katılımcıların bir kısmı şu an yetiştirdiği tarım ürünlerini pazarlamanın kolay olduğu için bu ürünleri yetiştirmeyi tercih ettiğini dile getirmektedir. Bu durum katılımcıların (K1) "...Pazarı daha kolay olduğu için. Sorgunda şeker fabrikası var oraya götürüyorum" ve (K15) "...Bizim burada başka bir şey olmuyor. Olsa da pazarlaması olmuyor" şeklindeki ifadelerinden anlaşılmaktadır. Bu ifadeler Sorgun'da çiftçilerin kolay pazarlanabilen ürünleri yetiştirmeyi tercih ettiklerinin göstergesi olarak yorumlanabilir.

Soru 4: Son yıllarda yeni (alternatif) tarımı yapılmaya başlayan ürünler nelerdir?

Şekil 4: Sorgun'da Son Yıllarda Yetiştirilmeye Başlanan Yeni (Alternatif) Ürünlere Yönelik Görüşler ve İfade Sıklıkları

Şekil 4'te katılımcıların Sorgun'da son yıllarda yeni yetiştirilmeye başlanan ürünlere yönelik görüşleri "farklı ürün yok, mısır, ayçiçeği" şeklinde üç başlık altında toplanmaktadır.

Farklı Ürün Yok

Katılımcıların büyük çoğunluğu Sorgun'da yeni farklı tarım ürünlerinin yetiştirilmediğini belirtmişlerdir. Bu durum (K7) "...Bizim buralarda öyle bir şey yok her sene aynı şeyi ekiyoruz", (K12) "Şu anda yeni ürün yok. Kimse kendini geliştiremiyor" ve "Değişik bir şey yok ama buğday çeşidimiz değişti. Daha fazla verim veren şeyler çıktı" ifadeleri ile özetlenmektedir. Bu ifadeler Sorgun'da çiftçilerin alıştıkları, sürekli ettikleri ürünleri tercih ettiklerinin, yeni alternatif ürünleri denemediklerinin, bununla birlikte mevcut ürünlerinin daha fazla verim elde edilen farklı türlerini yetiştirdiklerini göstergesi olarak yorumlanabilir.

Ayçiçeği

Katılımcıların bir kısmı Sorgun'da son yıllarda alternatif ürün olarak ayçiçeği yetiştirilmeye başladığını dile getirmektedirler. Bu durum çiftçilerin "...Yeni yeni ayçiçeği başladı başka da yok" ve "Ayçiçeği falan başladı" şeklindeki ifadelerinden anlaşılmaktadır. Bu ifadeler Sorgun'da çiftçilerin son yıllarda yetiştirdikleri ürünlerden farklı olarak ayçiçeği tarımı yapmaya başladığının göstergesidir.

Mısır

Bazı katılımcılar Sorgun'da farklı olarak son yıllarda alternatif ürün olarak mısır tarımı yapmaya başladığını ifade etmektedir. Bu durum katılımcıların (K16) "...Bizim çevremizde mısır, çekirdek son yılda yeni yeni çıkmaya başladı" ve (K13) "Yeni ekilmeye başlayan mısır var" şeklindeki ifadelerinden anlaşılmaktadır. Bu ifadelere dayanarak Sorgun'da çiftçilerin son birkaç yıldır mısır yetiştirdiği yorumu yapılabilir.

Soru 5: Sorgun'da zirai alet kullanımı yeterli düzeyde midir?

Şekil 5: Sorgun'da Zirai Alet Kullanımına İlişkin Görüşleri ve İfade Sıklıkları

Şekil 5 incelendiğinde Sorgun’da zirai alet kullanımına ilişkin çiftçilerin görüşlerini “yeterli düzeyde, yeterli değil” şeklinde iki başlık altında toplamak mümkündür.

Yeterli Düzeyde

Katılımcıların büyük çoğunluğu Sorgun’da zirai alet kullanımının yeterli düzeyde olduğunu dile getirmişlerdir. Bu durum katılımcıların (K9) “Zirai alet kullanımı hemen hemen yeterli gibi her şey var” ve (K8) “Bizim buralarda yeterli zaten bunları ekiyoruz hepsi var aletlerimizin” şeklindeki ifadelerinden anlaşılmaktadır. Bu ifadelerden yola çıkarak Sorgun’da zirai alet kullanımının mevcut tarımsal faaliyetlerin gerçekleştirilmesi için yeterli düzeyde olduğu yorumu yapılabilir.

Yeterli Değil

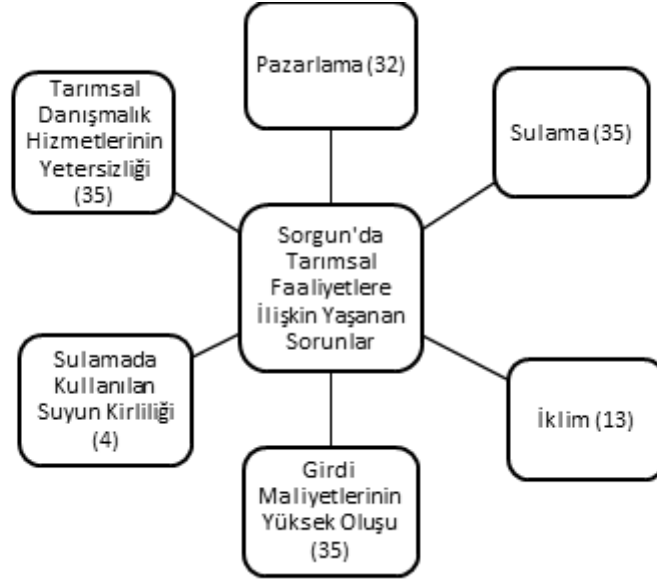
Katılımcıların bir kısmı Sorgun’da zirai alet kullanımının yeterli düzeyde olmadığını belirtmişlerdir. Bu durum katılımcıların (K5) “Buradaki zirai aletler çok ufak mesela daha büyükleri olabilir kullanılabilir” ve (K12) “Zirai alet kullanımı yetersiz” şeklindeki ifadelerden anlaşılmaktadır. Bu ifadelerden yola çıkarak katılımcıların Sorgun’da tarımsal faaliyetlerde kullanılan zirai aletleri yetersiz buldukları yorumu yapılabilir.

Boyut 2: Sorgun’da Yaşanan Tarımsal Sorunlar

Bu boyut altında Sorgun’da çiftçilik yapan katılımcıların “yaşanan tarımsal sorunlara yönelik görüşleri” ve ifade sıklıkları Şekil 6’da sunulmuştur.

Soru 6: Sorgun’da yaşanan tarımsal sorunlar nelerdir?

Şekil 6: Sorgunda Tarımsal Faaliyetlerde Yaşanan Sorunlara İlişkin Görüşler ve İfade Sıklıkları

Şekil 6 incelendiğinde çiftçilerin Sorgun'da tarımsal faaliyetlere ilişkin yaşadıkları sorunları görüşleri doğrultusunda; "sulama, girdi maliyetlerinin yüksek oluşu, pazarlama, tarımsal danışmanlık hizmetlerinin yetersizliği, iklim, sulamada kullanılan suyun kirliliği" olmak üzere altı başlık altında toplamak mümkündür.

Sulama

Katılımcıların büyük çoğunluğu özellikle şeker pancarı gibi su isteği fazla olan tarım ürünlerini sulamada sorunlar yaşadıklarını belirtmişlerdir. Bu durum katılımcıların (K6) "...Bizim buralarda sular az, burada 10 metrenin altında derin kuyuya da devlet izin vermiyor" ve (K9) "Sulama olmuyor, randımanlı verimli istikrarlı su yok 10 metrelik sondajları daha da indirdik gene 8-9-10 fısıkiye zor çeviriyorsun su yok yani, taban suyu sürekli düşüyor aşağı" şeklindeki ifadelerinden anlaşılmaktadır. Bu ifadeler Sorgun'da çiftçinin sulama sorunu yaşadığını göstermektedir. Bu sorun kuraklık, yeraltı suyunun kullanım politikası ve bölgede alternatif su kaynağı olmadığından kaynaklanmaktadır.

Girdi Maliyetlerinin Yüksek Oluşu (Mazot ve Gübre fiyatları)

Katılımcıların çoğunluğu girdi maliyetlerinin çok yüksek olduğunu, her yıl mazot gübre fiyatlarına zam geldiğini, buna karşın ürettikleri ürünlerin satış fiyatında bir değişiklik olmadığını ve kâr elde edemediklerini dile getirmekteler. Bu durum katılımcıların (K8) "...Mazot pahalı, gübre pahalı her sene zam geliyor, yani elvermiyor hiçbir şeye her şey pahalı", (K5) "Mazot çok pahalı, ektiğimizi kazandığımızı geri mazota veriyoruz bir şeyde kazanamıyoruz" ve (K6) "Mazot gübre pahalı ucuz olsa tarlayı iki kere eker biçerim sularım" şeklindeki ifadelerinden anlaşılmaktadır. Bu ifadeler Sorgun'da çiftçilerin girdi maliyetleri yüksek olduğundan sorun yaşadıklarını göstermektedir. Tarla hazırlama, gübreleme, sulama gibi faaliyetler maliyetli olduğu için çiftçiler bu yöndeki harcamalarını kısıtlamaktadırlar.

Pazarlama

Katılımcıların büyük bir kısmı pazarlamada sorun yaşadığını dile getirmektedir. Bu durum katılımcıların (K1) "...Pazarlamada mesela ayçiçeği ben çıkardım daha satamadım. 8 ton ayçiçeği elimizde kaldı", (K7) "Yaşanıyor çünkü ürettiğimiz ürünler tüccar tarafından alındığı için ucuz olarak gidiyor bizim de maddi olarak durumlarımız sıkıntı oluyor" ve (K10)

"İşte bu ofis zamanında açılmadığı için tüccarlara satıyoruz. Onlarda gerekirse 3-5 tüccar bir araya geliyor anlaşılıyor daha ucuza satıyoruz" ifadelerinden anlaşılmaktadır. Bu ifadeler Sorgun'da özellikle çiftçilerin ürünlerini değerinde satamadıklarını bu yüzden de kâr elde edemediklerinin göstergesi olarak yorumlanabilir.

Tarımsal Danışmanlık Hizmetlerinin Yetersizliği

Katılımcıların çoğunluğu Sorgun'da tarımsal danışmanlık hizmetlerinin yetersiz olduğunu dile getirmektedirler. Bu durum katılımcıların (K15) "...Sorarsak çalışma var. Gidip derdimizi anlatırsak var. Yoksa köylere gelip toplantı yapıp muhatap olup ta, şunu şöyle yaparsanız şöyle ekersiniz, biçersiniz diyen yok ve (K1) "Çiftçi unutulmuş burada. Gelen yok giden yok. Sen gidersen her şey oluyor" şeklindeki ifadelerinden anlaşılmaktadır. Çiftçiler arazide uygulamalı olarak tarımsal üretim ile ilgili eğitimlerin olmadığını, kendi çabaları ile bir şeyler yapabildiklerini belirtmektedirler. Bu ifadeler Sorgun'da çiftçilerin ilgili tarım kuruluşlarından yeterli düzeyde destek ve hizmet alamadıklarının göstermektedir.

İklim

Katılımcıların bir kısmı Sorgun'da tarımsal faaliyetlerin gerçekleştirilmesinde iklime bağlı sorunlar yaşadıklarını dile getirmişlerdir. Bu durum katılımcıların (K9) "...Her şeyden önce iklim ve yağış şartları, doğa yani doğaya bağlıyız biz. Mahsulümüzün gelişmesi verimi yağış bol olursa biraz verim yükseliyor. Bizim iklim kurak." ve (K15) "Bizim burada yağmuru beklediğimiz zamanlar yağmur gelmiyor. Sulama inkânı da olmuyor bizi etkileyen bunlar kuraklık işte" şeklindeki ifadelerinden anlaşılmaktadır. Bu ifadeler Sorgun'da çiftçilerin iklime bağlı sorunlar yaşadıklarını göstermektedir. Özellikle yağışların azalması sebebiyle ürünlerin verimi azalmaktadır.

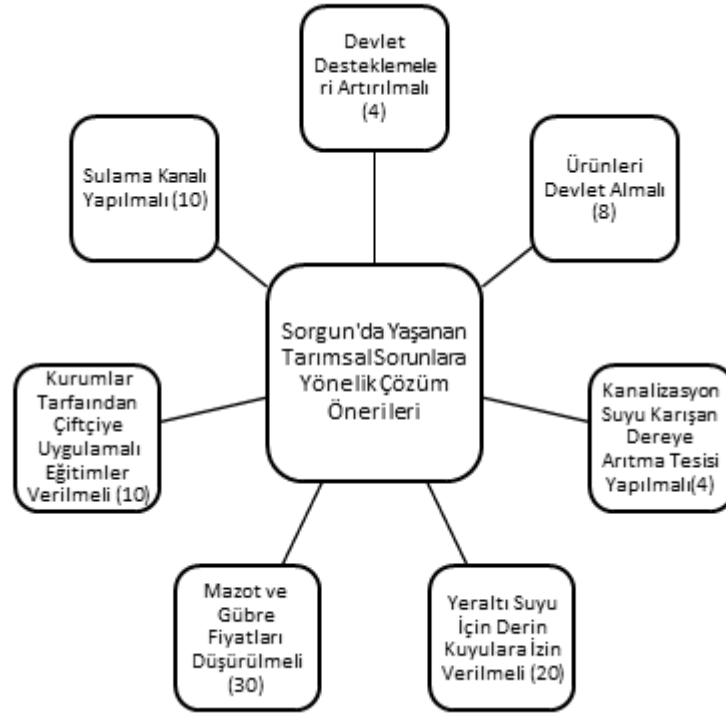
Sulamada Kullanılan Suyun Kirliliği

Katılımcıların bir kısmı tarımsal sulamada kullandıkları suyun kirli olması sebebiyle sorunlar yaşadıklarını belirtmişlerdir. Bu durum katılımcıların (K9) "...Mesela bizim burada kanalizasyon suyu ile suluyoruz. Suyun kötü olması bizi kötü etkiliyor sağlık yönünden" ve (K11) "Pancar ekerken su sorunu var. Risk kanalizasyon suyu ile suluyoruz. Türkiye genelinde herkes yiyor bu şekeri. Kanal sistemi yok." şeklindeki ifadelerinden anlaşılmaktadır. Bu ifadeler Sorgun'da çiftçilerin sulamada kullandıkları suya kanalizasyon suyu karıştığı için sorunlar yaşadıklarının göstergesidir. Hem üretim yapan çiftçiler hem de yetiştirilen ürünleri tüketenler ciddi sağlık sorunları ile karşı karşıya kalmaktadır.

Boyut 3: Tarımda Yaşanan Sorunları Çözmek İçin Öneriler

Soru 7: Sorgunda yaşanan tarımsal sorunlara yönelik çözüm önerileriniz nelerdir?

Şekil 7: Sorgunda Tarımsal Faaliyetlerde Yaşanan Sorunların Çözümüne İlişkin Görüşler Öneriler ve İfade Sıklıkları

Şekil 7 incelendiğinde çiftçilerin Sorgun'da tarımsal faaliyetlerde yaşanan sorunların çözümüne ilişkin önerileri görüşleri doğrultusunda; "mazot, gübre fiyatları düşürülmeli, yeraltı suyu için derin kuyulara izin verilmeli, kanalizasyon suyu karışan dereye arıtma tesisi yapılmalı, ürünleri devlet almalı, kurumlar tarafından çiftçiye uygulamalı eğitimler verilmeli, sulama kanalı yapılmalı, devlet desteklemeleri artırılmalı" şeklinde yedi başlık altında toplamak mümkündür:

Mazot Gübre Fiyatları Düşürülmeli

Katılımcıların büyük çoğunluğu girdi maliyetlerinin (mazot, gübre fiyatları) yüksek olması sebebiyle yaşanan sorunların çözümü için mazot ve gübre fiyatlarının düşürülmesi gerektiğini dile getirmişlerdir. Bu durum katılımcıların (K15) "...Mazotumuz gübremiz düşük fiyatta verilse biz bunun altından kalkarız" ve (K16) "Gübre ucuz olsa mazot ucuz olsa çiftçinin mazotu ayrı fiyat olsa çiftçi daha çok üretir" ifadelerinden anlaşılmaktadır. Bu ifadeler katılımcıların yüksek olan mazot gübre fiyatlarının düşürülmesinin çiftçinin bu konuda yaşadığı sorunlarını çözeceğinin göstergesi olarak yorumlanabilir.

Yeraltı Suyu İçin Derin Kuyulara İzin Verilmeli

Katılımcıların büyük bir kısmı sulamada yaşanan sorunların çözümü için yeraltı suyu kullanımda derin kuyulara izin verilmesi gerektiğini dile getirmiştir. Bu durum katılımcıların (K1) "...Yer altı suyunda devlet 10 m altına kuyuya izin vermiyor verebilir burada" ve (K13) "Çözüm için devletimizin suda daha derin kuyulara izin verilmesini istiyoruz" şeklindeki ifadelerinden anlaşılmaktadır. Bu ifadeler yeraltı su seviyesinin düşük olması sebebiyle sulamada yaşanan sorunların çözümü için devletin sondajla daha derin kuyuların açılmasına izin vermesi gerektiğinin göstermektedir.

Kanalizasyon Suyu Karışan Dereye Arıtma Tesisi Yapılmalı

Katılımcıların bir kısmı tarımsal sulama için kullanılan dereye kanalizasyon suyunun karışması sebebiyle yaşanan sorunların çözümü için buraya bir arıtma tesisi

yapılması gerektiğini belirtmişlerdir. Bu durum katılımcıların (K11) "...Bizimde bu suladığımız pancarı yiyen herkesin de sağlığının bozulmaması için bu dereye bir arıtma tesisi yapılsın" ve (K18) "Bak bizim arıtıcımızı yaparsa devlet sorunu çözer" şeklindeki ifadelerinden anlaşılmaktadır. Bu ifadeler kanalizasyon suyu karışan dereye bir arıtma tesisi yapılması durumunda burada yaşanan ve uzun vadede yaşanabilecek sağlık sorunlarının önüne geçeceğinin göstergesi olarak yorumlanabilir.

Kurumlar Tarafından Çiftçiye Eğitimler Verilmeli

Katılımcıların bir kısmı tarımsal danışmanlık hizmetlerinin yetersiz olması sebebiyle yaşanan sorunların çözümü için tarımsal kurumların çiftçiye uygulamalı eğitimler vermesi gerektiğini dile getirmiştir. Bu durum katılımcıların (K11) "...Ziraat mühendisleri ekin ekerken, biçerken gelse dolaşsa bize bayağı faydaları olur. Bizi bilinçlendirmeleri lazım" ve (K9) "Bir tarım danışmanı vardı ziraat odasından gelen, onun gibi tarlaya gelmeleri lazım bize neyi nasıl yapacağımızı göstermesi lazım" ifadelerinden anlaşılmaktadır. Bu ifadeler Sorgun'da tarımsal danışmanlık hizmetlerinin yetersiz olduğunu ve bu konuda yaşanan sorunların çözümü için ilgili kurumların çalışma yapmaları, arazide uygulamalı eğitimler vermeleri gerektiğinin bir göstergesidir.

Sulama Kanalı Yapılmalı

Katılımcıların bir kısmı sulamada yaşanan sorunların çözümü için sulama kanalları yapılması gerektiğini dile getirmiştir. Bu durum katılımcıların (K4) "...Sulama sorunu için bir şeyler yapılmasını istiyoruz. Mesela sulama kanalı yapılsın" ve (K2) "Bir sulama kanalı falan yapsalar çözüm olabilir" şeklindeki ifadelerinden anlaşılmaktadır. Bu ifadeler Sorgun'da çiftçilerin su sorununu çözebilmek için sulama kanalı yapılması gerektiğini düşündüğünü göstermektedir.

Devlet Desteklemeleri Artırılmalı

Katılımcıların bir kısmı devlet tarafından verilen tarımsal desteklemelerin artırılması gerektiğini dile getirmiştir. Bu durum katılımcıların (K12) "...Devlet destekleme fazla yok. Mesela tarla parası yatıyor yetmiyor zamanında gelmiyor. Çiftçiye desteklemeleri artırması sahip çıkması lazım" ve (K1) "Sorunların çözümü için devlet çiftçisine daha fazla destek olabilir. Destekleme için yatan paralar artırılabilir." şeklindeki ifadelerinden anlaşılmaktadır. Bu ifadeler çiftçinin daha verimli ve sorunsuz bir üretim yapabilmesi için tarımsal ürünlere verilen desteklemelerin artırılması gerektiğini düşündüklerinin bir göstergesidir.

Ürünleri Devlet Almalı

Katılımcıların bir kısmı pazarlama konusunda fiyatların sürekli değişken olduğunu, ürünlerini değerinde satamadığını, bu sorunun çözümü için ürünleri devletin alması gerektiğini dile getirmiştir. Bu durum katılımcıların (K16) "...Ya devlet kendi alsa çok çok iyi olur. Tüccar esnaf alıyor ucuz gidiyor. Devlet alsa çok daha iyi olur. Daha yüksek fiyattan alır" ve (K7) "Ürettiğimiz ürünler tüccar tarafından alındığı için ucuz olarak gidiyor. Ürünü devletin almasını öneriyorum tarım politikaları düzelirse" şeklindeki ifadelerinden anlaşılmaktadır. Bu ifadeler katılımcıların pazarlama konusunda yaşadığı sorunların çözümü için ürünlerinin devlet tarafından alınması gerektiğini önerdiklerinin bir göstergesidir.

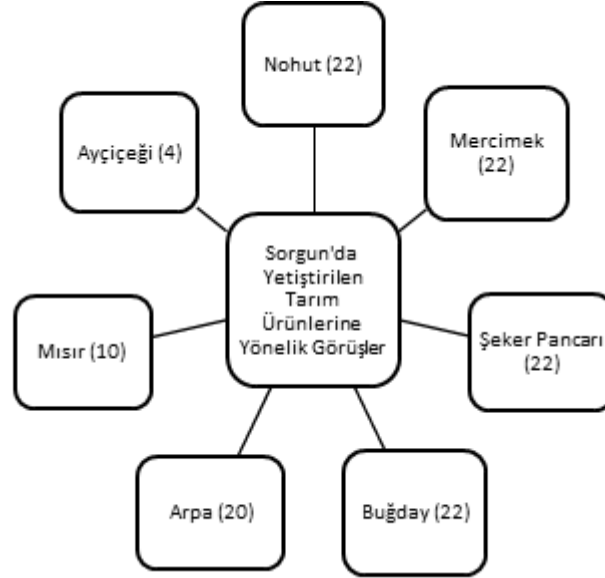
Ziraat Mühendisleri ve Tarımsal Kurumların Yetkililerinin Görüşleri

Boyut1: Sorgun'da Tarımsal Üretim

Bu boyut altında, Sorgun'da ziraat mühendisleri ve tarımsal kurumlarda çalışan yetkililerin "Sorgun'da tarımsal üretime" yönelik görüşleri ve ifade sıklıkları Şekil 8, 9 ve 10'da verilmiştir.

Soru1: Sorgun'da yapılan tarımsal faaliyetler nelerdir?

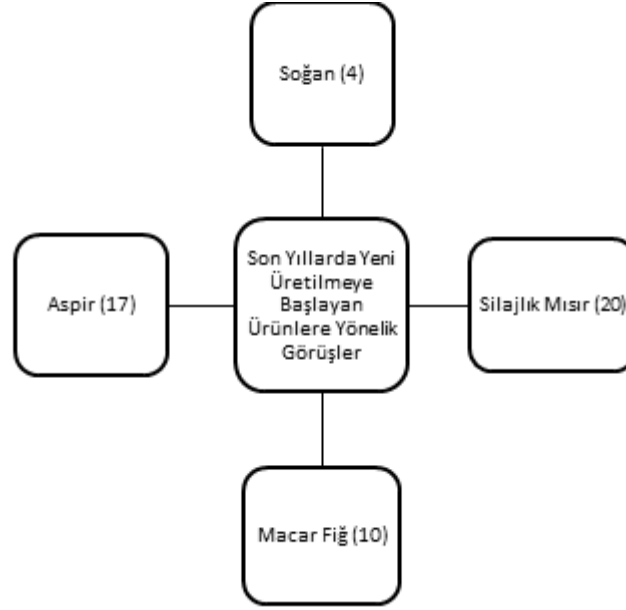
Şekil 8: Katılımcıların Sorgun'da Yetiştirilen Tarım Ürünlerine Yönelik Görüşleri ve İfade Sıklıkları

Şekil 8 incelendiğinde katılımcıların 22'si nohut, buğday, mercimek, şeker pancarı, 20'si arpa, 10'u mısır, 4'ü ayçiçeği yetiştirdiğini ifade etmiştir. Katılımcıların ifadelerinden yola çıkarak Sorgun İlçesi'nde en fazla buğday, şekerpancarı, mercimek ve nohut yetiştirildiğini buna karşın mısır ve ayçiçeğinin en az yetiştirilen tarım ürünleri olduklarını söylemek mümkündür.

Soru 2: Son yıllarda yeni alternatif ürün olarak üretilmeye başlayan tarım ürünleri nelerdir?

Şekil 9: Sorgun'da son yıllarda yetiştirilmeye başlanan yeni (alternatif) ürünlere yönelik görüşler ve ifade sıklıkları

Şekil 9'da katılımcıların Sorgun'da son yıllarda yeni yetiştirilmeye başlanan ürünlere yönelik görüşleri "Silajlık mısır, soğan, macar fiğ, aspir" şeklinde dört başlık altında toplanmaktadır.

Silajlık Mısır

Katılımcıların büyük çoğunluğu son yıllarda Sorgun'da alternatif ürün olarak silajlık mısır yetiştirilmeye başladığını dile getirmiştir. Bu durum katılımcıların (K39) "... Mısır silajı son 5 yıldır artıyor" ve "(K40) "Son zamanda mısıra bir yönelme var" şeklindeki ifadelerinden anlaşılmaktadır. Bu ifadeler son yıllarda Sorgun'da silajlık mısır üretimine bir yönelim olduğunun göstergesidir.

Soğan

Katılımcıların bir kısmı son yıllarda Sorgun'da alternatif (yeni) ürün olarak soğan yetiştirilmeye başladığını dile getirmiştir. Bu durum katılımcıların (K36) "...Sorgunda yeni ürün 2 yıldır artıyor. Yeni yeni soğan deneme yapıyorlar" ve (K42) "Soğan ekimi yapılıyor az az" şeklindeki ifadelerinden anlaşılmaktadır. Bu ifadeler Sorgun'da son yıllarda farklı ürün olarak soğan ekimi yapılmaya başlandığının göstermektedir.

Aspir

Katılımcıların bir kısmı son yıllarda Sorgun'da alternatif (yeni) ürün olarak aspir yetiştirilmeye başladığını dile getirmiştir. Bu durum katılımcıların (K45) "...Ya işte bir aspir ekilmeye başlandı şu sızlarda" ve (K52) "Aspir ekimi var" ifadelerinden anlaşılmaktadır. Bu ifadeler Sorgun'da son yıllarda farklı ürün olarak aspir ekimi yapılmaya başlandığının göstermektedir.

Macar Fiğ

Katılımcıların bir kısmı son yıllarda Sorgun'da alternatif (yeni) ürün olarak macar fiğ yetiştirilmeye başladığını dile getirmiştir. Bu durum katılımcıların (37) "... Macar fiğ için üniversitenin de içinde olduğu bir çalışma var" ve (K44) "Yem bitkileri yapılıyor. Macar fiğ denemesi var" şeklindeki ifadelerinden anlaşılmaktadır. Bu ifadeler Sorgun'da son yıllarda farklı ürün olarak Macar fiğ ekiminin üniversitenin de desteğiyle yapılmaya başlandığının göstermektedir.

Soru 3: Sorgun’da zirai alet kullanımı yeterli düzeyde midir?

Şekil 10: Sorgun’da Zirai Alet Kullanımına İlişkin Görüşleri ve İfade Sıklıkları

Şekil 10 incelendiğinde Sorgun’da zirai alet kullanımına ilişkin çiftçilerin görüşlerini “yeterli düzeyde, yeterli değil” şeklinde iki başlık altında toplamak mümkündür.

Yeterli Düzeyde

Katılımcıların büyük çoğunluğu Sorgun’da zirai alet kullanımının yeterli düzeyde olduğunu dile getirmişlerdir. Bu durum katılımcıların (K38) “...Sorgun için son derece yeterli olduğunu düşünüyorum” ve (39) “Zirai alet kullanımı yeterli. Hatta haddinden fazla kullanılıyor. Burada da yine toprağı bilinçsizce işlemleri var” şeklindeki ifadelerinden anlaşılmaktadır. Bu ifadeler Sorgun’da zirai aletlerin kullanımının yaygın ve yeterli düzeyde olduğunu ancak bu kullanımın bazen bilinçsizce gerçekleştirilmesinden dolayı toprağa zarar verdiğini göstermektedir.

Yetersiz Düzeyde

Katılımcıların bir kısmı Sorgun’da zirai alet kullanımının yetersiz düzeyde olduğunu ifade etmiştir. Bu durum katılımcıların (K46) “...Zirai alet kullanımı yeterli değil. Tamam traktör kullanımı yeni çıkan alıyor. Son model. Ama zirai aletlerde eski kara düzen mibzerle ekim yapıyor. Hayvancılıkta mesela eliyle yem karıştırıyor” ve (K58) “Zirai alet kullanımı son zamanlarda fazlalaştı ama yeterli değil” şeklindeki ifadelerinden anlaşılmaktadır. Bu ifadeler Sorgun’da zirai alet kullanımının son yıllarda arttığını ancak istenilen düzeyde olmadığını, özellikle traktör kullanımında yeni teknolojiler tercih edilirken zirai aletlerde eski sistemlerin kullanıldığını göstergesi olarak yorumlanabilir.

Soru 4: Tarımsal üretimi desteklemek ve çiftçiyi bilgilendirmek için yaptığınız çalışmalar nelerdir?

Şekil 11: Tarımsal Üretimi Desteklemek ve Çiftçiyi Bilgilendirmek İçin Yaptığınız Çalışmalara Yönelik Katılımcı Görüşleri ve İfade Sıklıkları

Şekil 11 incelendiğinde Sorgun'da tarımsal üretimi desteklemek ve çiftçiyi bilgilendirmek amacıyla yapılan çalışmaları "il ve ilçe müdürlüklerinin çalışmaları, bu çalışmalar yapılmıyor" şeklinde iki başlık altında toplanmıştır.

İl ve İlçe Müdürlüklerinin Çalışmaları

Katılımcıların bir kısmı Sorgun'da tarımsal üretimi desteklemek ve çiftçiyi bilgilendirmek için il ve ilçe tarım müdürlüklerinin çalışmaları olduğunu belirtmişleridir. Bu durum katılımcıların (K38) "...İl orman müdürlükleri olarak ilk aklımıza gelen eğitim çalışmalarımızdır özellikle tarım sezonu bittiğinde tarım il müdürlükleri köylerimizde mahallelerimizde köylerde sadece bu köye has eğitimler yapılmaktadır. Tarımla ilgili sıkıntılarının olduğu köyleri belirler oraya lokal eğitimler yaparız. Vatandaşlarımız il müdürlüklerinde geldiğinde sorularını yanıtlar her şekilde teknik desteği veririz" ve (K45) "İlçe il ve üniversite olarak survey çalışmalarına çıkıyoruz" şeklindeki ifadelerinden anlaşılmaktadır. Bu ifadeler Sorgun'da il ve ilçe tarım müdürlüklerinin çiftçileri tarımsal üretim konusunda bilgilendirmek amacıyla eğitimler verdiklerinin, bunun yanı sıra üniversiteden destek alarak ortak çalışmalar yürüttüklerinin bir göstergesi olarak yorumlanabilir.

Bu Çalışmalar Yapılmıyor

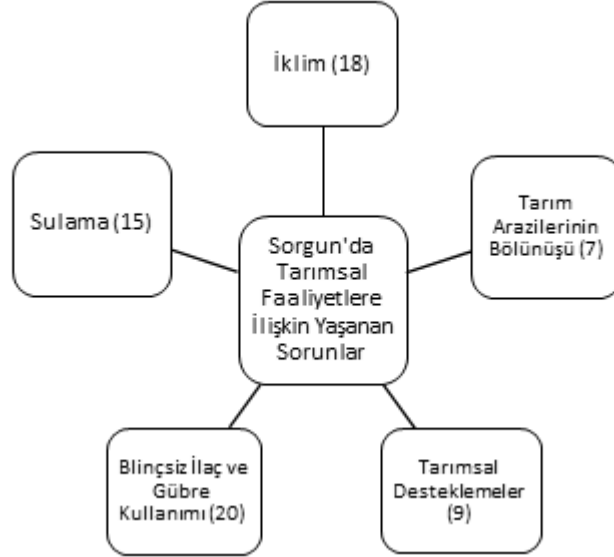
Katılımcıların bir kısmı Sorgun'da tarımsal üretimi desteklemek ve çiftçiyi bilgilendirmek için yapılması gereken çalışmaların gerçekleştirilemediğini dile getirmiştir. Bu durum katılımcıların (K39) "... Maalesef tarım bakanlığı personeli olarak söylüyorum maalesef yetersiz. Bu konuda yeterince destek sağlayamıyoruz, çalışmalar yapılamıyor" ve (K47) "...Hiçbiri çıkıp da çiftçiye uyaralım, siz şunu yapın bunu yapın diyen yok. Biz ziraat mühendislerini çok evrak işleriyle boğuyoruz. Bizim ziraat mühendislerimiz veteriner hekimlerimiz sahaya köylere çıkıp da çalışmalar yapılamıyor" şeklindeki ifadelerinden anlaşılmaktadır. Bu ifadeler Sorgun'da ziraat mühendisleri ya da diğer yetkili kişiler tarafından çiftçilere sahada destek çıkılmadığını, gerekli eğitimlerin verilemediğinin göstergesidir. Bununla birlikte yetkili kişilerin de iş yükü sebebiyle saha çalışmaları gerçekleştirilemediğini söylemek mümkündür.

Boyut 2: Sorgun'da Yaşanan Tarımsal Sorunlar

Bu boyut altında Sorgun'da ziraat mühendisleri ve tarımsal kurumların yetkililerinden oluşan katılımcıların "yaşanan tarımsal sorunlara yönelik görüşleri" ve ifade sıklıkları Şekil 12'de sunulmuştur.

Soru 5: Sorgun'da yaşanan tarımsal sorunlar nelerdir?

Şekil 12: Sorgunda Tarımsal Faaliyetlerde Yaşanan Sorunlara İlişkin Görüşler ve İfade Sıklıkları

Şekil 12 incelendiğinde ziraat mühendisleri ve tarımsal kurumların yetkililerinden oluşan katılımcıların Sorgun'da tarımsal faaliyetlere ilişkin yaşanan sorunları görüşleri doğrultusunda; "sulama, iklim, tarımsal desteklemeler, bilinçsiz ilaç ve gübre kullanımı ve tarım arazilerinin bölünüşü" olmak üzere beş başlık altında toplamak mümkündür.

İklim

Katılımcıların çoğunluğu özellikle çiftçilerin tarımsal üretimde iklim koşullarından çok etkilendiği ve bu konuda sorunlar yaşadıklarını dile getirmiştir. Bu durum katılımcıların (K48) "...Elbette ki iklim etkiliyor. Ürünün istediği o vejetasyon süresi yetmiyor" ve (K50) "Ekolojik koşullar iklim mesela geçen sene başak verme döneminde dolu yağdı işte olumsuz etkiledi" şeklindeki ifadelerinden anlaşılmaktadır. Bu ifadeler Sorgun'da özellikle iklim şartlarına bağlı tarımsal sorunlar yaşandığını göstermektedir.

Bilinçsiz İlaç ve Gübre Kullanımı

Katılımcıların büyük çoğunluğu çiftçilerin tarımsal üretim konusunda bilinçsiz olduklarını ve yaptıkları gübreleme zirai ilaç kullanımının sorunlara yol açtığını dile getirmiştir. Bu durum katılımcıların (K47) "... Bilinçsiz gübre ilaç kullanıyorlar, özellikle azot atıyorlar Dap³ atıyorlar ondan sonra nohut üretiyor. Adam öğrenmiş sürekli Dap atıyor taban gübresi sanki başka gübre yok işte çinko bitkinin istediği besini veremiyorlar. Bilmiyorlar bunu" ve (K49) "Öncelikle çiftçilerimiz çok istekliler ancak bilgili olmadıkları için verimi çok düşük alıyorlar. Bir tarım danışmanına ihtiyaçları var bilmiyorlar. Babadan gelen örf adetleri yıkamadıkları için hastalıklarla mücadele etmeyi bilmiyorlar. Uygun iklimde hangi ürünün yetiştirileceği pek bilinmiyor" şeklindeki ifadelerinden anlaşılmaktadır. Bu ifadeler Sorgun'da çiftçilerin geleneksel olarak öğrendiği yöntemleri uyguladığını, gübreleme,

zirai ilaç kullanımı, toprak bakımı konusunda bilinçsiz olduğunun ve bu konuda sorunlar yaşandığının göstergesi olarak yorumlanabilir.

Sulama

Katılımcıların bir kısmı Sorgun'da tarımsal faaliyetlerin gerçekleştirilmesinde sulama konusunda sorunlar yaşandığını dile getirmiştir. Bu durum katılımcıların (K52) *"...En büyük sorun su, bizim memleket kıraç bölge yağmursuz. Yerin altında su yok, çok derinde su bulması lazım devlet desteği yok"* ve (K46) *"Su sıkıntısı başta geliyor. Su yetersiz. Belki mevcut suları değerlendirmesi yetersiz"* şeklindeki ifadelerinden anlaşılmaktadır. Bu ifadeler Sorgun'da tarımsal sulama için kullanılacak suyun yetersiz olması sebebiyle çiftçilerin yeterince sulama yapamadığını ve buna bağlı sorunlar yaşadığını göstermektedir.

Tarım Arazilerinin Bölünüşü

Katılımcıların bir kısmı Sorgun'da tarım arazilerinin bölünüşü sebebiyle sorunlar yaşandığını dile getirmiştir. Bu durum katılımcıların (K43) *"... Tarım arazilerinin bölünüşü problem hukuken anlaşılmadıkları için o tarlalar atıl durumda kalıyor ve üretim yapılamıyor"* ve (K38) *"Aşırı derece sulak bir araziye sahip değiliz. Arazilerin miras yoluyla bölünmesini, çiftçilerin destek alamıyorlar"* şeklindeki ifadelerinden anlaşılmaktadır. Bu ifadelerden yola çıkarak Sorgun'da özellikle miras yoluyla bölünen ya da hukuki anlaşmazlıklar nedeniyle bölünemeyen arazilerin tarımsal üretimi olumsuz yönde etkilediğini söylemek mümkündür.

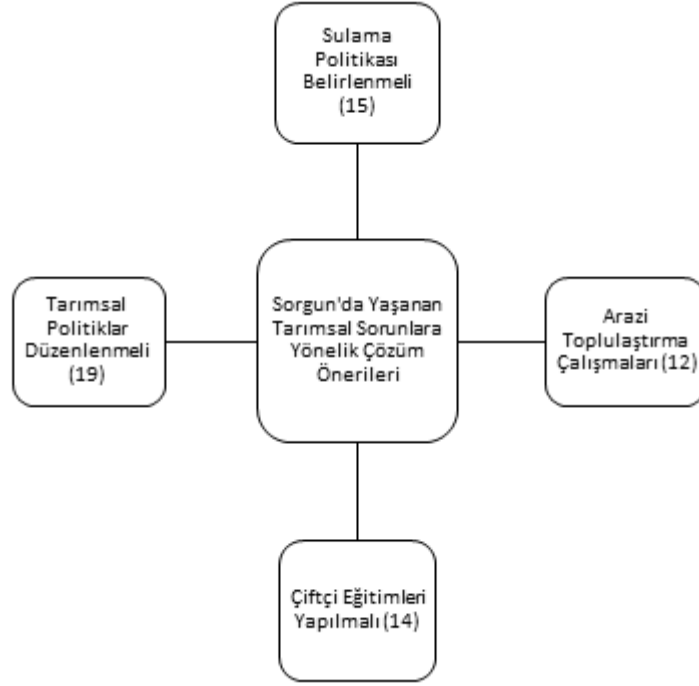
Tarımsal Desteklemeler

Katılımcıların bir kısmı tarımsal üretim için devlet tarafından verilen desteklemelerin dağıtımında sorunlar yaşandığını dile getirmiştir. Bu durum katılımcıların (K39) *"...Bu desteklemeler verilirken bunu son zamanda yapıyor. Zaten çiftçi borçlanmış oluyor. Zamanlaması yanlış"* ve (K45) *"Tarla destekleri alınıyor eken yerine ekmeden alıyor. Tarla kiralayan üreticiye verilmesi lazım"* şeklindeki ifadelerinden anlaşılmaktadır. Bu ifadeler tarımsal ürünler için devlet tarafından verilen devlet destekleme ücretlerinin verildiği zamanın yanlış olması ve tarla kiralayarak üretim yapan kişilerin bu ücretten yararlanamamasının sorunlara yol açığının göstergesi olarak yorumlanabilir.

Boyut 3: Tarımda Yaşanan Sorunları Çözmek İçin Öneriler

Soru 6: Sorgunda yaşanan tarımsal sorunlara yönelik çözüm önerileriniz nelerdir?

Şekil 13: Sorgunda Tarımsal Faaliyetlerde Yaşanan Sorunların Çözümüne İlişkin Görüşler ve İfade Sıklıkları

Şekil 13 incelendiğinde ziraat mühendisleri ve tarımsal kurumların yetkililerinden oluşan katılımcıların Sorgun'da tarımsal faaliyetlerde yaşanan sorunların çözümüne ilişkin önerileri görüşleri doğrultusunda; *"sulama politikası belirlenmeli, çiftçi eğitimleri yapılmalı, arazi toplulaştırma çalışmaları ve tarımsal politikalar yeniden düzenlenmeli"* şeklinde dört başlık altında toplamak mümkündür.

Sulama Politikası Belirlenmeli

Katılımcılar Sorgun'da kuraklığa bağlı sulamada yaşanan sorunların çözümü için sulama politikası belirlenmesi gerektiğini dile getirmiştir. Bu durum katılımcıların (K42) *"...Su sorununu çözmek için kanuni düzenlemeler yapılmalı. DSİ çalışmalar yapılmalı"* ve (K38) *"Sulama için devletin belirlediği bir yönetmelik olmalı. Zaten az miktarda su doğru kullanılmalı"* şeklindeki ifadelerinden anlaşılmaktadır. Bu ifadeler sulama konusunda yaşanan sorunların çözümü için ilgili kurumların devletin bölgede bir sulama politikası belirlemesi gerektiğinin göstergesi olarak yorumlanabilir.

Arazi Toplulaştırma Çalışmaları

Katılımcıların bir kısmı tarım arazilerinin miras yoluyla bölünmesinden kaynaklı sorunların çözümü için arazi toplulaştırma çalışmalarının yapılması gerektiğini dile getirmiştir. Bu durum katılımcıların (K36) *"...Devletin bu konuda adım atması lazım, arazi toplulaştırmasını bölgesel olarak yapması gerekmektedir"* ve (K52) *"Devlet hukuken bir düzenleme yaparak arazi bölünüşü sorunu çözmeli"* şeklindeki ifadelerinden anlaşılmaktadır. Bu ifadeler arazilerin miras yoluyla bölünmesi ya da hukuki anlaşmazlıklar sebebiyle bölünmemesi ve tarımsal üretimde kullanılamaması sorunlarını çözmek için arazi toplulaştırma çalışmaları yapılması gerektiğini göstermektedir.

Çiftçi Eğitimleri Yapılmalı

Katılımcıların bir kısmı çiftçilerin bilinçsiz gübreleme ve ilaçlama yapması nedeniyle yaşanan sorunların çözümü için gübreleme, ilaçlama ve tarımsal üretim konusunda eğitimler verilmesi gerektiğini dile getirmiştir. Bu durum katılımcıların

(K42) "...Bizim bölgemizde ziraat fakültelerinin daha aktif olması gerekir. Çiftçi eğitimleri yapılabilir" ve (K45) "...Biz ziraat mühendisleri olarak sahaya gidip doğrudan çiftçiye eğitim vermeliyiz" şeklindeki ifadelerinden anlaşılmaktadır. Bu ifadeler çiftçilerin daha bilinçli modern tarım yöntemlerini öğrenmeleri ve bunlara yönelik üretimler yapmaları için ilgili kurumlar tarafından çiftçi eğitim seminerleri yapılması gerektiğini göstermektedir.

Tarımsal Politikalar Yeniden Düzenlenmeli

Katılımcıların bir kısmı tarımsal üretimde yaşanan sorunların çözümü için uygulanan tarım politikalarının yeniden düzenlenmesi gerektiğini ifade etmiştir. Bu durum katılımcıların (K38) "...Devletin uyguladığı politikaların yeniden mevcut sorunlara göre düzenlenmeli" ve (K42) "Destekleme veriliyor mesela burada açık var. Alması gereken kişiler alması için bu konuda uygulanan politikalar yeniden düzenlemeli" şeklindeki ifadelerinden anlaşılmaktadır. Bu ifadeler tarımsal politikaların mevcut sorunlara yönelik yeniden düzenlenirse çözüm olacağını göstermektedir.

Sonuç ve Tartışma

Çalışma sahasında çiftçilerle ve yetkililerle tarımsal faaliyetlerde yaşanan sorunlar ve çözüm önerileriyle ilgili görüşmeler yapılmıştır. Üreticiler ve uzman kişilerle yapılan görüşmeler sonucunda ilçede şeker pancarı, nohut, mercimek, arpa, buğday, ayçiçeği, mısır, yonca ve fiğ gibi ürünlerin yetiştirildiği belirlenmiştir. Üreticiler bu ürünleri pazarlamanın kolay olması, iklimin elverişli olması, toprakların bu ürünlere elverişli olması nedeniyle daha çok yetiştirmeyi tercih ettiklerini belirtmişlerdir. Son yıllarda üretimi yaygınlaşmaya başlayan tarım ürünlerinin ise soğan, aspir, silajlık mısır, Macar fiğ ve ayçiçeği olduğu tespit edilmiştir. Yetkililer ve üreticilerin büyük çoğunluğu yapılan görüşmelerde ilçede zirai alet kullanımının yeterli düzeyde olduğunu belirtmişlerdir.

Her sektörde olduğu gibi tarım sektöründe de birçok sorun yaşanmaktadır. Yapılan görüşmelerde çalışma sahasında tarımsal üretimde karşılan sorunların; iklim, pazarlama, danışmanlık hizmetlerinin yetersiz olması, sulama, girdi maliyetinin yüksek olması, tarımsal desteklemelerin yetersiz olması, tarım arazilerinin bölünmüş olması, bilinçsiz gübre ve ilaç kullanımı olduğu belirlenmiştir.

Yapılan arazi çalışması ve katılımcı görüşlerinden yola çıkarak yaşanan en büyük sorunun sulama sorunu olduğu tespit edilmiştir. Yağış rejiminin düzensiz olması, akarsu varlığının az olması ve yaz aylarında aşırı sıcaklar nedeniyle su kaynaklarının kuruması buna neden olmaktadır. Kullanılan yeraltı sularının da derinlerde kalması yeraltı suyunun kullanımını da sınırlandırmaktadır. Ayrıca çiftçilerle yapılan görüşmelerde özellikle Danışman Köyü'ndeki üreticiler kullandıkları sulama sularına kanalizasyon suyunun karıştığını ifade etmiştir. Doğantürk 2015'te yaptığı çalışmasında Suruç İlçesi'nde yeraltı sularının azalmasının tarımsal üretimi olumsuz yönde etkilediğini tespit etmiştir. Bu açıdan her iki çalışmada da sonucunda benzer sonuçlar elde edildiği görülmektedir.

Tespit edilen diğer bir sorun ise pazarlama sorunudur. Ürünlerin satış fiyatının düşük olması, ödemelerin zamanında yapılmaması ya da TMO'nun erken açılmaması üreticileri tüccarlara mecbur bırakmıştır. TMO, Uludaş ve yerel tüccarların yaptığı hububat alımı pazarlama sorununun nispeten azalmasını sağlasa da özellikle de çiftçi

sorunlar yaşamaktadır. Üretilen arpalar genellikle hayvancılık faaliyetlerinde yem olarak kullanılır. Buğdayda olduğu gibi arpayı da TMO, ULİDAŞ ve yerel tüccarlar almaktadır.

Arazi çalışmalarında yapılan gözlemlerde kırsal alanda yaşayan genç nüfusun gittikçe azaldığı, ortalama yaşın arttığı görülmektedir. Yapılan görüşmelerde bu duruma değinilmese ilçede aktif üretim yapacak genç nüfusun kırsalda azalması bir sorundur. Gök 2020'de yaptığı çalışmasında Tokat ilinde genç nüfusun kırsal alanı terk ettiğini bunun tarımsal üretimi olumsuz yönde etkilediğini belirtmiştir. Bu açıdan Sorgun İlçesi ve Tokat ilinde yapılan çalışmalarda benzer sonuçlar elde edildiği görülmektedir.

Çalışma sahasında gerek çiftçiler gerekse yetkililerle yapılan görüşmelerde özellikle girdi maliyetinin çok yüksek olduğu ve buna bağlı tarımsal üretimin olumsuz etkilendiği tespit edilmiştir.

Gerek üreticiler gerekse uzman kişiler tarafından sorunların çözümü için birçok öneri sunulmuştur. Bu öneriler arasında devlet desteklemelerinin artması, pazarlama konusunda ürünlerin devlet garantörlüğünde alınması, sulama ve tarım politikası belirlenmesi, sulama kanalları yapılması, derin kuyulara izin verilmesi, girdi maliyetinin düşürülmesi, çiftçi eğitim seminerleri ve arazi toplulaştırma çalışmaları bulunmaktadır. Ancak arazi şartları göz önünde bulundurulduğunda sulama kanallarının mümkün olmadığı görülmektedir.

Öneriler

Sorgun İlçesi'nde en fazla üretimi yapılan tarım ürünü buğdaydır. Ancak üretici ürünlerini TMO dışında tüccarlara da pazarlamaktadır. TMO ürün alımlarını geç yapmaktadır. Nakit paraya ihtiyacı olan çiftçi mecburen ürününü değerinin daha altında alım yapan tüccara satmaktadır. Bu durumun önüne geçmek için TMO daha erken bir tarihte alım yapmaya başlamalıdır. Aynı zamanda büyük firmaların bölgeye yatırım yapması için teşvikler oluşturularak üreticilerin pazar ihtiyacı karşılanmalıdır.

İlçede pancar üreticileri birliği, süt üreticileri birliği gibi kooperatifler mevcuttur. Ancak diğer tarım ürünlerinde kooperatifleşme mevcut değildir. Çiftçiler arasında yapılacak kooperatifleşme faaliyeti hem ürününü değerinde satmasını sağlayacak hem de üreticiler arasında dayanışma sağlayacaktır.

İlçede tarımda yaşanan en büyük sorun sulamadır. Su sorununun çözülmesi için sunulan en yaygın öneri sulama kanalı yapımıdır. Ancak bu sulama kanallarının yapılması mümkün değildir. Bu sorunun çözümü için derin kuyulara izin verilmeli, sulama politikaları geliştirilmeli ve DSİ tarafından su toplama alanları yapılmalıdır.

İlçede girdi maliyetlerinin yüksek olması, tarımsal desteklemelerin yetersiz olması çiftçinin kâr oranını düşürmektedir. Bu durumun önüne geçilmesi için tarımsal desteklemeleri tarla sahiplerine değil de üreticilere verilmelidir. Ayrıca mazot, gübre, ilaç ve tarımsal makinaların maliyetleri oldukça yüksektir. Tarım aletleri konusunda yerli imalatçılar desteklenmelidir. Mazot ve gübrede fiyatlar düşürülmeli ya da çiftçilere vergisiz şekilde verilmelidir.

Sorgun İlçesi'nde zirai gübreleme ve ilaçlama bilinçsiz ve geleneksel metotlara göre yapılmaktadır. Toprağın ihtiyacı olan mineral bilinmeden her yıl aynı gübreler toprağa verilmektedir. Toprak analizleri yapılmalı, toprağa düşen yağış değerleri hesaplanmalı

toprağa ihtiyacı olan gübreler verilmelidir. Bununla birlikte çiftçi eğitim seminerleri düzenlenmeli ve ziraat mühendisleri tarafından uygulamalı tarımsal eğitimler sahada verilmelidir. İlaçlama yapılırken tarım arazileri incelenip özellikle de süne sorununa karşı ilçe tarım müdürlükleri tarafından belirlenen miktarda ve oranda ilaç verilmelidir.

Tarımsal üretim yoğun olarak yapılırsa da tarıma dayalı sanayi küçük un fabrikaları ve şeker fabrikası ile sınırlıdır. Şeker fabrikasının kota uygulaması tarımsal üretimi kısıtlamaktadır. Fabrikanın kapasitesi artırılmalı, makineleri modernize edilmelidir. Ayrıca ilçede yetiştirilen buğdayın işlenmesi için makarna ve bisküvi gibi fabrikalar kurulmalı bu alanda yapılacak yatırımlar desteklenmelidir. Nohut üretimi ilçede oldukça fazladır. Ancak nohut bitkisinin işlenmesi için sanayi tesisi yoktur. Leblebi üretimine yönelik bir tesis kurulmalıdır. Sorgun'un ulaşım imkânları da göz önüne alındığında ilçe kısa sürede gelişip önemli bir ekonomik kaynak olacaktır.

Kenevir bitkisinin ziraatının yapılmasına izin verilen iller arasında Yozgat da bulunmaktadır. 2020 yılında Bozok Üniversitesi Ziraat Mühendisliği Bölümünde deneme ekimi de yapılmıştır. Kenevir bitkisinin yetişme koşulları göz önüne alındığında Sorgun İlçesi'nde kenevir yetiştirmek için uygun sahalar bulunmaktadır. Çiftçilere bu bitkinin tarımının yapılması için eğitimler ve teşvikler verilmelidir.

Çiftçiler belli ürünlerin her yıl ekimini yapmaktadır. Bu durum bazı ürünlerde yığılmaya neden olmaktadır. Arz talep dengesinin değişmesiyle ürünün satış fiyatı düşmektedir. Her yıl yetiştirilecek ürünlerin planlaması yapılmalıdır. Böylece ürün çeşitliliği artırılmakla birlikte pazarlama konusunda yaşanan sorunların önüne geçilmiş olacaktır.

Kaynakça

Ayla, D., ve Altıntaş, D. (2017). "Organik Üretim ve Pazarlama Sorunları Üzerine Bir Değerlendirme". *Kastamonu Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 19(4), 7-17.

Benek, S., (2006). "Şanlıurfa İlinin Tarımsal Yapısı, Sorunları ve Çözüm Önerileri". *Coğrafi Bilimler Dergisi*, 4 (1), 67-91.

Çakmak, B., Yıldırım, M. ve Aküzüm, A. 2008. "Türkiye'de Tarımsal Sulama Yönetimi, Sorunlar ve Çözüm Önerileri". TMMOB İnşaat Mühendisleri Odası Su Politikaları Kongresi. Ankara.

Doğanay, H., Özdemir, Ü. ve Şahin, İ. F. (2012). *Genel Beşerî ve Ekonomik Coğrafya*. Ankara: Pegem Akademi

Doğantürk, İ. H. (2015). *Suruç (Şanlıurfa) İlçesi Tarım Coğrafyası*. [Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi]. Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Gök, M. (2020). *Tarım Coğrafyası Açısından Tokat İli*. [Yayınlanmamış doktora tezi]. Karabük Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü.

Kapluhan E., (2013), "Türkiye'de Kuraklık ve Kuraklığın Tarıma Etkisi", *Marmara Coğrafya Dergisi*, 27, 487-510.

DİL VE EDEBİYAT / LANGUAGE AND LITERATURE

“COMMON GRAMMAR AND POETRY FEATURES IN OTTOMAN TURKISH AND URDU LANGUAGE”

Dr. Mustafa Sarper ALAP¹

Abstract

Classic Turkish literature has a rich history as Urdu literature. First of all, we present both languages. With start from Ottoman alphabet system. Ottoman alphabet has 34 Arabic letters. The Arabic alphabet is used in Ottoman Turkish, and there are many Arabic, Persian and Turkish words in Ottoman Turkish. In addition, in some books written in Ottoman Turkish, the names of foreign people and the names of foreign works are given with Ottoman Turkish letters.

Urdu is a language that was born in the reign of Mahmud Ghaznavi, the ruler of the Ghaznavid State during the period when the Muslims established an empire in India, and is the official language of the Pakistani State and has a rich literature after Pakistan became an independent country in 1947. The Urdu alphabet was written with Arabic letters like Ottoman Turkish. There are 54 letters in the Urdu alphabet. in Urdu; There are Arabic, Turkish, Persian, Hindi, and English words.

In Ottoman Turkish, especially Arabic prosody meters are used, and besides, various infinitives and grammatical rules of Arabic and Persian are used. In Urdu, as in Ottoman Turkish, Arabic prosody terms are used, but before the Arabic prosody structure in Urdu, a completely Sanskrit prosody structure called "Pangal" was used. After using the Pangal prosody system for a certain period of time, the Arabic prosody system was adopted. In Ottoman Turkish and Urdu, common bahirs and tafee's are used, but in Urdu there are baheer's that are not used in Ottoman Turkish.

Ottoman Turkish and Urdu grammar books is that there are similar terms in literary arts. It is seen in some common verse features in Ottoman Turkish and Urdu poems. There are similar definitions and examples, especially on the beauty elements and facial features of the lover. There are also Sufi subjects in Ottoman Turkish and Urdu, besides the common features of Sufi poets, there are poets who are interested in the Sabk-e Hindi style and are inspired by the famous poets of this style.

Keywords: Turkish, Urdu, Literature, Poetry

Introduction

---

¹ Kırıkkale University.

There are many verse types and poems written in verse forms in the works written in Ottoman Turkish during the time of the Ottoman Empire, which has a rich literary like Urdu literature.

During the Ottoman Empire period, each century has its own distinctive feature. There are different poets in every period of the Ottoman Empire, each poem of the poets is different from the other contemporaries, but the verse types, verse forms and literary arts used in their poems are the same.

Urdu, the official language of Pakistan, Urdu language was born in the Ghaznavi State, one of the Muslim Turkish states in India. At that time, when the Ghaznavi soldiers came to the fruit and vegetable bazaar, the conversations they had with the people and tradesmen there led to the emergence of Urdu. During the period of Muslim Indian states, the Urdu literature poets of that period also created a rich history in Urdu literature.

Urdu literature poets also used various verse types, verse forms and literary arts in their poems. Classical Turkish literature poets also wrote different poems, ghazals, masnavis, and eulogies in every century.

There was a golden period in classical Turkish literature, especially in the 17th century. In this century, especially Iranian poets influenced Turkish poets. Because Iranian poets had a great interest in Sebki Hindi poetry. The Sebki Hindi movement, which developed in Iran, also influenced the poets of Turkish literature. Sebki Hindi is a movement that has different features. Sebki Hindi movement, which affected Turkish poets, also affected Urdu literature poets after a while. The poets of Urdu literature were under the influence of Iranian poets like the poets of Turkish literature.

Common Words Used in Turkish and Urdu Poems

The poets of the period wrote very famous poems in Turkish poetry and Urdu poetry. In some of the poems, there are common words in both Turkish literature and Urdu literature poems. Other poems were also written with the words in the poems with common words. We will now see some examples of poems in which common words are used.

a. Asmani – آسمانی

Turkish Literature

Âsümânî ton giyüb dün gördüm ol gün yüzli yâr
Sâyê veş pâyine düşmek istedim etdi firâr

“Yesterday I saw that sun-faced lover in a sky blue dress. He wanted to fall at the feet of 'that sunfaced' like a shadow, but he moved away from me.” (Lami-i) (Coşkun, 2009: 140).

Urdu Literature

سورج یوں ہے رنگ آسمانی منے
کہ کھلیا کنول پھول انی منے

“The sun scattered such colors in the sky that it was as if a lotus had opened on the water.” (Türkmen, 1992: 11).

b. Bulbul - بلبل

Turkish Literature

Bülbülî ötdürmez oldı tâze dîvânım benüm
Goncayı söyletmez oldı la'a-i handânun senün

"Just as my fresh diwan did not make the nightingale sing, the smiley (lip) similar to your (la'l) did not make the bud sing" (Necati) (Coşkun, 2009: 70-71).

Urdu Literature

*Vafâ na gul mein, na chasm muruvat ba 'abân mein hai
Nikal bulbul ke hai is bâğ se kabah kafas bihtar*

"There is neither fidelity in the rose, nor a trace of elderberry in the eyes of the gardener; get out of this garden, o nightingale, even a corner of the cage is better than this" (Türkmen1992: 18).

c. Çaşm – چشم

Turkish Literature

Kanlı yaş ile doludur gözlerimün sâgarı

Çaşm-i ser-mestün diyelden içeyüm kanun senün

"Your drunk eye, "Let me drink your blood." my eyes are full of bloody tears" (Coşkun, 2009: 69).

Urdu Literature

قیامت بی یہاں چشم دول سے رہی
چلے بس تو دہاں جا کے کرے قیام
نہ دیکھے جہاں کوئی آنکھوں کی اور
نہ لیوے کوئی جس جگہ دل کا نام
(Russell, 1969: 100).

"The man's eyes and heart plunged him into a catastrophe. I wish he could go and call it home. Where no one looks each other in the eye, it is still unknown what is meant by the 'heart' "

d. Dil – دل

Turkish Literature

Bu dil-i şûrîdenün tahtında sultân olmağa

Bir senün gibi yüzi gül-berg-i handân isterem

"I want to be a sultan on the throne of this miserable heart, a (beautiful) face like you, like a rose petal" (Coşkun, 2009: 91).

Urdu Literature

Masâeb aur the par dil kâ jânâ

'Ajeeb ek sânha ho gia he

"I patiently endured many calamities, but falling in love with someone is a painful disaster." (Zaidi, 1993: 107).

e. Gam – غم

Turkish Literature

Şerh-i gamın Nesîm'nün şol göz ü kaş u zülfe sor

Gör nice her biri sana şerh u beyân-ı hâl ider

"Nesimî'nin üzüntüsünün açıklamasını o göze, kaşa ve zülfe sor Bak her biri sana nasıl hâli anlatır."

"Ask that eye, eyebrow and zülf for the explanation of Nesimi's sadness. Look how each of them will tell you how it is." (Coşkun, 2009: 42).

Urdu Literature

چلتا ہوں شب و روز ترے غم میں اے ساجن
یہ سوز تیرا مشعل سواذان سوں کہوں گا

“O my darling, I burn day and night with your sorrow, I will complain to the burning torch of this burning.” (Türkmen, 1992: 13).

f. Saki – ی□□□

Turkish Literature

Hemân ey sâkî bir sâgar tutuur dest-i dildâra

Gazabla bezme geldi şem'-i meclis-veş yanar âteş

“Saki, immediately put a glass in your lover's hand. He came to the meeting in anger as a burning fire like the candle of the meeting.” (İpekten, 2015: 109).

Urdu Literature

خدا نے کس شہر اندر ہم کو لائے ڈالا ہے
نہ دلبر ہے نہ ساقی ہے نہ شیشہ نہ پیالا ہے

“What kind of city has God brought us to and threw us away, where there is neither a lover, nor a cupbearer. there is neither a pitcher nor a glass.” (Türkmen, 1992: 7).

g. Zulf – زلف

Turkish Literature

Zülfî dilber gibi ey Zâtî perîşânsın yine

Cevri bî-had yohsa bir yâr-ı perî-şânum mı var (Coşkun, 2009: 105).

“Ey Zati! You are devastated again like the zulf of the beautiful. Or do you have a miserable tomorrow whose torment is limitless?”

Urdu Literature

جال زلف سیاہ نے مارا
تیر کافر نگاہ نے مارا

“The web of the black mercury killed me, the arrow of your cruel gaze killed me” (Türkmen, 192: 56).

Common Verse Forms and Verse Types in Turkish and Urdu Literature

Various verse forms and verse types are used in many poems written in Classical Turkish Literature and Urdu literature. In verse forms and verse types used in poems, common verse forms and verse types used in both languages are used. The common verse forms and verse types used in both Turkish and Urdu literature are as follows.

Common Nazm Types

- Na't
- Münâcâât
- Şehr-Engiz (Turkish) and Şehr-Âşûb (Urdu)
- Marsiya

Common Nazm Verses

- Ghazal
- Qasida
- Mesnevi
- Müstezâd

- e. Kit'a
- f. Rubaî
- g. Şarkı "Geet"
- h. Musammat
- i. Tarkeeb-a Bend
- j. Tarjee-a Bend

Ghazal "Common Features"

1. The meaning of ghazal in classical Turkish and Urdu literatures is to talk about women and beautiful words for women.
2. The most important subject of ghazal in classical Turkish and Urdu literature is love and wine. In addition, there are ghazals on the subjects of mysticism, wisdom, philosophy, religion, morality, wisdom, and politics in both literatures.
3. In both literatures, the number of couplets and verses of the ghazal starts from at least 4.
4. The names matla and makta, which are among the features of the ghazal in both literatures, have the same feature.
5. In both literatures, they were influenced by Iranian literature in the field of ghazal.
6. Classical Turkish literature and Urdu literature poets were especially influenced by Persian literature poets within the Sabk-e Hindi movement.
7. There are very famous and famous ghazal poets in both literatures.
8. There are poets named Ghalib who wrote ghazals in Classical Turkish Literature and Urdu literature. However, the 18th century poet in Classical Turkish literature is Sheikh Galib. The ghazal poet in Urdu Literature is Mirza Esedullah Khan Galib.

Classic Turkish Literature Ghazal Poets

The names of the famous poets who wrote ghazal poems in Classical Turkish Literature are as follows:

Hoca Dehhani, Kadı Burhaneddin, Seyyid Nesimî, Âşık Paşa, Ahmedî, Mesîhî, Zeynep Hatun, Mihrî Hatun, Zatî, Fuzûlî, Hayalî, Bakî ve Şeyh Galib.

Urdu Literature Ghazal Poets

Famous ghazal poets of Classical Urdu Literature are: İnşa, Cür'at, Rangin, Nasih, Sauda, Mir Dard, Mir Taki Mir, Mir Söz, Kaim Çandpuri, Yakın, Mumin, Gâlib, Zauk, Dağ, Mir Hasan, Mushafi, Ateş, Şah Nasır, Nasih, Rind, Eltaf Hüseyin Hali, Muştafa Hân Şifta, Muhammed İkbâl, Askar, Coş, Ciğer ve Riyaz Haydarabadi

Turk and Urdu Literature Common Literary Arts

Common similarities in various verse forms in both Turkish and Urdu literature are also seen in literary arts. The poets of both literatures used common literary arts in their poems while writing various poems. There are similarities in some poems with common literary arts.

- a. Mecaz-ı Mürsel - مجاز مرسل
- b. Teşbih – تشبيه
- c. İstiare – استعاره

- d. Kinaye – کنایه
e. Tariz – تعریض
f. Tezad – تضاد
g. İham (Tevriye) - ایهام (توریه)
h. Mübalağa – مبالغه
i. Hüsn-i Talil - حُسن تعلیل
j. Tecahül-i Arif - "تجاهلِ عارفانه"
k. Telmih - "تلمیح"
l. Leff-ü Neşr - لف ونشر
m. Seci – سجع
n. İştikak – اشتقاق
o. Akis – عکس
p. Tarsi – ترصیح

Arooz

Another poetic feature that has similarities in Classical Turkish Literature and Urdu literature is "Aruz". Similar aruz features were used in Turkish and Urdu literature. Arabic aruz technique has been used in Turkish literature. In Urdu literature, the aruz prosody called "Pangal" was used before, and then the Arabic aruz form was used.

Turkish Arooz Taf'ees

1. فاعلاتن	Fa'ilâtün	(_ . _ _)
2. فعلاتن	Fe'ilâtün	(. . _ _)
3. فاعلن	Fâ'ilün	(_ . _)
4. فعلمن	Fe'ilün	(. . _)
5. فعلمن	Fa'lün	(_ _)
6. فعول	Fa'ûl	(. _)
7. مفاعلمن	Mefâ'ilün	(. _ _ _)
8. مفاعلمن	Mefâ'ilün	(. _ . _)
9. مفاعل	Mefâ'ilü	(. _ _ .)
10. مفعول	Mef'ûlü	(_ _ .)
11. مفعولن	Mefûlün	(_ _ _)
12. فاعلات	Fâ'ilâtü	(_ . _ .)
13. مستفعلن	Müstef'ilün	(_ _ . _)
14. متفاعلمن	Mütefâ'ilün	(. . _ . _)
15. مفتعلمن	Müfte'ilün	(_ . . _)
16. مستفعلاتن	Müstef'ilâtün	(_ _ . _ _)
17. فعل	Fa'ûl	(. _)
18. فع	Fe'	(_)
19. فاع	Fâ'	(_)
20. فعلمن	Fâ'ûlün	(. _ _) (Timurtaş, 2000: 197-198).

Turkish Arooz Baheers

- a. **Bahr-i Hezec:** Mefâ'ilün mefâ'ilün mefâ'ilün mefâ'ilün (Timurtaş, 2000: 205).
b. **Bahr-i Recez:** Müstef'ilün müstef'ilün müstef'ilün müstef'ilün (Dilçin, 2000:23).
c. **Bahr-i Remel:** Fâ'ilâtün fâ'ilâtün fâ'ilâtün fâ'ilün (Timurtaş, 2000: 214).

- ç. **Bahr-i Münserih:** Müfte'ilün fâ'ilün müfte'ilün fa'ilün (Dilçin, 2000: 28).
- d. **Bahr-i Muzari:** Mef'ûlü fâ'ilâtü mefâ'ilü fâ'ilün (Timurtaş, 2000: 216).
- e. **Bahr-i Muktedâb:** Fâ'ilâtü müfte'ilün (Timurtaş, 2000: 216).
- f. **Bahr-i Müctes:** Mefâ'ilün fe'ilâtün mefâ'ilün fe'ilün (Dilçin, 2000: 30).
- g. **Bahr-i Seri:** Müfte'ilün müfte'ilün fâ'ilün (Timurtaş, 2000: 222).
- ğ. **Bahr-i Karib:** Mef'ûlü mefâ'ilün fâ'ilün (Dilçin, 2000: 33).
- h. **Bahr-i Cedid:** Fe'ilâtün mefâ'ilün fe'ilün (Dilçin, 2000: 33).
- ı. **Bahr-i Müşakil:** Fâ'ilâtü mefâ'ilü fa'ülün (Dilçin, 2000: 34).
- i. **Bahr-i Mütedârik:** Fâ'ilün fâ'ilün fâ'ilün fâ'ilün (Dilçin, 2000: s. 34).
- j. **Bahr-i Kamil:** Mütefâ'ilün mütefâ'ilün mütefâ'ilün mütefâ'ilün (Timurtaş, 2000: 224).
- k. **Bahr-i Mütekarib:** fa'ülün fa'ülün fa'ülün fa'ülün (Dilçin, 2000: 34).

Urdu Arooz "Pangal"

Pangal aruz order in Urdu literature gave its place to Persian prosody with the spread of Islam and the spread of Persian prosody. However, in terms of knowing the terms, if the Pangal order is to be expressed in a few sentences, it can be summarized as follows: Pangal is an aruz prosody that took its origin from Sanskrit.

The Terms in Pangal Arooz System

- a. Çhend (چهند) (Ziya, 1997: 57).
- b. Matra (ماترا) (Ziya, 1997: 58).
- c. Beşram (بشرام) (Ziya, 1997: 59).
- d. Geyt (گت) (Ziya, 1997: 60).

Pangal prosody is in two parts

- a. Lughu (لُغْهُ) (Ziya, 1997: 60).
- b. Guru (گُر) (Ziya, 1997: 60).
- c. Gen (گَن) (Ziya, 1997: 61).
- ç. Notey (نوٹے) (Ziya, 1997: 61).

Urdu Arooz Taf'ees

1. فُعُولُن
2. مَفَاعِلُن
3. فَاعِلَاتُن
4. فَاعِلُن
5. مُسْتَفْعِلُن
6. مُتَفَاعِلُن
7. مَفَاعِلَاتُن
8. مَفْعُولَات (Asi, 2014: 40-41).

Arooz Similarities in Classical Turkish Literature and Urdu Literature

- a. In Classical Turkish and Urdu literature, Arabic aruz and Persian aruz prosody are frequently used in poetry.
- b. Arabic aruz prosody has been used in Classical Turkish and Urdu literature.

- c. The same springs are used in classical Turkish literature and Urdu literature.
d. The basic 14 syllable meter of Arabic is used in Classical Turkish Literature and Urdu literature.

Common Baheer Used in Classical Turkish Literature and Urdu Literature

- a. Bahr-i Kâmil (بحرِ كامل)
b. Bahr-i Hezec (بحرِ بَزَج)
c. Bahr-i Recz (بحرِ رَجَز)
d. Bahr-i Remel (بحرِ رَمَل)
e. Bahr-i Ser'i (بحرِ سَرِيح)
f. Bahr-i Münserih (بحرِ مَنسَرِح)
g. Bahr-i Muzâri (بحرِ مَضَارِع)
h. Bahr-i Muktedâb (بحرِ مَقْتَضِب)
i. Bahr-i Müctes (بحرِ مَجْتَس)
j. Bahr-i Mütekârib (بحرِ مَقَارِب)
k. Bahr-i Mütedârik (بحرِ مَتَدَارِك)
l. Bahr-i Cedîd (بحرِ جَدِيد)
m. Bahr-i Karîb (بحرِ قَرِيب)
n. Bahr-i Muşâkil (بحرِ مَشَاكِل)

Baheers Used Only in Urdu Literature

- a. Bahr-i Tevîl (بحرِ طَوِيل)
b. Bahr-i Medîd (بحرِ مَدِيد)
c. Bahr-i Basît (بحرِ بَسِيط)
d. Bahr-i Vâfir (بحرِ وَاْفِر)
e. Bahr-i Hafîf (بحرِ خَفِيف)

Sabk-e Hindî

The poets of classical Turkish literature and Urdu literature were interested in Iranian poets who wrote poetry in Sabk-e Hindi style. In Turkish literature, especially in the seventeenth century, Iranian poets were taken as an example.

Leading poets of Indian style such as Örfî-i Şîrâzî, Feyzî-i Dekenî, Talib-i Âmulî, Kelîm-i Kâşânî, Sâib-i Tebrizî and Şevket-i Buhari were taken as examples by Turkish poets.

Turkish Literature Sabk-e Hindi Poets

- a. Nailî Kadim
b. Nef'î
c. Neşâtî
d. Fehîm-i Kadim
e. Sheikh Galib,

they are known as the most important Sabk-e Hindi poets.

Urdu Literature Sabk-e Hindi Poets

The poets who wrote Sebk-i Hindi style poetry in Urdu literature are Shah Mubarak Âbrû (d. 1693), Shah Hatim (d. 1700), Kızılbaş Han Ümmîd (d. 1746), Sirâcuddîn Ali Han Arzu, Şerefuddin Mazmun (d. 1734), Muhammed. Şâkir Nâcî (d. 1747), Mîrzâ Sevdâ (d. î 781), Mîr Süz (d. 1798-99), İnşâullâh Han inşâ (d. 1824), Cür'et (d. 171/1810), Renkin (d. . l 834), Mirza Esed ülâh Han Gâlib (d. 1869) Mümin Han Mümin (d. l 851). (Toker, 2006: 170-171).

Conclusion

Friend and brotherly countries Turkiye and Pakistan have a very rich literature. In classical Turkish literature, poets of the period wrote very famous works in various centuries. Divan poets used a wide variety of verse forms in their poems, and also Divan poets used various literary arts in their poems. In the classical poetry of Urdu literature, poets living in various centuries wrote famous works. Poets also used various verse forms and literary arts in their poems. The poetic features used by the poets in both literatures are the same. In Turkish and Urdu literature, poets used the same verse forms and literary arts in their poems. In addition, the aruz form used in the poems is also seen in the poems of both literatures.

References

- Asi, M. Y. (2014). Fa'elat: Urdu Aruz Ka Nia Nizam, Mekteb El Kurtas Pakistan.
- Coşkun, M., Öbek, A. İ., Bayram, Y., (2009) *Gazel Şerhleri*, Kriter Yay., İstanbul.
- Dilçin, C., (2000). *Örneklerle Türk Şiir Bilgisi*, TDK Yay., Ankara.
- İpekten, H., (2015). *Şeyh Gâlib, Hayatı-Sanatı-Eserleri Bazı Şiirlerinin Açıklamaları*, Akçağ Yay., Ankara.
- Russell, R., (1968) İslam, Khurshidul, *The Mughal Poets Mir, Sauda, Mir Hasan*, Harvard University Press.
- Timurtaş, F. K. (2000). *Osmanlı Türkçesine Giriş 1*, Alfa Basım Yayım Dağıtım, İstanbul.
- Toker, H., (2006). *Sebk-i Hindî: Hint Düşünce Tarzının Edebiyata Yansıması ve Urdu Dilindeki Sebk-i Hindî*, Sözde ve Anlamda Farklılaşma Sebk-i Hindî, 25 Nisan 2005: Bildiriler (haz. Hatice Aynur v.dğr.), İstanbul
- Türkmen, E., (1992). *Urdu Edebiyatında Şiir Evreleri*, Atlas Basımevi, Konya.
- Zaidi, A. J., (1993). *A History of Urdu Literature*, Sahitya Akademi, New Delhi.
- Ziya, M. İ., (1997). *İlmi Aruz aur Urdu*, Muktedera Kavmi Zaban Publish, Pakistan.

EĞİTİM /EDUCATION

“FACTORS AFFECTING THE CHOICE OF FEMALE CAREER FOR TEACHING AS A PROFESSION IN THE COLLEGES OF PAKISTAN”

Haleema BIBI*, Dr. Tehseen TAHIR**, Dr. Kifayat KHAN***¹

Abstract

The aim of this research is to explore factors that make the females to choose teaching as their career over other professions. The objectives of this research are: To analyze problems faced by females while choosing career of their own choice. Only 24 female teachers were interviewed from Khyber Pakhtunkhwa. The findings of the study show that the society has a lot of interference in every sphere of life. It seems that the society is more important than their individual self. Before embarking on any endeavor, people think that what would be the response of the society. Parents are also under influence in the society and they rear their kids according to the desires of the society. Especially the daughters are brought up in an atmosphere of suppression. They are not given the right of freedom of speech. Researcher conclude that the outcomes of this study for the opinion of leaders that can transform the situation regarding the career choices for females.

Key words: Female Career, Profession, College of Pakistan.

---

¹ *PhD Scholar, Department of Education, University of Haripur KP.

** Assistant Professor, Department of Education The University of Haripur.

***Assistant Professor, Department of Education The University of Haripur*Corresponding Author's Email:haleemabbatd@gmail.com.

Introduction

Male members of society control the social conditions throughout the developing countries of the world. Women are expected to take care of the home as wife and mother. Hence half of the population cannot contribute in development. Men are thought to be superior while women are treated as inferiors. Girls do not have the equal status to boys' right from their birth. Pakistani society favors males due to their role in society outside the home. Women are discouraged to seek education and are encouraged to stay at home and concentrate on household work meanwhile education for boys is preferred over girls, because it is believed that boys are more worthy to be equipped with educational skills. Education for boys is prioritized vis-a-vis girls, because it is perceived that boys must be equipped with educational skills to compete for resources in the public arena, while girls have to specialize in domestic skills to be good mothers and wives (Murtaza, 2013).

The society has adopted this gender division which is why women do not have freedom to make their own career choices in this male dominated society. Girls are not allowed to get ahead and prosper in field of education by this society. Lack of emphasis on the importance of women's education is one of the key features of gender inequality in Pakistan (wikipedia.org).

Number of factors including society creates hurdles in women's freedom to choose their career. Liberty to choose one's own career is very important. A career choice that is compatible with one's personality type is believed to be reinforced and rewarded by an academic environment (Kemboi et al, 2016). Several obstacles that prevent women from advancing to senior positions have been identified (Nzomo, 1995), regards social cultural beliefs as the major barriers in this regard. The beliefs emphasize the superiority of men and the inferiority of women (Kirai and Kobia, 2012).

The aim of the study might help the females to choose the career based upon some logic. The research may also help the top level educational managers to form a comprehensive plan for the selection of female teachers to teach at college level.

Literature Review

Career is the progressive set of capabilities, behaviors, and attitudes connected with work that a person has over the period of his/her work life. Career is indeed the discovering of track of an individual's added understanding of work over time. Whereas the choice is separating and then picking the suitable work out of available options. Therefore, choosing a profession is all important decision in the life of an individual which facilitates accomplishment of his/her up-coming aims. Because of its importance in lives of individuals, career choice has gained much attention by the researchers and academicians throughout the world. Researchers have explored both

internal and external variables influencing the selection of career (Wang & Degol, 2013).

Rapid developments in every sphere of life affected humans globally, notwithstanding its brutal impact upon the economic lives of folks. Population explosion has resulted into large scale unemployment in the labour market, and the choice of career has become a delicate issue for the youths well before the completion of their education. An individual's past personal history affects his/her views about the world. This history along with an individual's environment, personality, and available opportunities pave the way for his/her choice for any occupation or profession. How an individual sees himself in a role in which disposition is an influential feature may influence a chosen occupation. Some careers demand personality to match the qualities of occupation. A good understanding of one's abilities, one's personality is necessary for making an intelligent career plans. In this regard available opportunity also plays an important role in terms of the sensible possibility of a future in certain profession (Splaver, 2000)

Factors Affecting Career Choice

According to scholars like Carpenter & Foster (1977) Beyon et al. (1998) and Meece et al. (1982) there are three most influencing variables for selection of career choice, viz., intrinsic (personal interest in the job, personally satisfying work), extrinsic (availability of the jobs, high salary structures), and interpersonal (influence of parents, peer group, teachers, etc.). Boz & Boz (2008), have found that intrinsic career values such as salary, social status, social influences, working with children/adolescents, and making social contribution are the most noteworthy features that stimulate Turkish students to join teaching as career. Teachers not only exert great influence on the personalities of students but also upon the career they select for themselves.

Choosing career under the influence of other persons indicate opting a profession according to wish and whims of one's contemporaries, teachers, relations, and parents. Several researchers have noted the strong impact of media on the selection of career along with the parents' professional skills, cognitive abilities, socio-economic status, educational background, cultural background, and their financial and moral support to the children (Wroblewski & Huston, 1987; Jodl, et al., 2000; Kracke, 1997; Noreen & Khalid, 2012).

Motivational Factors

Motivational factors, such as intrinsic, extrinsic, and altruistic, inspire graduates to opt for teaching as career; and it has been observed that high motivational level and positive perception about the teaching profession not only

enhances teacher recruitment but also secures the retention of employees in the profession (Richardson, 2006; Olasehinde, 1972).

Similarly peoples' attributes not only constitute their personalities but also, according to psychiatrists, have great impact upon the selection of teaching as a career. This selection indeed is the reflection of their personalities, as the theory of self-conception has anticipated that professional selection is an endeavor of an individual to implement his/her personality notions. Personal needs, conscious or subconscious, are chief factors that stimulate a person for a vocation selection.

It's human nature to implement their hopes, dreams, desires, and personal values through their work, and if their work is in harmony with persons' self-concept, they feel satisfaction with their work. On the other hand if the world of work is not in line with their work then their level of satisfaction will be very low. This harmony or disharmony reflects itself in the interest taken by the individuals during their work (Olaosebikan & Olusakin, 2014; Friesen, 1981).

Women Career Choice and Aspirations

According to Pakistan's Labour force Survey (2013) female labour force participation was 24% in the year 2012, which was just 16% in the year 2000, female involvement in education sector has improved dramatically notwithstanding this sluggish growth since 2001. Similarly a dramatic shift has occurred in the teaching profession where ratio of female teachers has risen to 50% in the year 2002, which was just 38% in the year 1999, and is increasing each year steadily (Federal Bureau of Statistics, 2010).

Barriers Women Facing in Entering Work Force

Women have to cross a great number of barriers for entering into the world of work force. Sex-typing of professions, gender bias, insufficient job-related expertise, humble educational backgrounds, lack of conveyance, and child caring are some of the major stumbling blocks in women's career lives. Despite all these perceptions, studies have shown that in the recent past women have displayed great in calcinations and aspirations than men. As in the past gender disparities forced women for limited career ambitions and narrow range of job-related categories (Francis, 2002; Mendez & Crawford, 2002).

Role of Families' Socio-Cultural and Educational Background

Families' socio-cultural and educational background plays an important role in their offspring's career development. Prevailing domestic and social gender role socialization, which have been perpetuated in the educational institutions, also exert substantial influence for selection of a professional line for the youngsters. It

has been observed that a child of those parents who value education highly, and show high expectations for their children, aspires for high status professions (Knowles, 1998; Taylor et al., 2004).

Parents, as one of the environmental factors, exert great influence upon their children for selection of career choice and wish their children to opt the profession or career where they have been failed (Ohiwerei & Nwosu 2009). Similarly, Onayase & Onayase (2009) have found that majority of youngsters opt for prestigious career like medicine, law, and engineering instead of the professions that match their personality. Family background plays an important role in the selection of career or profession, as it is the forum through which human beings for the first time interact with their social environment and derive their first predispositions, motivations, ambitions, etc. and grow as persons. Kids often nurture similar determinations and anticipation with those of their forefathers, as they come from the same environment with parallels in learning, vocation or religion with them. Paternal and maternal reinforcement to scholastic ventures of the children is associated more powerfully with their choices than their current socio-economic level of their intelligence. The family structure is the main cause of disparities in the society, as its impact on cognitive capacities, professional reintegration and the economic safety of individuals in long-term. Tendencies in communal disparities are influenced more by the societal background of the individual (parental profession), instead of individuals' own educational accomplishments, if matched with the same scholastic level (Kassimati & Moustaka, 1984).

Methodology

Research Design

Qualitative method was used to carry out this research; the data was collected by in depth interviews from the participants. Qualitative research is appropriate for in- depth study of the phenomenon under consideration. In this type of research population and number of respondents is low because its limits of generalizations. Qualitative research lacks in breadth but it has depth. Grounded theory method of qualitative research was adopted for completion of the research. According to Glaser and Walsh, (2015) grounded theory is simply a discovery of emerging patterns in data. Interview guide was put together by conducting pilot interview. Interview was taken from 24 female teachers of three colleges of Haripur, Hazara Division.

Population for the Study

Population for a study is total number of people/respondents/subjects from which sample is selected or upon whom the results of the study can be generalized. Population for this study consisted of all the teachers teaching in

female (girls) colleges in district Haripur. There are six girls' colleges in the district. There are two hundred twenty (220) female teachers in these colleges.

Sample

Sample is a sub set of population having same qualities. It is the representative of the population. Sample size for qualitative research is normally low than the sample in quantitative studies. According to Morse (1994) at-least six respondents should be selected as sample for a qualitative study. Three girls' colleges of Haripur were selected for data. All colleges were Government Colleges and were selected due to easy access to them; convenience sampling was used to collect the data.

Research Instrument

Data for the research was collected through in-depth interviews. An interview guide was prepared with the help of research supervisor. In-depth interviewing, also known as unstructured interviewing, is a type of interview which researchers use to elicit information in order to achieve a holistic understanding of the interviewee's point of view or situation; it can also be used to explore interesting areas for further investigation. This type of interview involves asking informants open-ended questions, and probing wherever necessary to obtain data deemed useful by the researcher (Berry, 1999). Four experts were consulted to get their opinion about the relevancy of the interview guide with the title of the research. Though in-depth interview technique was applied but focus of the question was on family, profession, institutional counseling and society factors. There was no time restriction for the interviews. Respondent were free to take as much time as they wanted to answer the questions. The interview guide was created to provide structure to the interview process through use of a set of open-ended questions. The questions sought to encourage participants to share their individual experiences, perceptions, and reflections on their career choice. Open-ended format was used allowing participants the ability to control the depth and breadth of information shared. Furthermore, semi- structured open-ended interviews provided deeper understanding of key issues. This methodology also presented opportunities to ask follow-up questions to clarify and elicit additional information. Most interview questions were focused on women's experiences teaching in the field.

Pilot study was conducted to validate the interview guide. Complete and detailed notes as well as audio tapes were kept of every interaction. These recorded phone conversations were transcribed by the researcher to make sure no data was lost and the information provided was recorded accurately. Participants

agreed to make themselves available for follow-up interviews if more data were needed to complete the study.

Validity

A pilot interview was conducted and was sent to the supervisor to seek maximum guidance to conduct the sample interviews. The interviews were also peer-reviewed by fellow research students in line with the research objectives and questions. Piloting and peer-review helped in increasing the validity of the interview.

Reliability (Dependability) in Qualitative Design

Reliability in qualitative research is defined by Joppa (2000) as the extent to which results are consistent overtime (Golafshani, 2003). Detailed description of the process of research including data collection and analysis process leads to more reliability in qualitative research. This was done in this study.

Data Collection

Data was collected through in-depth (un-structured) interviews. The researcher personally visited their colleges and conducted the interviews from twenty four respondents. They were also informed that the information gathered will only be used for research purposes and will not be disclosed. Their names will be kept confidential and they are free not to respond to any question if they don't want. They also had the liberty to end interview at any time. Female teachers of different subjects of three colleges participated in the in-depth interview, the purpose of research was explained to them and interviews were taken and audio recorded after their permission and consent. The interview were conducted at the place of the occupation of the participants i.e. the colleges to provide them comfortable environment and ease of access.

Analysis

The first analysis step was to interpret and understand the data collected. This required reading and re-reading the narratives from the interviews searching for patterns, themes and exceptions. The next step was to code the information. This step helped to identify patterns that emerged from the interviews. The researcher organized these data accordingly in related groupings. Then, themes and exceptions within the different groupings were analyzed. This helped in discovering relationships between the categories. Connections helped create sequences and were instrumental in helping the researcher answer each research question. The last step in the analysis was the actual interpretation where the data was synthesized and summarized to attach

meaning and significance to the analysis. While discussing the different themes that emerged as a result of this study, the researcher supported the analysis of each theme with various quotes from the actual interviews to add validity to the themes. Each quote is followed by a code to identify the participant that made the stated quotation. This will help the reader make connections with the conclusions and add more transparency to the study.

Thematic Analysis

The codes were developed by using thematic analysis and themes were established by using the coding system, and analyzed the data by it.

Coding:

“Coding is the process of combing the data for themes, ideas and categories and then marking similar passages of text with a code label so that they can easily be retrieved at a later stage for further comparison and analysis. Coding the data makes it easier to search the data, to make comparisons and to identify any patterns that require further investigation” (Gibbs & Tylor, 2005).

Phase 1

At phase 1 of coding, all interviews were transcribed and then translated into English.

Phase 2

At phase II of coding, different factors that influenced the teachers to choose teaching as a profession were color coded and underlined for identification in further work, the results and interpretation and pie charts.

Phase 3

In phase III of coding, the translated interviews were re-read again, and highlighted data was rechecked again for accuracy. The themes were developed with the help of supervisor and co-supervisor and the participants’ responses were fitted into different themes. The percentage effect was taken for making graphs and pie charts.

Ethical Consideration

In qualitative research ethical consideration includes keeping the respondents anonymous and keeping their confidentiality intact (Cohen, Minion and Morrison, 2007). The privacy of the participants was specially considered during this research and the factors against their privacy were eliminated. Through anonymity, favoritism and biasness were avoided. The data was accurate and was not changed in any way by the researcher. Participants were given freedom to give response to researcher’s questions in any way they want and were not forced to say anything against their will or point of view. Researcher did not show any personal feelings or point of view before

the participants. Permission was sought from participants before taking interview from them. The objectives and intentions of the research were explained to them and they were asked to sign a form to confirm that they were participating in the interview willingly. The names of the participants were changed to protect their privacy. For ease of the participants, the interviews were taken at colleges where the participants worked.

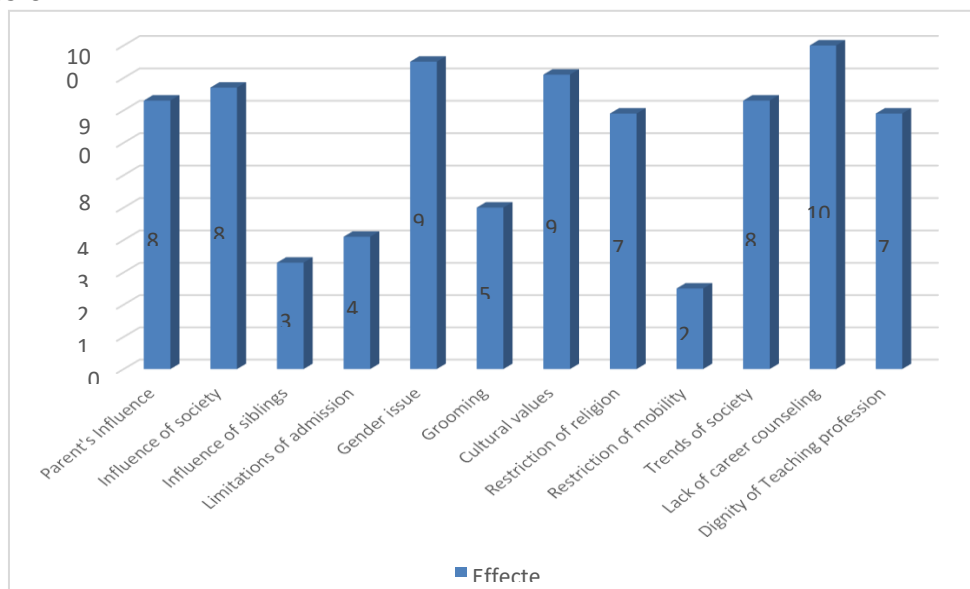
Results

This chapter deals with data analysis, its interpretation, and discussion on results. The factor which influenced females to go for teaching as a profession were examined and evaluated through this research by conducting in-depth interviews. Themes were developed by using coding process. Following twelve themes were developed from the data:

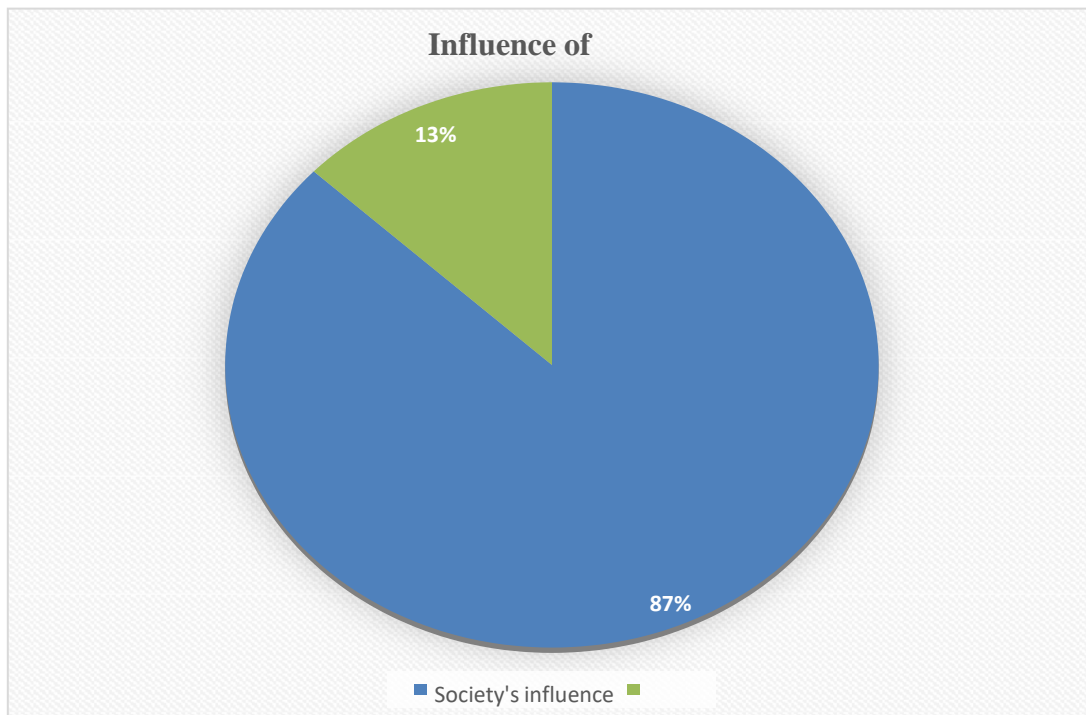
- Parental Influence
- Influence of Society
- Influence of Siblings
- Limited Seats for Admissions
- Gender Issues
- Religious Restriction
- Grooming
- Dignity of Teaching Profession
- Cultural Values
- Restriction of Mobility
- Trends of Society
- Lack of Career Counseling
- Family Obligations

The graphical representation of above mentioned themes was established after analyzing the data of in-depth interviews.

Figure 4.1 Factors Affecting the Choice of Female Career for Teaching as a Profession

Likewise, Respondent 4 conveyed:

“In a society you have to be careful that whether society approves of your profession or not. I chose teaching since it is considered to be best profession for females in society.”

Most of the time society forced the females to change their career choice as Respondent 15 explained:

“I didn’t want to be a teacher at all. I took admission for MBA in Bahira University but was forced to leave it because of society. I knew that we, females don’t have any choice other than to obey the society. So I surrendered and took up teaching. Something is better than nothing.”

Respondent 14 shared that:

“Society’s attitude towards females is not very good. They consider women to be inferior and can’t bear to see them in good place. So I went into teaching as due to minimum male interaction, it is secure for females.”

Conclusion

Pakistani society has come a long way in allowing women to assume their responsibilities along with their mundane household traditional roles and it would take time to change the view of the male members of the society in the context of professional choices. There is a significant amount of cost associated with the stringent

taboos labeled against women in compelling them to change their choices of career. There are no doubt those recent decades have seen radical changes, but there is no doubt at the same time that we need to be patient and striving to achieve the end of more liberty and freedom for professional choices. This study highlights the key factors attributing towards a strict code of conduct where male members together with female elders have their own way of convincing women to join or abstain from certain professions. Females are not as independent in studies and choice of career as males in our society. They have to face number of problems and issues during their studies and for choice of career as well. They can't realize their potential up to optimum level due to these problems. Their personal development and input in the development of the nation is also hampered. Their movement in the society is very limited. Parents also want their daughters to join teaching at college level as a profession because think it is safer and secure for them. Other reasons due to which parents prefer the profession of college teaching for their daughters are flexible job timings, minimum gender mixing, and acceptance from the society, long vacations and near to home. Second factor which affects the choice of female career for teaching as a profession is society. Society does not like other professions for female. Siblings and peers have their own influence in the choice of profession for females. Gender discrimination and gender disparity is another factor which affects the choice of the career for females. They are not secure and can't take the profession of their choice due to unwilling attitude of males towards their profession/job.

References

- Murtaza, K.F. (2013), "Female Education in Pakistan", *International Journal of Management Sciences*, Vol. 1, No. 8, 2013, 266-271.
- Ullah, K., Jan, A., Rani, M., Ahmad, M., & Khan, I. U. (2021). "Factors Affecting the Female Education in The Newly Merged District Bajaur of Khyber Pakhtunkhwa, Pakistan", *PalArch's Journal of Archaeology of Egypt/Egyptology*, 18(4), 3136-3156.
- Olasehinde, M. O. (1972). "An Analytical Study of the Motives of Primary School Teachers for Choosing Teaching as a Career", *Journal of Teacher Education*, 23(2), 207-210.
- Wang, M. T., & Degol, J. (2013). "Motivational Pathways to STEM Career Choices: Using Expectancy-Value Perspective to Understand Individual and Gender Differences in STEM Fields", *Developmental Review*, 33(4), 304-340.
- Splaver, S. (2000). *Your Personality and Your Career*. New Yourk, NY: Julian Messner.
- Kirai, M. N. and Kobia, M. (2012). "Effects of Social Cultural Beliefs on Women Career Progression in Kenya's Civil Service", *International Journal of Advances in Management and Economics*, Nov.-Dec. 2012, Vol.1, Issue 6, 214-219 , (ISSN:2278-3369).

Olasehinde, M. O. (1972). "An Analytical Study of the Motives of Primary School Teachers for Choosing Teaching as a Career", *Journal of Teacher Education*, 23(2), 207-210.

Olasehinde, M. O. (1972). "An Analytical Study of the Motives of Primary School Teachers for Choosing Teaching as a Career", *Journal of Teacher Education*, 23(2), 207-210.

Nzomo, M. (1995). *Women in Top Management in Kenya*. Nairobi, African Association for Public Administration and Management.

“THE EDUCATION SYSTEMS OF TURKEY AND PAKISTAN A COMPARATIVE STUDY”

Dr. Asma Kausar KHAN, Siham ASGHAR¹

Abstract

Education is a basic right of every individual, a society is based on the parameters such as education, tolerance, justice and respect for each other. The education system of the country is a vital source of uplift for all, in Pakistan there are government sector schools, colleges and universities in major cities, while the rural parts of the country lack such facilities. Also, private sector schools are the major source of education in big metropolitan cities in Pakistan, this practice adds a financial burden to middle-class families, on the other hand the government schools in Turkey provide same education to all the classes of society. There is a strict law that every child should go to school whether from rural or urban areas, otherwise the law enforcement agencies put the parents in jail. There are so many government Universities providing free education to all Turkish students, there is no examination fee, no enrollment fee, no semester fee in big amounts, whereas in Pakistan, in government institutes the student must pay all fees and charges for every facility. The higher education system in Turkey is much more effective than Pakistan. Research culture is found in every university whether government, public and private sector. Post -graduation studies have research and theses requirements, and it is must to publish research papers from the theses. While in most of the public universities in Pakistan the post-graduate studies lack research work and dissertation. In Pakistan we can learn and upgrade the teaching and research skills through adopting the education system of Turkey, the two strong countries can benefit each other through developing strong relationship and brotherhood.

Keywords: Education, Pakistan, Government, Research, Ministry, Programming.

Introduction

Education is a basic right and necessity for every individual from every class of society because it is the foundation pillar of the society. From Romans, they had great philosophers, thinkers, scientists and educationists. Every individual is a part of society, and society is based on the parameters such as education, tolerance, justice, and respect for each other. This study is based on the education systems of Pakistan and Turkey. There are many students from Pakistan who are studying in various Turkish universities.

---

¹ Department of Geology, Federal Urdu University, Pakistan Faculty of Arts and Sciences, Kütahya Dumlupınar University, Turkey, Asma Kausar Khan: asma.geology73@gmail.com.

Material and methods

The schooling and college system

In Pakistan the ministry of education provides finance to all government schools and colleges. The education system in Pakistan is the oldest system. Basically, there are two main categories, the traditional religious schools- madrasa systems in which the students learn religious books and learn Quran-e-Kareem orally. While the other system is the modern formal education system, there are government sector schools, colleges, and universities in major cities, as well as in other cities also. In the rural areas government primary schools, secondary and high schools are there.

The education system of Pakistan is generally divided into six levels: Preschool (for ages from 3 to 5 years), primary school (grades 1 to 5), middle school (grades 6 through 8), high school 9 and 10 leading to secondary school certificate SSC, intermediate 11 and 12.

For further studies of bachelor's level or master's level, a student must go to degree colleges or universities. Although the government schools in Pakistan, in all the four provinces, are free from elementary level to intermediate level, the quality and standards of government schools have fallen, it is a bitter truth that in metropolitan cities the middle-class families and the upper class rely on the private English medium schools or O level schools. These schools take the handsome amounts in fees as well as they command to purchase all the books and copies from them. Some of the O-level schools have other activities such as color day, water day, etc.

They insist the parents and child to fulfill all the requirements for such celebrations, all such expensive schools of the private sector have put an additional burden on the middle-class families. These practices are common in every metropolitan city in Pakistan.

The intermediate colleges only take attendances without any quality education. The majority of intermediate students depend on private coaching centers, these coaching centers are very common in metropolitan cities. They have ninety students in one coaching class, they teach in batches from morning till night.

On the other hand, the education system in Turkey is also governed by the ministry of education. The elementary school system, primary, secondary and high school. The new system:4+4+4=compulsory education lasts 12 years.

Primary and secondary education is financed by the state and free of charge for every citizen. Secondary education has general, vocational and technical high schools, generally, the medium of instruction is Turkish, the Vocational schools taught technical courses to their students like programming languages, computer repairing, etc.

All education is accessible to all classes of society. There is a strict law that every child should go to school whether from rural or urban areas, otherwise, the law enforcement agencies put the parents in jail. There is strict checking on parents for the education of kids. The government schools in Turkey provide the same education to all the classes of society. The middle school and High school provide books as well as lunch for the students and for the whole staff of the school.

There is a common practice of providing lunch in public and private institutes and offices. During the eighth-grade exam, the percentage of this exam is very important for getting admission in good institutes for further four years of education. There are private schools and colleges also which have their own method of teaching and courses. Some private schools have English mediums such as American schools or British schools in Turkey.

Physical activities like playing outdoor games are necessary for students of younger age, there are vast playgrounds in schools, colleges and universities in Turkey where the students play and have physical activities, while in the private English medium schools in Pakistan they don't have playgrounds for students, whereas the physical activities are very necessary for the physical and mental development of students.

Discussion

Higher education system

After completing the intermediate certificate, the students proceed for graduate studies, for bachelor's and postgraduate degrees there are public sector colleges and universities, as well as private sector universities and colleges, are serving in Pakistan. The public sector universities and colleges have fee structures but are comparatively low than the private universities and colleges, all over Pakistan.

The government universities in Pakistan are not free for every citizen of Pakistan, they charge admission fees as well as enrolment fees, and examination fees, also fees for degrees. The private sector colleges and universities have very furnished and decorative campuses they charge fees according to their management.

In Turkey, there are fully equipped laboratories in every university, also the most expensive and modern equipment's are operated under the trained supervision of laboratory staff in every university. Research work is carried out in every department under highly qualified and expert teaching faculty. Every small city has its university, whereas metropolitan cities like Istanbul, Ankara, and Izmir have many public and private universities. The TUBITAK provides financial assistance to the researchers. Whereas the Pakistani public sector universities lack fully equipped laboratories, some of the old universities have centralized labs, for research work.

Recently, the ministry of education has cut down the 50% budget for HEC, this will paralyze the higher studies and research work in public sector universities.

Conclusion

Pakistan has the oldest education system, this education system should be revised, new methodology must introduce for more productive result. The higher education system in Turkey is much more effective than Pakistan. Research culture is found in every university whether government, public sector or private sector. Post- graduation studies have research and theses requirements, and it is must to publish research papers from the theses. While in most of the public universities in Pakistan, the post-graduate studies lack research work and dissertation. In Pakistan, we can adopt the

education policies of Turkey and upgrade the teaching and research skills. The two strong countries can benefit each other through developing strong relationship and brotherhood.

References

- Akgul, E. (2006). "Teaching Science in an Inquiry-based Learning Environment: What it Means for pre-Service Elementary Science Teachers", *Eurasia Journal of Mathematics, Science and Technology Education*, 2(1), 71-81.
- Baker, C. (2013). *Zorunlu Eđitime Hayır!* [Insoumission a l'ecole obligatoire]. Translator: A. Sönmezay. İstanbul: Ayrıntı Yay.
- Bloch, I. (2003). "Teaching Functions in A Graphic Milieu: What forms of Knowledge Enable Students to Conjecture and Prove?", *Educational Studies in Mathematics*, 52, 3-28.
- Eşme, İ. (2004). "Fen Öğretiminde Sorunlar (Problems in Science Education)", *Özel Okullar Birliği Bülteni*, Maltepe University, İstanbul.
- Medupa., R. (1999). "A Perspective on the Problems of Science Education in South Africa", *International Symposium on Astrophysics Research and Science Education*, Vatican Observatory.

TARİH/ HISTORY- ULUSLARARASI İLİŞKİLER / INTERNATIONAL RELATIONS

“İSLAM COĞRAFYACILARININ ESERLERİNDE SİND-HİND BAHİSLERİ”

Prof. Dr. Murat AĞARI¹

Ortaçağ coğrafya kaynaklarının bazıları dünyayı bir bütün olarak betimlerken, diğerleri İslam dünyasını bir bütün olarak değerlendirmişlerdir. İlk gruptaki coğrafyacılar Irak coğrafya ekolünü oluştururken, ikinci gruptakiler Belh coğrafya ekolünü oluşturmuştur. Örneğin Belh ekolü müelliflerinden İstahrî, eserinde İslâm dünyasını 20 başlık altında değerlendirmiştir. Bu başlıklardan birisini Sind bölgesi oluşturmaktadır. Diğer yandan Irak ekolü müelliflerinden olan Ya'kûbî'nin eserinde doğrudan bu bölge ile ilgili bir bilgi bulunmamaktadır. Benzer şekilde İbn Hurdazbih'in eserinde Hind alt kıtasından sadece “Yedi İnsan Türü” başlığı altında bahsedilmektedir. Bu tarz eserlerde konumuz ile ilgili olarak Sind² ve Hind dışında Hind Denizi, Kirman³, Mekran¹, Mülta² ve Mansûre³ ile ilgili bilgiler de yöreyi ilgilendiren pasajlar içermektedir.

---

¹ Prof. Dr., Karabük Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü.

² Sind, Hindistan alt kıtasında tarihî bir bölge ve günümüzde Pakistan'da bir eyalettir. Sind adının aslı Eski Farsça'da Hindu, Grekçe'de Indos, Latince'de Indus ve Hint dillerinde Sindhu şeklinde bir nehrin adı olarak kullanılan Sanskritçe sindhu (nehir) kelimesidir. Arap coğrafyacıları Uman Denizi ile Keşmir Dağları arasında kalan bölgeye Sind demişlerdir. Bu bölgede Müslümanlar tarafından ele geçirilmeden önce Hindu Racpûtlar hâkimdi. Onlardan rahatsız olan Budistler'in müslümanları kurtarıcı gibi gördükleri ve fetihler sırasında kendilerine yardım ettikleri bilinmektedir. Bkz: Azmi Özcan, “Sind”, *DİA*, C. 37, s. 242.

³ Kirmân, İran'da bir şehir ve bu şehrin merkez olduğu idarî bölgedir. İran'ın ortasındaki Deştülüt Çölü'nün güneybatısını kuşatan dağlık kesimde, M. 240 yılına doğru Sâsânî İmparatoru I. Erdeşîr'in emriyle ileri bir savunma merkezi olarak kurulmuştur. Kirman ve çevresinin fethine Hz. Ömer'in hilâfeti sırasında 17 (638) yılında başlanmışsa da zaman zaman çeşitli isyan ve karışıklıklara sahne olan bölgede kesin İslâm hâkimiyeti 102 (720) yılında Emevî Halifesi Ömer b. Abdülazîz zamanında kurulabilmiştir. Bkz: Marcel Bazin, “Kirman”, *DİA*, C. 26, s. 62.

Bu bildiride, İslâm coğrafya literatürü içerisinde bulunan İslâm Coğrafya literatürüne ait bulunan İbn Hurdazbih'in (ö. 300/912-13) *el-Memâlik ve'l-Mesâlik* (Ülkeler ve Yollar Kitabı), Ya'kûbî'nin (ö. 292/905'ten sonra) *Kitâbü'l-Buldân* (Ülkeler Kitabı), İbnü'l-Fakîh'in (III-IV. /IX-X. yüzyıl) *Kitâbü'l-Buldân*, İbn Rüsteh'in (ö. 300/913'ten sonra) *A'lâku'n-Nefise*, İbn Havkal'in (IV. /X. yüzyıl) *Sûretü'l-Ard* (10. Asırda İslâm Coğrafyası), İstahrî'nin (ö. 340/951-52'den sonra) *Ülkelerin Yolları, Hudûdü'l-Âlem*, (Telif Tarihi: 372/982-983), Mühellebî'nin (ö. 380/990) *Kitâbü'l-Azîzî*, Makdisî'nin (ö. 390/1000 civarı) *İslam Coğrafyası (Ahsenü't-Tekâsim)*, Kazvinî (ö. 682/1283) *Âsâru'l-Bilâd Ahbâru'l-İbâd*, Ebü'l-Fidâ (ö. 732/1331) *Takvîmü'l-Buldân* (Ebü'l-Fidâ Coğrafyası) adlı eserlerinde adlı eserlerde bulunan bilgilere yer verilecektir.

Anahtar Kelimeler: Hind, Sind, İbn Hurdazbih, Ya'kûbî, İbnü'l-Fakîh, İbn Rüsteh, İbn Havkal, İstahrî, *Hudûdü'l-Âlem*, Mühellebî, Makdisî, Kazvinî.

İbn Hurdazbih (ö. 300/912-13) ve el-Memâlik ve'l-Mesâlik

Seçkin bir aileye mensup olan İbn Hurdazbih, iyi bir eğitim görmüş, Abbasî Halifesi Mu'temid (H.256-272/869-885) zamanında Cibal yöresinde Berid sorumlusu olarak görev yapmıştır. Ancak bu göreve ne zaman tayin edildiği ve ne kadar kaldığı bilinmemektedir. Berid Teşkilatına mensup olanlar halifeler adına istihbarat toplamakla görevli olduklarından dolayı halifelerin güvenini kazanmış olanların arasından seçilirdi. Halifeler Berid mensuplarının gönderdiği bilgiler ışığında yöre ile ilgili kararlarını verirlerdi. Berid mensupları Halifeye yönetim ile ilgili bilgilerin yanı sıra yörenin iktisadî ve kültürel durumu ile ilgili geniş bilgiler de aktarırlardı. İbn Hurdazbih de yöre ile ilgili bilgi verirken zaman zaman yörenin kültür ve

---

¹ Belûcistan'ın sahil bölgesi olup, aşağı yukarı 59-65° Doğu boylamları arasında ve iç kısımda 27° Kuzey enleminin biraz ötesinde bulunan Siyâhân dağ sırasına kadar uzanır. Bkz: T. W. Haig, "Mekrân", *MEBİA*, C. 7, s. 650.

² Mülân, Pakistan'ın Pencap bölgesinde tarihî bir şehirdir. İndus Nehri'nin kollarından Çinâb Suyu'nun doğusundaki bir ovada Hint alt kıtasının Orta Asya'ya açılan güzergâhında bulunur. Mülân adı daha önce kullanılan Mulasthân'ın değişmiş şeklidir. Bilinen tarihi milâttan önce 326'da burayı istilâ eden Makedonyalı İskender'le başlamaktadır. V. yüzyıldan sonra Hindu Rai Hânedanı'nın hâkim olduğu şehrin müslümanlar tarafından fethi 94 yılında (712) Sind fâtihî Muhammed b. Kâsım es-Sekafî tarafından gerçekleştirildi. Ele geçirildiğinde burada Araplar'ın "altın evi" dedikleri çok zengin bir Hindu mâbedi bulunuyordu. Bkz: Azmi Özcan, "Mülân", *DİA*, C. 31, s. 548.

³ Mansûre, 258 (871) tarihinden itibaren Sind'in Arap hakimiyeti zamanındaki merkez olup, Mansûr b. Camhûr al-Kalbî tarafından tesis edilmiştir. İstahrî'nin tasvirine göre, burası Mülân'dan daha münbit ve daha fazla meskûn idi. Arapların gelmesinden evvel, Brahmanâbâd (muhtemel olarak şimdiki Haydarâbâd), Sind'in merkezi bulunuyordu ve Araplar tarafından fethi sırasında ismi Mansûra'ya tahvil edildi. Bkz: M. Hidayet Hosain, "Mansûre", *MEBİA*, C. 7, s. 306.

medeniyetine de yer vermektedir¹. Eserin Türkçe çevirisi Murat Ağarı tarafından yapılmıştır².

İbn Hurdazbih'in eserinde yer alan bilgiler şunlardır:

- "Yeryüzündeki Hükümdar Lâkapları: Genellikle kistrâ olarak isimlendirilen Irak hükümdarlarının (lakabı) şehinşâh'tır. Genellikle kayser olarak isimlendirilen Rûm hükümdarlarının lakabı basîl'dir. Türk, Hazar ve Tibet hükümdarlarının hepsi hakan'dır. Ancak Karluklar hükümdarlarını cebgûye olarak isimlendirir. Çin hükümdarlarına bağbûr denir. İşte bunlar Ferîzûn'un soyundandır veled. Büyük Hind hükümdarına belherâ denir. Yani hükümdarlar hükümdarı demektir. (Yine) Hind hükümdarlarından Câbe, Tâfen, Cürz ve Gâbe hükümdarlarına Vırahmâ (denir.) Kâmrûn ve Zâbec hükümdarlarına Feticeb (denir.) Nûbe hükümdarlarına kâbîl, Habeş hükümdarlarına necâşî, Doğu Deniz Adaları hükümdarlarına mihrâc ve Slav/ Sakâlibe hükümdarlarına kınâz denir."³.

- "11. Hindistan'daki Yedi İnsan Türü:⁴

- Şâkseriyye: Bunlar, onların önde gelenleridir. Hükümdarlar bunlardan çıkar ve bütün halk/ ecnâs bunlara secde ederken, onlar hiç kimseye secde etmezler.

- Berâhime: İçki ve şarap içmezler.

- Kisetriyye: Sadece üç kadeh içki içerler ve brahmanlarla evlenmez, kendi içlerinde evlenirler.

- Şûderiyye: Tarımla uğraşırlar.

- Beyşiyye: Zanaat ve meslek erbabıdır.

- Sendâliyye: Eğlenerek ve şarkı söyleyerek vakit geçiren kimselerdir.

---

¹ Murat Ağarı, *İslâm Coğrafyacılığı ve Müslüman Coğrafyacılar Doğuşu-Gelişimi ve Temsilcileri*, İstanbul, Kitabevi Yay., 2002, s. 254.

² İbn Hurdazbih, *Ülkeler ve Yollar Kitabı*, (çev: M. Ağarı), 2. Bsk., İstanbul, 2019.

³ İbn Hurdazbih, *Ülkeler ve Yollar Kitabı*, ss: 24-25.

⁴ "Kast" olarak bilinen sistemdir. Yahyâ b. Hâlid el-Bermekî'nin gönderdiği memurun hazırladığı raporda ele alınan Hint sosyal hayatına ait bir özellik de kast (sınıf) sistemidir. Raporda yedi kast sayılmaktadır: Shakthariya (muhtemelen Chakravartis veya Sâkyaputras, Budistler); Brahmanlar (el-Berâhime); Kshatriya (Kşatriyalar, Keşter); Vaisiya (Vaisyalar, Beyş); Şûdra (Şudralar, Şüder). Bu beş ana kast dışında ayrıca Dômbas (Dûm) ve Candâlas (Çendâl) adlı iki kast daha zikredilir ki bunlar kast dışı (outcasts) kategorisine mensuptur. Bîrûnî kendi zamanındaki kastları daha iyi bir şekilde anlatmıştır. Onun kaydettiğine göre Hindûlar bu kastları Berene (Varna, renkler) ve nesep açısından Câtek (doğumlar) diye adlandırırılar. Bîrûnî dört ana kastı tanıttıktan sonra, önemli bir fonksiyona sahip oldukları halde herhangi bir sınıf içinde sayılmayan ve Enteze (Antyaja) diye adlandırılan meslek erbabı grubundan bahseder. Bunlar çamaşırcı, ayakkabıcı, hokkabaz, denizci ve balıkçı gibi meslek mensuplarıdır. Daha sonra çalgıcı Dômbalar'dan (Dûm), Candâlalar'dan (Çendâl) ve Badhataular'dan (Bedhetev, köylerin temizliğiyle uğraşan çöpçüler) bahseder. Bu son grup günümüzdeki Haricanlar'a tekabül eder. Bkz: S. Maqbul Ahmad, "Hindistan", *DİA*, C: 18, s. 75.

- Zenbiyye: Bunlar esmerdir. Eğlenerek, çalıp oynayarak vakit geçiren kimselerdir."¹.

Ya'kûbî (ö. 292/905'ten sonra) Kitâbü'l-Buldân (Ülkeler Kitabı)

Ya'kûbî'nin doğum tarihi konusunda herhangi bir bilgi bulunmamaktadır. Büyük dedesi Vâzih Abbasilerin devlet yönetiminde önemli görevlerde bulunmuş, önce Azerbaycan ve Ermenistan'da, sonraları ise Mısır'da görev yapmıştır. Ya'kûbî ailesinin Abbasi devlet kademelerinde önemli bir yeri olduğu anlaşılmaktadır. Bağdat'ta doğan Ya'kubi, küçük yaşlarda Ermenistan'a seyahat etmiştir. Bu seyahat, bundan sonraki seyahatlerinin başlangıcını teşkil etmiştir. Hindistan, Çin, Mağrib, İran, İran, Endülüs ve Suriye'nin yanı sıra diğer birçok Arap ülkesine seyahatlerde bulunmuştur. Ölüm tarihi bazılarına göre 284/897 yılıdır. Ancak Tolunoğulları'nın yıkılışının ardından, onların güzelliklerini dile getirmesi dolayısıyla en erken Tolunoğulları'nın yıkılış tarihi olan 292/905'te vefat ettiği söylenebilir. Aynı zamanda tarihçi olan Ya'kûbî'nin, kendi adını taşıyan bir de tarih kitabı bulunmaktadır. Bu eser, coğrafya ile ilgili olan eserinden daha çok tanınmıştır. *Tarih*'ini Tâhiroğulları döneminde yazmıştır. *Kitâbü'l-Buldân* adını taşıyan coğrafya kitabının iki tane el yazması nüshasının olduğu bilinmektedir. Bunlardan birisi Petersburg Üniversitesi'nden A. Mukhlinski'nin doğudan getirmiş olduğu nüshadır. Diğeri ise F. Kern'in sahip olduğu nüshadır. Yazma eserleri tahkik eden Michael Janus de Goeje tarafından ilk olarak 1860'ta Leiden'de neşredilmiştir. Yine aynı yıllarda bir başka neşri yine Leiden'de T.G. J. Juy Nboll tarafından yapılmıştır. (1860-61)² Eserin Türkçe çevirisi M. Ağarı tarafından yapılmıştır³.

Ya'kûbî "Serahs'tan Hind Okyanusu'na kadar olan ülkeler" bağlamında Tâlekân, Cüzcan, Belh, Merverûd, Huttel, Buhâra, Belh, Soğd, Semerkand, Fergana, İştâhanc ve Şâş şehirlerinde bahsetmiştir.

- "Bağdat'tan Medâin'e doğru (yola) çıkıp Dicle'nin iki kenarında bulunan şehirler ve kasabalar ile Vâsıt, Basra, Übülle, Yemâme, Bahreyn, Ummân, Sind ve Hind'e varmak isteyen kişi, iki yönden birini tercih ederek ya Dicle'den doğuya veya içerisinde Farşlıların yurdunun, büyük köylerinin bulunduğu batıya yönelir. Buradan Medâin'e varır. Medâin Bağdat'tan 7 fersahtır."⁴.

Ya'kûbî Kirmân bahsinde ise şu bilgileri verir: "Kirmân, Sicistan'ın sağında, Cüzcan'ın hizasındadır. Kirmân'ın en büyük şehri Sîracân'dır. Güçlü, kuvvetli ve görkemli bir (yerdir). Şehirleri ve kaleleri vardır. Bunlar: Beymend, Hannâb, Kûhistan, Karistân, Mağûn, Tamsakân, Servistan, Kal'at-ü Bemm, Menûcân ve Bermâşîr'dir. (Bermâşîr) geniş ve görkemli bir şehirdir. Suları azdır. *Cîrubt* denilen şehirde hurma çoktur. *Cîrubt* üzerinden Sind'e, Ratek'e ve Dihfân'a doğru bir yol vardır. Buradan Bel ve Fehrec'e varılır. Halkı burayı *Fehreh* olarak isimlendirir; aynı

¹ İbn Hurdazbih, *Ülkeler ve Yollar Kitabı*, s. 68.

² Ağarı, *İslâm Coğrafyacılığı*, ss: 265-267.

³ Ya'kûbî, *Ülkeler Kitabı*, (çev: M. Ağarı), İstanbul, 2021.

⁴ Ya'kûbî, *Ülkeler Kitabı*, s. 131.

zamanda Kirmân arazisinin son şehridir. Mukran hükümdarı burasının kendi arazisinde olduğunu iddia eder. Buradan Mukran arazisinin ilk şehri olan Hurûc'a varılır. Daha sonra Mukran'ın en büyük şehri olan Fennezbûr gelir. Kirmân'ı Abdurrahman b. Semüre b. Habib b. Abdışems fethetmiş ve hükümdarı ile 2 milyon dirheme ve 2.000 köleye anlaşmıştı. Bütün bu olanlar Hz. Osman'ın hilâfetindeydi."¹.

İbnü'l-Fakîh (3-4./9-10. yüzyıl), Kitâbü'-Büldân (Telif Tarihi: 289-90/902-903)

Tam adı Ebu Bekr Ahmed b. Muhammed b. Fakîh el-Hemedânî'dir. Hayatı hakkında detaylı bilgi bulunmamaktadır. Hemedan'da doğmuştur. Bilindiği kadarıyla edip olarak tanınmaktadır. Sâ mânilerin veziri Ceyhânî'den yararlandığına göre X. asrın ilk çeyreğinde yaşadığı ve Halife Mu'tezid'in vefatından sonra (289/902) öldüğü kabul edilmektedir².

Kitâbü'l-Büldân'ın günümüzde iki farklı nüshası bulunmaktadır. Bunlardan ilki Ali b. Hasan eş-Şeyzari tarafından yapılan muhtasarıdır. Bu eserin bir yazma nüshası Atıf Efendi Kütüphanesi'nde bulunmaktadır. M. J. de Goeje bu muhtasar nüshayı 1885'te ACES'nin beşinci kitabı olarak yayınlamıştır. Eserin İbnü'l-Fakîh tarafından yazılan mufassal şekli Z. Velidi Togan tarafından Meşhed'de Ravza Kütüphanesi'nde bulunmuştur. İbnü'l-Fakîh'in eserinin orijinalinin 1.000 yaprak olduğu kaynaklarda belirtilmektedir. Eserin yazım tarihi hakkında birtakım ihtilaflar mevcuttur ancak içerisindeki birtakım atıflardan hareketle 289-90/902-903 tarihleri arasında yazıldığı sonucuna varılmaktadır³.

İbnü'l-Fakîh Sind bölgesinin İkinci iklim sınırları içerisinde gösterir: "İkinci iklime gelince, başlangıcı Serendib arazisindeki topraklardandır. Sonu Habeş arazisidir. Burada sarı yakut madeni ve papağan denilen kuş vardır. Doğu yönünden sonu Kâbul ve Zâbulistan yakınlarında olan Sind topraklarıdır. Burada avcı yırtıcı hayvanlar, haşereler ve (insanlardan) uzak duran kuşlar bulunur. Halkı aşağısındaki Birinci iklim (gibi) çirkin (suratlıdır.) Yine (Birinci iklimdeki gibi) efsunlar, (şifalı) ot türleri mevcuttur. Halkı Birinci (iklimdeki halktan) daha kısa ömürlüdür. Boyu Birinci (iklimin) boyudur." ⁴- "Abdullah b. Amr b. el-As şunları söyledi: "Sind ile Hind arasında Kinâm denilen toprak vardır. İçerisinde bakır direk üzerinde bakırdan bir ördek vardır. Aşure günü olduğunda ördek kanatlarını açar ve gagasını uzatır. Gelecek yıla yetecek kadar köylerini, hayvanlarını ve bitkilerini sulayacak su akıtır."⁵.

- "Erdeşir şunları söyledi: "Yeryüzü dört kısımdır: Bir kısmı Türklerin topraklarıdır. Hind'in batısından Rum'un doğusuna kadardır. Bir kısmı Mağrib topraklarıdır. Rum'un batısından Kıbt ve Berberlere kadardır. Bir kısmı Sevad bölgesidir. Berberlerden Hind'e kadar uzanır. Dördüncü kısım Fars'a nispet edilen

¹ Ya'kûbî, *Ülkeler Kitabı*, s. 89.

² Ağarî, *İslâm Coğrafyacılığı*, s. 291.

³ Ağarî, *İslâm Coğrafyacılığı*, ss: 292-293.

⁴ İbnü'l-Fakîh, *Kitâbü'l-Büldân*, (tah.: Yusuf Hadi), Beyrut, 1996, s. 61.

⁵ İbnü'l-Fakîh, *Kitâbü'l-Büldân*, s. 72.

topraklardır. Belh nehrinden Azerbaycan, İrmîniye ve Fars'a, oradan Fırat'a kadar uzanır. Arapların arazileri oradan itibaren Umman, Mekran, Kâbil ve Tohâristan'a kadar uzanır. Bu kısım yeryüzünün en gözde olanıdır."¹.

İbn Rüsteh (ö. 300/913'ten sonra) A'lâku'n-Nefîse

Tam adı Ebu Ali Ahmed b. Ömer'dir. İbn Rusteh diye tanınır. 9. asırda yaşayan İran menşeli İslâm coğrafyacılarından. Hayatı hakkında fazla şey bilinmemektedir. Soy, devletin üst kademelerinde görev almış Hıristiyan bir aileye dayanmaktadır. Basra'da yetişip, orada yerleşmiştir. Halife Muktefi (289-295/902-908) döneminde devlet idaresinde görev almıştır. Özellikle hayatının ileriki dönemlerinde Berîd sorumlusu olarak görev yapmıştır. Ölüm tarihi kesin olarak bilinmemekle beraber, muhtemelen 310-337/922-948 tarihleri arasında vefat etmiştir. Bilinen ve bize kadar ulaşan Kitabı A'lâku'n-Nefîse adında bir eseri vardır². Eserini ne zaman yazdığı hususunda ihtilaf mevcuttur. Örneğin 290/903 yılında yazdığı söylendiği gibi, 310/923 yılında yazdığı da belirtilmektedir. Muhtemelen 290-300/903-913 tarihleri arasında yazılmış olduğunu söylemek daha doğrudur. Eserin Türkçe çevirisi A. F. Eker tarafında yapılmış ve 2017 yılında basılmıştır³.

İbn Rüsteh'in eserinde doğrudan Sind üzerine bilgilerden ziyade dolaylı birtakım bilgiler bulunmaktadır. Bu bilgiler şunlardır:

- "Deniz araştırmacısı olan bilginler, kendilerince bu iki denizin sınırlarını belirleyerek şöyle derler: Doğudan Fars Denizi'nin sınırları, Dicletu el-Avra' Nehri yatağının ağzından başlar, Tiz Mukran adı verilen adada sona erer. Burası Sind Denizi'nin sınır başlangıcı kabul edilir. Sind Denizi'nin batıdan sınırı, Dicletu el-Avra' Nehri'nin yatağının ağzından başlar, Aden Denizi'nin kıyılarında sona erer."⁴.

- "Dünyada çok sayıda tanınmış büyük nehir vardır. Bunlar içinde bildiklerimizin bir kısmından söz etmek istiyoruz: Kenk Nehri, Keşmir Dağı'nın zirvesinden çıkıp Hindistan'ın yüksek kesimlerine, oradan güney bölgesine doğru akar ve sonunda Hint Okyanusu'na dökülür. Mihran Nehri, Şiknan Dağları'ndan çıkan Sind Nehri'dir. "Mansure" Nehri de denir. Sonunda denize var."⁵.

- "Birinci İklim: Doğuda Çin'in en uç sınırından başlar, Çin topraklarından geçer, daha sonra Sind Eyaleti'nin güney bölgesindeki şehirlerin sahillerinden ilerler. Daha sonra Kul Adası'nı çevreleyen denize uğrar ve denizde Arap Yarımadası ve Yemen'e varıncaya kadar yol alır. Bu iklimde yer alan tanınmış şehirler şunlardır: Zafar, Umman, Hadremevt, Aden, San'a; bu şehirlerin ötesinde ise Tebale, Cüreş, Mehre ve Sebe' şehirleri vardır. Daha sonra bu iklimin sınırları Kulzum Denizi'nde yol alarak Habeş topraklarına varır, oradan Mısır Nil'ine geçer: Burada Habeş kralının Cermî adındaki şehriyle Nübale bölgesindeki Dunkale şehri vardır. Daha sonra bu iklimin

¹ İbnü'l-Fakîh, *Kitâbü'l-Buldân*, ss: 404-405.

² Ağarı, *İslâm Coğrafyacılığı*, ss: 277-279.

³ İbn Rüsteh, *el-A'lâku'n-Nefîse-Dünya Coğrafyası*, (çev: A. F. Eker), Ankara Okulu Yay., Ankara, 2017.

⁴ İbn Rüsteh, *el-A'lâku'n-Nefîse*, s. 106.

⁵ İbn Rüsteh, *el-A'lâku'n-Nefîse*, s. 108.

sınırları Mağrib topraklarından geçer, Berber'in güneyinden Mağrib Denizi'nde sona erer."¹.

- "İkinci İklim: Doğudan başlar. Önce Çin bölgesine, sonra Hint bölgesine, oradan da Sind bölgesine uğrar. Bu iklim bölgesinde şu şehirler vardır: el-Mansure, Nirun ve Deybul. Daha sonra bu iklimin sınırları Yeşil Deniz ile Basra Denizi'nin buluşma noktasından geçer ve Arap Yarımadası'nın Necid ve Tihame topraklarında sona erer. Buradaki şehirler şunlardır: Yemame, Bahreyn, Hecer, Medine/Yesrib, Car, Mekte, Taif ve Cidde. Bu noktadan itibaren bu iklimin sınırları Kulzum Denizi'nde yol alarak, Mısır'ın üst bölgesinden Nil Nehri'ne varır. Buradaki şehirler şunlardır: Kus, İhmim, İsneley, Ensina ve Usvan. Daha sonra Afrika ülkelerini ortalayarak, Mağrib topraklarından geçer, Berber ülkelerine uğrayarak, Mağrib Denizi'nde sona erer."².

Üçüncü İklim: Doğudan başlar, Çin'in kuzey bölgelerinden geçer, daha sonra içinde Kandehar'ın da bulunduğu Hint bölgesinden geçer. Bu noktadan Sind bölgesinin kuzeyine uğrar, oradan Kabil, Kirman, Sicistan, Cıruft ve Sırecan şehirlerinden geçer ve Basra Denizi'nin sahillerine varır. Burada şu şehirler vardır: İstahr, Cuver, Fesâ, Sâbûr, Şîraz, Sîrâf, Cennâbâ, Sînîz ve Mâhîrûbân. Daha sonra Ehvâz'ın Kûr Kasabası'ndan ve Irak'tan geçer. Burada şu şehirler vardır: Basra, Vâsıt, Bağdâd, Kûfe, Enbâr ve Hît. Bu noktadan Şam bölgesine geçer. Burada şu şehirler vardır: Hıyâr, Selemiyye, Humus, Dımaşk, Sûr, Akkâ, Taberiyye, Kayseriyye, Resuf, Beytü'l-Makdis, Remle, Askalan, Gazze, Medyen ve Kulzum. Daha sonra Mısır'ın aşağısındaki topraklara doğru yol alır. Burada şu şehirler vardır: Ferma, Tinnîs, Dimyâd, Mısır'a bağlı Fustât, Feyyûm ve İskenderiye. Daha sonra Berka'ya oradan da Afrika ülkelerine uğrar. Burada Kayravan şehri vardır. Bu iklim de Mağrib Denizi'nde son bulur."³.

- "Multan, Dicle gibi hatta ondan daha büyük olan Mehran Nehri'nin ortadan ikiye ayırdığı bir bölgedir. Multan'da Same b. Luey'in soyundan geldiklerini iddia eden bir topluluk vardı. Bunlara Beni Münebbeh denilmekteydi. Bunlar Hint topraklarında, Sind bölgesindeki Mansure şehrine sınır bir bölgeye hakimdiler. Bu bölgede Müminlerin Emiri olarak çağrılıyorlardı."⁴.

İbn Havkal (4. /10. yüzyıl) Sûretü'l-Ard

Ebu'l-Kasım Muhammed b. Havkal olarak bilinmektedir. Arap seyyah ve coğrafya alimidir. Doğum tarihi bilinmemekle beraber Nusaybin'de doğduğu belirtilmektedir. Hayatının ilk dönemlerini burada geçirmiştir. Fatimilerin hizmetinde geçen istihbarat ve ticaret hayatı vardır. Hayatının belki de en bilinen noktası 331 yılı Ramazanında (Mayıs, 943) İslam topraklarını dolaşmak üzere yola çıkmış olduğudur. Bunu bizzat eserinde belirtmektedir. Mağrib, Endülüs, Batı Sudan bölgesini 336-340, Mısır, Ermenistan, Azebeycan bölgesini 344, Horasan, Irak ve Faris bölgesini de 350-358 yılları arasında dolaşmıştır. Muhtemelen 340/952 senesine doğru İstahri ile karşılaşmıştır. Onun talebi üzerine haritalarını tashih etmiş ve eserinin gözden

¹ İbn Rüsteh, *el-A'lâku'n-Nefise*, s. 115.

² İbn Rüsteh, *el-A'lâku'n-Nefise*, s. 115.

³ İbn Rüsteh, *el-A'lâku'n-Nefise*, s. 115-116.

⁴ İbn Rüsteh, *el-A'lâku'n-Nefise*, s. 154.

geçirmiştir. Ancak daha sonra Ceyhani, Kudame b. Cafer ve İbn Hurdazbih gibi kendinden önce yetişmiş alimlerin eserlerini de gözden geçirerek kendi eserini yazmak ihtiyacı hissetmiştir. Muhtemelen 367/977'den sonra vefat etmiştir. Sûretü'l-Arz¹, İbn Havkal'ın coğrafyaya dair değerli malumat veren ve İslam Atlası olarak nitelendirilen eseridir. Bu eser ilk olarak M. J. de Goeje tarafından ACES'nin 2. cildi olarak 1873 yılında yayınlanmıştır. Daha sonra Kramers tarafından eserin yeni Arapça metni yeniden Leiden'de 1938 yılında basılmıştır².

İbn Havkal'ın eserinde yer alan bilgiler şu şekildedir:

- "Ardından Sind diyarını, şehirlerini, yollarını, denizini, denizinin sahilindeki şehirlerini çizdim. Buradaki Mihran (İndüs) Nehri'nden, Multan'dan, nehrin denize dökülmesinden, buraya komşu olan Hind ve İslam ülkelerinden bahsettim."³.

- "Hindistan Fars Denizi'nin doğusunda, zencilerin ülkesinin karşısında yer alır. Bu ülkenin uzunluğu, Mekran, Mansura, Sind arazisinden başlar, Kannuc'u geçip Tibet'e ulaşır, dört aylık yol tutar. Genişliği Kannuc yakınından, Fars Denizi (Hind Okyanusu)'inden itibaren üç ay kadarlık yol tutar."⁴.

- "Arabistan'dan sonra Fars Denizi'nden (Hind Okyanusu'nun ban kısmından) bahsetmek gerekir. Zira bu deniz Arabistan'ın çoğunu çevreler. Bu deniz vasıtasıyla Arabistan'ın çeşitli yerlerine, İslam ülkelerinin çoğuna ulaşılır. Sonra bu denizin sahip olduğu şeylerden kısaca söz edeceğim. Önce Kulzum (Süveyş) ve Kızıldeniz'in doğu sahillerinden bahsedeceğim. Fars Denizi sonra Abadan'a kadar Arap diyarını dolaşır, Dicle'yi geçer, sahilden devamla Mehruban, Cennabe, Sirafa kadar Fars sahillerini dolaşır. Yol Kirman'ın arkasında Hürmüz, Debil, Sind sahili ve İslam diyarının sonu Multan'ı geçip Hind, Tibet sahilleri boyunca Çin diyarına varır."⁵.

İbn Havkal, Sind (Aşağı İndüs Vadisi) hakkında şu bilgileri verir: "Sind ülkesini, buraya komşu İslam ülkelerini bir haritada topladım. Haritada Sind ülkesiyle Hind-Mekran-Turan-Bedehe (Budist olabilir) ülkelerinin bazı kısımları yer alır. Bu yerlerin doğusunda deniz (Hindistan), batısında Kirman, Sicistan çölü ve amillikleri, kuzeyinde (Güneyinde) Hind ülkesi, güneyinde (batısında) Mekran ile Kufarsındaki çöl, sonra deniz bulunur. Fars Denizi bu ülkenin doğusunu (güneyini), bahsedilen çölün arkasında batısını kuşatır. Zira, deniz Saymur'dan doğuya doğru Mekran ve Tiz'ine kadar uzanır. Sonra bahsedilen çöle döner. Kirman ve Fars ülkelerini bir yay şeklinde kuşatır. Sind ve oraya bağlı yerlerdeki şehirlere gelince, Mekran Nahiyesi'nde Tiz, Giz, Fettabur, Dizek, Rasek şehirleri bulunur. Rasak Haricilerin şehirleridir. Ayrıca, Bih, Bend, Kasr-ı Kand, As:fika, Fehlfehra, Meşki, Kanbeli, Ermabil, şehirleri vardır. Turan nahiyelerinde Mecak, Gizkanan, Sivi, Kastlar şehirleri, Bedehe nahiyelerinde Kandabil şehri bulunur, bölgenin merkezidir. Sind nahiyelerinde bulunan şehirlere gelince Hindçesi Bamiraman (Brahmanabad) olan Mansura, Deybül, Nirun, Kalları, Enneri, Bulluri, Mesvfili, Fehrec, Baniye, Mencaberi, Sedüstan, Rur, Cendraver şehirleri bulunur. Hind şehirleri ise Kamuhul, Kenbaye, Subare'dir. Buranın büyük nahiyeleri

¹ İbn Havkal, 10. Asırda İslâm Coğrafyası, (çev: R. Şeşen), Yeditepe Yay. 2. Bsk., İstanbul, 2017.

² Ağar, İslâm Coğrafyacılığı, ss: 349-350.

³ İbn Havkal, 10. Asırda İslâm Coğrafyası, s. 21.

⁴ İbn Havkal, 10. Asırda İslâm Coğrafyası, s. 30.

⁵ İbn Havkal, 10. Asırda İslâm Coğrafyası, s. 55.

Va-Asavil, Cenavil, Sendan, Saymur, Panibeten olup Cenderur, Senderur'a kadar uzanır. Müslümanların hâkim oldukları Hind şehirleri bunlardır. Hindistan'ın Ferzen, Kannuc gibi çöl içinde meskun yerleri, vadileri, derin yerleri, uzak bölgeleri, geniş ovaları vardır. Oralara ancak Hindli tacirler varır, girmesi imkânsız, felaketleri çok olduğu için yabancılar giremez."¹.

- "Sind bölgesindeki mesafelere gelince, Tiz'den Kiz'e 5 konak kadar, buradan Fennezbur'a 2 konaktır. Fennezbur'dan Tiz-i Mekran'a giden Kiz'den geçer. Fennezbur'dan Dizek'e, sonra Rasek'e 3 konaktır. Rasek'ten Bel-Fehr'e 3 konak, Asfika'ya 2 hafif konaktır."².

- "Mansura uzunluğu ve genişliği birer mil kadarlık bir şehirdir. Etrafında Mihran (İndus) Nehri'nden ayrılan bir kanal vardır. Bir yarımada dır. Halkı Müslüman, hükümdarı Kureyş kabilesinden olan Hebbar b. Esved'in sülalesindedir. Atalan şehri ele geçirmişler, idareleriyle halkı memnun etmişlerdir. Halkı da onları tercih etmiştir. Yalnız hutbe Abbasiler adına okunur. Hurma yetişen sıcak bir şehirdir. Üzüm, elma, ceviz, armut yetişmez, bol miktarda şeker kamışı yetiştirilir, şeker imâl edilir. Orada elma büyüklüğünde ve limon adı verilen çok ekşi bir meyve yetişir. Şeftali gibi, aynı tatta bir meyve daha bulunur. Mansura verimli, fiyatları ucuz bir yerdir. Paralarına kandehariyat denir. 1 dirhemi normal dirhemle 5 dirhemdir. Kıyafetleri Irak halkının kıyafetleri gibidir. Yalnız hükümdarlarının saç, gömleği Hind hükümdarlarınıninkine benzer."³.

- "Multan şehrinin büyüklüğü Mansura kadardır. Ferec-i Beytü'z-Zeheb adını da taşır. Burada Hindlilerin en büyük putu bulunur. Hindistan'ın en ücra yerlerinden bu puta ziyarete gelirler, onu tazim ederler. Orada her sene ona, ona hizmet edenlere, inzivada olanlara çok miktarda mal adarlar. Multan, adını bu büyük puttan almıştır. Bu put Multan Çarşısı'nın en mamur yerinde, fildişi ustaları ile bakırcılar çarşısı arasında inşa edilen bir sarayın kubbesinin altında bulunur. Kubbenin etrafında mabetteki görevlilerin oturduğu odalar vardır. Multan'da bu sarayda oturan görevlilerden, zahidlerden başka Hindli, Sindli putperest yoktur. Bu put bağdaş kurmuş bir insan şeklinde olup tuğla kireçten yapılmıştır. Bir kürsü üzerinde oturur. Sahtiyana benzeyen kırmızı bir deri giydirilmiştir. Vücudundan sadece gözleri görünür. Bazıları bedeninin ağaçtan oluşunu söylerler, bazıları bunu kabul etmez. Yalnız bedeni açılmaz, gözleri iki mücevherdendir. Başında altın bir taç vardır, kürsü üzerinde oturmuştur. Ellerini dizleri üzerine koymuş, sayıyor gibi parmaklarını açmıştır. Bu puta adanan malların çoğunu Multan hükümdarı Kureyşli alır, mabedin, putun hizmetçilerine dağıtır. Birçok defa Hindliler Multan'ı ve bu putu almaya teşebbüs etmişler, Müslümanlar putu kırıp mabedi yakma tehdidinde bulunmuşlar, bunun üzerine dönüp gitmişlerdir. Bu put olmasa Multan'ı tahrip ederlerdi."⁴.

İstahri'nin (ö. 340/951-52'den sonra) Ülkelerin Yolları

¹ İbn Havkal, 10. Asırda İslâm Coğrafyası, ss: 281-282.

² İbn Havkal, 10. Asırda İslâm Coğrafyası, s. 288.

³ İbn Havkal, 10. Asırda İslâm Coğrafyası, ss: 282-283.

⁴ İbn Havkal, 10. Asırda İslâm Coğrafyası, ss: 283-284.

10. asır coğrafyacılarından. Tam adı Ebu İshak İbrahim b. Muhammed İstahri'dir. Kerhî olarak da bilinir. Kaynaklarda hayatı hakkında herhangi bir yerde detaylı malumat bulunmamaktadır. Coğrafya kitabında hâl tercümesi yoktur. İran'ın İstahr şehrendir. Asya'nın çoğu bölgelerini Hint sınırına kadar, İslam sınırlarını tanımak amacıyla ziyaret etmiştir. İbn Havkal'in eserinden 340/952 yılı civarında İbn Havkal ile görüşmüş olduğunu anlıyoruz. İbn Havkal kendisiyle görüştüğünde, ona eserini teslim etmiş ve üzerinde birtakım değişikliklerde bulunmasını istemiştir. Bu durumda onun 10. asrın ilk yarısında hayatta olduğu ve muhtemelen 340/952'den sonra vefat ettiğini söyleyebiliriz. *Mesâlikü'l-Memâlik* günümüze ulaşan eseridir. Eser ilk olarak J. H. Moeller tarafından 1839'da özet şeklinde yayınlanmış, daha sonra İngilizce tercümesiyle beraber 1849'da fasiküller halinde Hamburg'da tekrar basılmıştır. M. J. de Goeje tarafından yapılan incelemesi 1870'te yayınlanmıştır¹. Eserin Türkçe çevirisi M. Ağarı tarafından yapılmış ve 2015 yılında basılmıştır².

İbn Havkal'de olduğu şekliyle İstahri'nin eserinde de müstakil Sind başlığı yer almaktadır. Bu başlık altında şu bilgileri verir:

- "Sind ülkesi ve buralara bağlı olan yerleri tek bir başlık altında topladık. Buralar Sind ülkeleridir ve Hind, Mukrân, Tûrân ve Budha ülkelerinin bir parçasıdır. Doğusu tümüyle Fars Denizi'dir. Batısı Kirman, Sicistân Çölü ve Sicistân arazisidir. Kuzeyi Hind ülkeleri, güneyi Kufs ile Mukrân arasında kalan çöldür. Buranın arka tarafı Fars Denizi'dir. Fars Denizi bu ülkenin doğusunu ve çölün arka kısmından güneyini kuşatır. Doğrusu bu deniz Saymûr'dan doğuya doğru uzanır ve Tîz-i Mukrân'a ulaşır. Bu çöl arazisinden kıvrılarak Kirmân ve Fars ülkelerine doğru yay çizer. Bu ülkenin Mukrân tarafına düşen şehirleri şunlardır: Tîz, Kîz, Kannezbûr, Derek, bir hurûc şehri olan Verâsk, Bih, Bend, Kasr-ı Kaned, Vâsıfka, Fehlefehra, Meşkâ, Kanbelî, Ermâil.

Tûrân'ın şehirleri şunlardır: Mehâlî, Kîzkânân, Sûre, KUSDâr.

Budha bölgesinin şehri Kundâbîl'dir.

Sind'in şehirleri şunlardır: Sindce'de ismi Brahmanâbâz olan Mansûra, Deybul, Bîrûn, Kâllerî Ennerî, Bulerî, Mesvâhî,

Behrec, Bâniye, Menhâtarâ, Sedûsân ve Essurûr.

Hind'in şehirleri şunlardır: Kâmühül, Kenbâye, Sûbâre, Sendân, Saymûr, Multân, Cendrâver ve Besmed.

Bu şehirlerden bizim bildiklerimiz bunlardır³.

Mansûra, eni ve boyu 1 mile 1 mil olan bir şehirdir. Mehrân Nehri'nin bir körfezi etrafını kuşatır. Bu şekliyle bir el-Cezîre'ye benzer. Halkı Müslümandır. Hükümdârları Kureyş'tendir. Söylenildiğine göre hükümdâr Hebbâr b. Esved'in soyundan gelir. Esved soyundan gelenler buraya hâkim olmuşlar ve Halife adına hutbe okutmuşlardır. Sıcak bir şehirdir. Hurmalıkları vardır. Ancak elma, üzüm, armut ve ceviz yetişmez. Şeker kamışı yetişir. Arazilerinde limon denilen ve elma büyüklüğünde son derece ekşi bir meyve yetişir. Bir de erik benzeri bir meyveleri vardır. Bu meyveye enbec derler. Tadı erik tadına benzer. Fiyatı da ucuzdur. Arazisi bereketlidir. Paraları kâhiriyyedir. 1

¹ Ağarı, *İslâm Coğrafyacılığı*, ss: 337-338.

² İstahri, *Ülkelerin Yolları-Değerlendirme-Metin-*, (çev: M. Ağarı), Ayışığı Kitapları, İstanbul, 2015.

³ İstahri, *Ülkelerin Yolları*, ss: 167-168.

dirhemleri yaklaşık 5 dirhem karşılığıdır. Tâtarî dedikleri dirhemleri vardır. Bu dirhem ağırlığı dirhem 1/3'üdür. Bu arada para olarak dinar da kullanırlar. Giysileri Irak halkının giysileri gibidir. Fakat hükümdarlarının giysileri uzun tunik ve saçlar şeklinde Hind krallarının giysilerine benzer."¹.

Multân, Mansûra'nın yarısı kadar bir şehirdir ve Ferecu Beytü'z-Zeheb olarak isimlendirilir. Burada Hindlilerin taptıkları ve çok uzak ülkelerden gelerek haccettikleri bir put vardır. Her yıl puthaneye ve kendisini bu puta adayanlara infak etmek niyetiyle çok kıymetli hediyelerle putun yanına gelirler. Multân bu put ile anılır. Puthane kasır şeklindedir. Multân Çarşısı'nın en işlek noktasına inşa edilmiştir. Sûku'l-Acibîn ile Bakırcılar Sokağı arasındadır. Kasrın ortasında bir kubbe vardır ve put oradadır. Kubbenin etrafında evler mevcuttur. Bu evlerde puta kendini adayanlar ile hizmetliler yaşar. Multân'da, bu kasırda yaşayanlar dışında Hind ve Sind ülkelerinden gelerek puta tapan başka kimse yoktur. Put, tuğla ve çamurdan yapılmış dikdörtgen bir kürsü üzerinde ve insan şeklindedir. Putun üzerine kırmızı maroken bir deri geçirilmiştir. Böylelikle gözlerinin dışında başka bir yeri görünmez. Kimileri onun bedeninin tahtadan, kimileri de tahta dışında başka bir şey olduğunu ve bu bedeni terketmediğini düşünür. Gözleri kıymetli bir madenden yapılmıştır. Başında altından bir taç vardır. Bu dikdörtgen kürsünün üzerinde iki kolunu iki dizine uzatmış bir haldedir. Ellerini de 4/çapraz olacak şekilde bitişirmiştir. Bu puta getirilen hediyeler ve mallar Multân Emiri tarafından alınır ve onun hizmetleri için harcanır. Hindliler savaşmak ve putu ele geçirmek amacıyla geldiklerinde putu bulunduğu yerden çıkarırlar, kırarlar, yakarlar ve geri dönerler. Bu şekilde yapmazlarsa, Multân'ı harâbederler."².

Hudûdü'l-Âlem minel Meşrik ilel Mağrib (Telif Tarihi: 372/982-983)

Hudûdü'l-Âlem 372/982-83 yılında kaleme alınmıştır. Yazarı bilinmeyen eser, Kuzey Afganistan'daki Guzgânân'ın yöneticisi Emir Ebu'l-Haris Muhammed b. Ahmed'e atfedilmiş, 656/1258 yılında da Ebü'l-Muayyed Abdü'l-Kayyûm b. Hüseyin b. Ali el-Fârisî tarafından istinsah edilmiştir. Eser 28x18 ebatında 39 varaktan oluşmaktadır. Her varak düzenli 23 satırdan müteşekkildir.³ Eserin Türkçe çevirisi A. Duman ve M. Ağarı tarafından yapılmış, ilk baskısı 2008, ikinci baskısı 2020 yılında gerçekleştirilmiştir⁴.

Hudûdü'l-Âlem'de "Çöllere ve Kumluk Alanlar Hakkında" başlığı altında Sind'de yer alan üç çölden bahsedilir:

- "Bir diğer çöl Hind sınırları içindedir. Büyük Deniz kıyısında, Serendîb sınırlarından Dahum ülkesinin sınırlarına kadar uzanan bir genişliği vardır. Ancak bu çöl bir bütün halinde değil bölge bölgedir. Sind ve Hind eyaletlerinde çok sayıda küçük çöl bulunmaktadır. Bir diğer küçük ve sınırlı çölün doğusunda Sind kasabaları, güneyinde Büyük Deniz, batısında Kûfic Dağları, kuzeyinde ise Sind ve Kirmân'ın bazı kısımları bulunmaktadır. Bir diğer çölün doğu tarafının bir bölümü Sind eyaletinin

¹ İstahri, *Ülkelerin Yolları*, ss: 168-169.

² İstahri, *Ülkelerin Yolları*, ss: 169-170.

³ Eser hakkında diğer teknik bilgiler için bkz. *Hudûd al-Âlam "The Regions of The World"*, (Çeviren ve Yay. Haz., V. Minorsky), 2. Baskı, London, 1970, XLI.

⁴ *Hudûdü'l-Âlem Mine'l-Meşrik İle'l-Mağrib*, (çev: A. Duman-M. Ağarı), Ayışığı Kitapları, İstanbul, 2020.

kuzeyinden Mihrân Nehri'nin bulunduğu yere, diğer bölümü ise Pars, Kirmân ve Sind bölgelerinin güneyine doğru uzanmaktadır. Bu çölün batı tarafı Rey Kum ve Kâşân sınırlarıdır. Ayrıca Sistân göletleriyle Horasân Bölgesi bu çölün kuzeyindedir. Bu çöle Karkas Kûh denilmektedir. Çünkü batı tarafı Karkas Kûh Dağı'na dayanmaktadır. Bu dağın ötesi çöldür. Bu çölde tepeler her tarafa yayılmıştır. Çöldeki yer adları yakınında bulunduğu eyalete göre yapılır. Bu çölde Sistân'ı çevreleyen kumluk yerler vardır. Bunlara Sistân Kumlukları denilir."¹

Hudûdü'l-Âlem'de "Dünyanın Meskûn Ülkeleri" başlığı altında şu bilgiler verilmektedir:

- "Dünyanın Meskûn Ülkeleri 51 ülkeden oluşur. Bunların beşi ekvatorun güneyinde bulunur. Bunlar Zâba, Zengistân, Habeşe, Becce ve Nûbe'dir. Birisi batı ülkesi olan Sûdân'dır. Ekvator içinden geçtiği için bir kısmı kuzeye bir kısmı da güneye aittir. 45 tanesi meskûn çeyreğin kuzeyindedir. Bunlar, Çin, Tibet, Hindistan, Sind, sınır bölgeleriyle birlikte Horasan, yine sınır bölgeleriyle beraber Mâverâünnehir, Kirmân, Pârs, Karsekûh (Karkas Kûh) Çölü, Deylemân, Hûzistân, Cibâl eyaleti, Irâk, Arap ülkeleri, Cezîre, Âzerbaycan, Şâm, Mısır, Mağrip, Endülüs, Rûm, Serîr, Lân, Hazerân (Hazerîler), Saklâb, Becenâk-i Hazerân (Hazarî Peçenekler), Mirvât, Bulğâr-ı Enderûnî (İç Bulgarlar), Rus, Mecferî (Macğarı/Macarlar), Nender, Becenâk-i Türk (Türk Peçenekleri), Berâdes, Burtâs, Hıfçâh (Kıfçâk), Ğûz, Kîmâk, Çiğil, Tuhsi, Halluh (Karluk), Yağmâ, Toğuzğuz ve Hırhîz (Kırgız) ülkeleridir."²

Hudûdü'l-Âlem'de hem "Hindistan Ülkesi ve Şehirleri Hakkında", hem de "Sind Ülkesi ve Şehirleri Hakkında" başlıkları bulunmakta ve bölge hakkında kıymetli bilgiler vermektedir. Burada Sind ile ilgili olan pasajları vereceğiz:

- "Sind Ülkesi ve Şehirleri Hakkında: "Bu ülkenin doğusu Mihrân Nehri, güneyi Büyük Deniz, batısı Kirmân eyaleti, kuzeyi Horasan sınırlarıyla birleşen bir çöldür. Sıcak kuşakta bulunan bu ülkenin, çok sayıda çölü, az sayıda da dağları bulunmaktadır. İnsanları ince vücutlu, esmer ve iyi koşucudurlar. Halk Müslümandır. Burada fazla nimet olmamasına rağmen çok sayıda tüccar bulunur. Ülkede deri, kösele, kırmızı abang?, ayakkabı, hurma ve şeker kamışı üretilir.

1. Mansûra, Mihrân Nehri'nin ortasında ada gibi duran büyük bir şehirdir. Çok güzel, zengin ve tüccarların uğrak yeridir. Halkı Müslüman olan şehrin padişahı Kureyş'tendir.

2. Mencâbirî ve Sadûsân, Mihrân Nehri'nin kenarında bulunan Sind ülkesinin iki zengin şehridir.

3. Lûzûz (Bîrûn-Nîrûn) ve Mesvâhî, Sind sınırları içinde iki şehirdir. Halkı deniz ticaretiyle uğraşır. Bu iki şehrin nimeti azdır.

4. Deyl (Daybul), Büyük Deniz'in sahilinde Sind'in bir şehridir. Tüccarların ikamet yeridir. Buraya büyük miktarlarda Hindistan ürünleri ve deniz ürünleri getirilir.

5. Finîkî (Ganbilî) ve Ermâyil (Ermâbîl) çölün kenarında denize yakın bir yerde bulunan ve çok zenginliği olan Mekrân'ın iki şehridir.

6. Tîz, Büyük Deniz'in sahilinde kuruludur. Sind bölgesinin şehridir. Önemli bir yer değildir.

¹ *Hudûdü'l-Âlem*, s. 33.

² *Hudûdü'l-Âlem*, s. 36.

7. Kîz, Kûşk-u gand, Neh, Bend, Derk (Dizek) ve Eskef şehirlerinin tamamı Mekrân'a aittir. Her yere ihraç edilen şeker kamışının çoğu bu şehirlerden getirilir. Mekrân'ın padişahı Kîc'de yaşar.

8. Râsk, Cürûc bölgesinin merkezî şehridir. Zengin ve kalabalık olan şehirde çok sayıda tüccar bulunmaktadır.

9. Müşkî (Huskî), çölde küçük bir şehirdir.

10. Penc Pûr (Penc Bûr), Mihrân Nehri kenarında Sind'in en büyük şehridir.

11. Buhlbara (Puhlpara), Cürûc bölgesine ait bir şehirdir. Nimeti boldur.

12. Mahâlî?, Gazân (Gusdâr), Kîckânân ve Şûra, Tûrân bölgesinin şehirleridir. Çok sayıda büyük baş hayvanıyla güzel bir yerdir. Orada çok sayıda Müslüman ve Gabrakân, yaşar. Tûrân padişahının ikamet yeri Kîckânân'dadır.

13. İbl?, Budha bölgesinin bir şehridir. Zengin ve aşırı derecede güzeldir. Halkı Müslümandır.

14. Kandâbîl, düz bir alanda yer alan nimet sahibi, hoş ve büyük bir şehirdir. Burada bol miktarda hurma üretilir."¹.

Mühellebî (ö. 380/990) Kitâbü'l-Azîzî

Asıl adı Hasan b. Ahmed el-Mühellebî, Mısır Fâtımî devleti yönetiminin seyyah ve âlimlerindendir. *Keşfu'z-Zunûn* yazarı Kâtip Çelebi eserinde, *el-Mesâlik ve'l-Memâlik*² adlı kitabın Azîzî b. Ahmed el-Mühellebî ile şöhret bulduğunu belirtmiştir. Onun künyesini Yâkût el-Hamevî'ye uyararak Hasan yerine Hüseyin şeklinde vermiştir. İbnü'l-Adîm de onun salih ve değerli biri olduğuna değinip *el-Mesâlik ve'l-Memâlik* adlı kitabın müellifi olduğunu belirtir. Mühellebî bu kitabı Hicri 4. yüzyılın ikinci yarısında Azîz-Billâh el-Fâtımî zamanında telif etmiştir. Azîz-Billâh için 365/975-380/990 yılları arasında yazılan kitap, *el-Azîzî* olarak bilinmektedir. Kendinden sonra bu alanda eser yazan birçok kimse bu eserden istifade etmiştir³.

Kitâbü'l-Azîzî'de hem Hind hem de Sind başlıkları altında bilgi verilmektedir.

- "Sind Bahsi: Ezûr: Azîzî'de şöyle dedi: "Burası büyük bir şehirdir. Halkı Müslümandır ve Mansûre'nin hükümdarına itaat ederler. Aralarındaki mesafe 30 fersahtır." Bîrûn: Mühellebî şöyle dedi: "Bîrûn halkı Müslüman bir şehirdir. Bîrûn ile Mansûre arası 15 fersahtır." Mansûre: Hasan b. Ahmed Mühellebî şöyle dedi: "Mansûre olarak isimlendirildi. Zira, Amr b. Hafs Hezârmerd Mühellebî, Abbasoğulları'ndan olan Mansûr döneminde burayı kurdu ve onun ismiyle isimlendirdi. Mansûre'nin Mihrân Nehri'nden şehrin etrafını kuşatan bir körfezi olup vardır. Burası sanki bir ada gibidir. Halkında mertlik, yiğitlik, din(ine bağlılık) ve ticaret vardır. İçme suları Mihrân denilen nehirdendir. Burası çok sıcaktır ve tahtakurusu çoktur. Mansûre ile Deybül arasındaki mesafe 6 merhaledir. Mansûre ile Mülân arası 12 merhaledir. Tûrân'a 15 merhaledir. Mansûre ile Bûdhe sınırına 5 merhaledir. Halkı Müslümandır. Hükümdarları Hebbâr b. Esved soyundan olduğu söylenen Kureşî'dir. Burayı ele geçirdiler ve kendisi ve ataları veraset yoluyla

¹ *Hudûdü'l-Âlem*, ss: 79-80.

² Mühellebî, *Kitâbü'l-Azîzî-el-Mesâlik ve'l-Memâlik*, (tah: T. Halef), Dîmaşk, 2006.

³ Mühellebî'nin hayatına dâir bilgiler için bkz: Mustafa Hizmetli, *İslâm Tarihinin İlk Kaynakları*, Ankara Okulu Yay., Ankara, 2018, s. 202.

hükümdarlığı sürdürdüler. Ancak hutbede Abbasoğulları'nın hilafeti zikredilir. Burada üzüm, elma, armut ve ceviz gibi meyveler yoktur. Şeker kamışı ve Behlûba olarak isimlendirdikleri, elmaya benzer ve çok ekşi (bir meyveleri) vardır. Ayrıca Enbuc olarak isimlendirdikleri, eriğe benzer bir meyveleri vardır. Tadı erik tadına yakındır. Fiyatları ucuzdur. Kahiriyyât olarak isimlendirdikleri bir dirhemleri vardır. Tâtârî denilen bir dirhemleri vardır. Dirhem olarak 1.3 dirhemdir." Mültan: Mühellebî, Azîzî'de şöyle dedi: "Mültan arazileri Batı (yönünden) Mukran sınırına, Güney (yönünden) Mansûre sınırına kadar geniştir. Mültan'dan Gazne'ye 160 fersahtır."¹.

- "Hind Bahsi: Tübbet: Mühellebî, Azîzî'de şöyle dedi: "Tübbet ülkesi Kannûc ülkesinin kuzeyine düşer. Tübbet ile Kannûc arasındaki mesafe uzaktır." Sendân: Azîzî'de şöyle dedi: "Sendân ile Mansûre arası 15 fersahtır. Sendân şehri yolların birleştiği yerdir. (Mühellebî) şöyle dedi: "Kıst ülkesinde Sendân, Kanâ ve Hayzurân (Hind ülkesinin) deniz kenarında en görkemli limanlarıdır." Kâmerûn: Mühellebî şöyle dedi: "Kamerun'un şehirleri Devkerâ ve Ekşemîbûn'dur. Burası Kâmerûn hükümdarının şehridir." (Mühellebî) şöyle dedi: "Ekşemîbûn, Mısır Nil'i kadar olan bir nehrin kenarındadır. Merâs Kâmerûn ülkesinin sonunda, Çin ülkesinin başında bulunan bir idârî bölgedir." Kannûc: Mühellebî, Azîzî'de şöyle dedi: "Kannûc, Hind'in en uzağında bulunan bir şehirdir. Burası Mültan'a göre Doğu yönündedir. Araları 282 fersahtır. Kannûc, Hind'in büyük bir şehri, şehirleri en büyüğüdür. İnsanlar büyüklüğü hakkında mübalağa yaparak şöyle dediler: "Kuşkusuz burada kıymetli taşlar için üç yüz çarşı ve hükümdarın beş yüz fili vardır. (Mühellebî) şöyle dedi: "Burası altın madenlerinin çok olduğu (bir yerdir.)"².

Makdisî (ö. 390/1000 civarı) İslam Coğrafyası (Ahsenü't-Tekâsim)

Tam adı Şemseddin Ebu Abdullah Muhammed b. Ahmed b. Ebi Bekr el-Bennâ'dır. Lakabı Beşşârî olmasına rağmen Makdisî diye tanınmaktadır. 335/946 yılında Kudüs'te doğmuştur. Ahmed b. Tulun zamanında Akka kentinin kapılarını yapan Bennâ'nın torunudur. Adının Mukaddesi şeklinde anılması, Berlin yazmasını Hindistan'dan getirtmiş ve müellifi ilk defa bu şekilde tanıtmış olan Sprenger'e aittir. Ancak Kudüs şehri Beyt-i Makdis diye bilindiğinden Makdisî şekli daha doğrudur. Esrinde kendisine ait hal tercümesi yoktur. Ancak kaba hatlarıyla, gençliğini Kudüs'te geçirdiğini, çok genç yaşta seyahate çıktığını, Endülüs ve Sicistan hariç İslam memleketlerini dolaştığını bilmekteyiz. Ahsenü't-Tekâsim, müellifin coğrafya üzerine olan eseridir. Eser iki eski el yazması halinde muhafaza edilmiştir. Söz konusu nüshalar de Goeje tarafından yayınlanmıştır. Berlin yazması *Ahsenü't-Tekâsim fi Ma'rifeti'l-Ekâlim* adını taşırken, 1260 yılında istinsah edilmiş olan İstanbul yazması *Kitâbü'l-Ekâlim* adını taşımaktadır. En çok bilinen ve tanınan baskısı 1906 yılında yapılanıdır. Aynı baskı 1977'de ve F. Sezgin tarafından Frankfurt'ta tekrar yayınlanmıştır³. Eserin Türkçe çevirisi A. Batur tarafından yapılmıştır⁴.

¹ Mühellebî, *Kitâbü'l-Azîzî*, ss: 133-134.

² Mühellebî, *Kitâbü'l-Azîzî*, ss: 135-136.

³ Ağarı, *İslam Coğrafyacılığı*, ss: 365-366.

⁴ Muhammed b. Ahmed el-Mukaddesî, *İslam Coğrafyası (Ahsenü't-Tekâsim)*, (çev: D. A. Batur), Selenge Yay., İstanbul, 2015.

Makdisî bölgeleri şu şekilde tasnif etmiştir:

- "Arab bölgeleri Arap Yarımadası, Irak, Akûr (Mezopotamya), Suriye, Mısır ve Mağrib'tir. Acem bölgeleri Maşrık, Deylem, Rehab, Cibâl, Huzistan, Fars, Kirman ve Sind'dir. Arap bölgelerinin arasında çöl, acem bölgelerinin arasında bozkır vardır. Her ikisini ayrı ayrı ve detaylı şekilde anlatmak zorundayız. Çünkü buna mutlak ihtiyaç var. Ayrıca bu bölgelerden geçen yolları da göstermek mecburiyetindeyiz"¹.

Makdisî ülkelerin tasnifini aşağıdaki şekilde yapmaktadır:

- "Yüzölçümüne göre en fazla yünü, ipeği ve geliri olan ülke Deylem'dir. Süt ve balın en kalitelisi, ekmeğin en lezzetlisi ve zağferanın en dayanıklısı Cibâl'dedir. Meyvesi en bol, fiyatları en düşük, eti mebzul, insanları ağırkanlı olan yer, Rehab'dır. İnsanları en aşağılık, en şirret ve belalı olan ülke Huzistan'dır. Hurması en tatlı, insanları en aşağılık olan yer Kirman'dır. Şeker kamışı, pirinci, misk ve kâfuru en bol olan ülke Sind'dir. Halkı zeki ve tacir ruhlu, ama bir o kadar da fasık olan ülke, Fars'tır. En sıcak ve en kurak, fakat hurması en bol ülke, Arap Yarımadası'dır. Toprakları en bereketli, salihleri, zahitleri ve kutsal ziyaret yerleri en çok olan ülke Şam'dır. Abid ve kurrası en bol, mal, ticarethane, özel nitelikler ve hububat yönünden en zengin ülke Mısır'dır. Yolları en tehlikeli, atları en kaliteli, halkı orta sınıf olan yer Akûr' [Mezopotamya] dur. Toprakları en kurak, halkı en ağırkanlı ve hilekâr, şehirleri en çok ve toprakları en geniş olan yer Mağrib'tir."².

İbnü'l-Fakîh gibi Makdisî de Sind'i İkinci iklimde değerlendirir:

- "İkinci iklim: Daha önce belirtildiği gibi gün dönümünde gölge öğle vakti 2 3:5 ayak olduğunda başlar. Bir uçtan diğer uca olan uzunluğu dümdüz 350 mildir. Orta kesimi Medine yakınlarına düşer. Güney ucundan biri Mekke arkasına, diğeri kuzey yönü istikameti Sa'lebiye'ye düşer. Mekke ve Sa'lebiye iki iklim arasında yer alır. İklimin belli başlı şehirleri Mekke, Medine, Rebeze, Feyd, Sa'lebiye, Nuba sınırına kadar uzanan Asuvan, Mansura, Yemame, Hindistan ve Sind'in bazı kısımlarıdır. Bu toprakların doğu ve batı istikametinde bu hat üzerinde yer alan kısımları bu iklime dahildir."³.

- "Gazne [Gaznîn]: Büyük bir başkent değildir, ama uğrak yeridir ve mâmurdur. Fiyatlar düşüktür. Et mebzul, meyve sebzeleri hem kaliteli hem de boldur. Burada önemli şehirler vardır ve hayat standardı yüksektir. Gazne, Horasan'ın ticaret şehirlerinden biridir ve Sind'in gıda deposudur. Yolu sık sık buraya düşen insanın sağlık durumu düzelir. Burada sivrisinek veya akrep olmaz. İnsanları hayırseverdir. İklimi serttir ve çok kar yağar. Evleri genellikle ahşaptır ve içleri Mısır mozaigine benzer *gaşek* / غشك isimli bir taşla kaplıdır. İsmi ve yerleşim alanı itibariyle küçük olan bu şehrin havası kurudur, suyu da pek matah bir su değildir. Bir vadide yer alan şehirle dağ arasındaki mesafe bir fersahtir. Şehir, iki parçadan oluşur ve sultanın ikamet ettiği kale, iş şehrin merkezindedir. Şehir içinde yer alan cami, şehrin güneyine doğru bir iki pazarın bitişiğindedir. Diğer pazarlar ve evler banliyölerdedir. Şehrin dört kapısı vardır: Bâmiyân Kapısı, Sinân Kapısı (?), Kerden Kapısı ve Seyr Kapısı.

¹ el-Mukaddesî, *İslam Coğrafyası*, s. 28.

² el-Mukaddesî, *İslam Coğrafyası*, s. 50.

³ el-Mukaddesî, *İslam Coğrafyası*, s. 81.

Halkın ekonomik durumu iyidir. Şehir içinden bir nehir akar, fakat çevresinde bağ bahçe yoktur.”¹.

Makdisî eserinin sonunda Sind bölgesinden başlık olarak bahseder:

- “Bu bölge, altın, ticaret, ilaç, alet, peynir şekeri (beyaz şeker), erzak, pirinç, muz ve ilginç şeylerin bölgesidir. Orada ucuzluk ve bolluk, hurma ağacı ve hurma çeşitleri, adalet, insaf ve siyaset olup özellikler, faydalar ve ticaret malları, faydalı ve övünülecek şeyler ile ticarethaneler ile sanat yapıtları vardır. Değerli bir kara parçası ile gizli şehir ve kasabaları vardır. Orada selamet, afiyet ve emanet vardır. Deniz kenarında, nehir tarafından bölünmüş, hurma ağaçları içeren, vadisi ve yağmura bağlı ekini vardır. Güzel bir ülke, şerefli bir nehir, durumu ilginçtir (eşsiz), ancak yaşayan halkı müşriktirler, orada âlimler çok azdır. Oraya ancak karanın tehlikeleri ile denizin korkularından sonra meşakkat ve göğüs daralmasıyla ulaşabilirsiniz. Burayı beş bölgeye ayırarak Mukran’ı da oranın yakınında ve karşısında olduğundan, bölgeler birbiriyle bitişsin diye ilave ettik. Muvaffakiyet Allah’tandır. Kirman yönünden ilki, Mukran sonra Tavran, sonra Sind sonra Veyhind sonra Kannavc sonra Multan’dır. Multan’ı da zikrettiğimiz aynı sebepten dolayı ekledik. Bir de baktık ki Horasan sınırlarına dönüş yapmışız ve bütün Acem bölgelerini bitirdik ve İslam’dan herhangi bir taviz vermedik.”².

Kazvinî (ö. 682/1283) Âsâru’l-Bilâd Ahbâru’l-İbâd

Asıl adı Ebû Yahyâ Cemâluddîn Zekeriyâ b. Muhammed b. Mahmûd b. Yahyâ’dır. Rebûlâhîr 598’de (Ocak 1202) yılında Kazvin’de doğmuştur. Ensârî, Enesî nisbeleriyle de anılmasından soyunun ensârdan Enes b. Mâlik’e dayandığı anlaşılmaktadır. Aslen, uzun süreden beri Kazvin’de yerleşik olan Arap asıllı bir aileden gelir. Çocukluğu Kazvin’de geçmiş, ancak burada uzun süre kalmamış, daha sonra Dımaşk’a göç etmiştir. İran, Irak ve Şam dolaylarını dolaşmış, Halîfe Mu’tasım döneminde Vâsıt ve Hille kadılıklarında bulunmuştur. 7 Muharrem 682/7 Nisan 1283) ve cenazesi Bağdat’a götürülerek orada toprağa verilmiştir.

- Acâibü’l-Mahlûkât ve Garâibü’l-Mevcûdât: Günümüze ulaşan iki eserinden biri ve daha meşhuru olup, İlhanlı veziri, münşî ve tarihçi Atâ Melik Cüveynî’ye sunulmuştur. Kahire’de tarihsiz bir baskısı yapılan eser Wüstenfeld tarafından neşredilmiş (Göttingen 1848), ayrıca Demîrî’nin Hayâtü’l-Hayevân adlı eserinin kenarında (Kahire 1305) ve sonunda (Kahire 1398/ 1978) basılmıştır. Herman Ethé eseri Almanca’ya çevirmiştir. (Leipzig 1868) Eserin Farsça ve Türkçe’ye de çeşitli çevirileri yapılmıştır³.

- Âsâru’l-Bilâd ve Ahbâru’l-İbâd: Bir önsöz ve üç mukaddimeden sonra yedi iklimin ele alındığı bir coğrafya kitabıdır. Çok sayıda kaynaktan istifade edilerek yazılmıştır. Mukaddimelerin ilki şehirler ve köyler üzerinedir. İkinci mukaddime, ülkelerin

¹ el-Mukaddesî, *İslam Coğrafyası*, ss: 313-314.

² Makdisî, *Ahsenü’t-Tekâsîm fi Ma’rifeti’l-Ekâlîm*, Leiden, Brill, 1906, ss: 474-475.

³ Murat Ağarı, *Kazvinî ve Âsâru’l-Bilâd ve Ahbâru’l-İbâd’ı-İnceleme ve Değerlendirme-*, Ayışığı Kitapları, İstanbul, 2019, ss: 11-12.

özellikleri hakkındadır. Üçüncü ve son mukaddime ise yeryüzündeki iklimleri konu edinir¹.

Kazvînî’de konuyla ilgili bilgiler şunlardır:

İbnü’l-Fakîh ve Makdisî gibi Kazvînî de Sind’i İkinci iklime dahil eder:

- “İkinci İklim: Öğle vaktinin gölgesi/ zillü’l-istivâ başlangıçta, gece ve gündüz eşit olduğunda 2 adım ve 3/5 adımdır. Sonunda ise gün ortasının gölgesi/ zillü nısfî’ne-hâr 3,5 adım ve 6/10 adımdır. Doğudan başlar, Çin, Hind ve Sind ülkelerini geçerek Hint Okyanusu/ Bahru’l-Ahdar kavşağına varır. Necid, Tihâme ve Bahreyn üzerinden Arap Yarımadası’nı keser. Daha sonra Kızıldeniz, Mısır ve Nil’i geçerek Mağrib’e kadar uzanır.”².

Kazvînî Sind başlığı altında şu bilgileri verir:

- “Hind, Kirman ve Sicistân arasında bir bölgedir. Söylediklerine göre, Tevkîr b. Yaktan b. Hâm b. Nûh’un/ as soyundan Sind ile Hind iki kardeşti. Altın ev/ Beytü’z-Zeheb buradadır. Mis’ar b. Mühelhil şunları söylemiştir: “Burada meşhur olan Altın eve/ Beytü’z-Zeheb vardım. Burası çölde altından bir yapıdır; yaklaşık dört fersahlık bir mesafedir. Binanın üzerine kar düşmediği halde etrafına kar düşer. Bu evden yıldızlar gözlemlenir. Hindlilerin ve Mecûsîlerin kutsadığı bir evdir. Söz konusu çöl Mecûsîlerin peygamberi Zerdüş’ün çölü olarak bilinir. Bu bölgenin halkı şöyle der: “Buradan, istediği yerde askeri olacak, yenilmez ve hezimete uğramaz bir devlet talebeden insan ne zaman çıkacak?” Anlatıldığına göre, İskender bu ülkeyi fethedince bu eve girdi ve şaşırıldı. Evin kubbesini abartılı bir şekilde vasederek Aristoteles’e yazdı. Aristo şu cevabı verdi: “Gördüğüm kadarıyla insanların yaptığı bir kuleden dolayı şaşkına dönmüşsün. Halbuki gece ve gündüz ışıklar içerisindeki yıldızlarla süslü üzerinde yükselen kubbe seni şaşırtmıyor.” Osman b. Affân/ ra, Abdullah b. Âmir’e Sind’i sordu. Şunları söyledi: “Suyu az, hurması ham ve hırsız kahramandır. Eğer sayıca az bir ordu olursa kaybolur, kalabalık bir ordu aç kalır.” Bunun üzerine Hz. Osman/ ra savaştan vazgeçti. Mihrân Nehri buradadır. Genişliği Dicle Nehri kadar ya da bundan biraz fazladır. Doğudan gelir, güneye doğru yol alır, batıya yönelir ve Sind’in aşağı kesimlerinde Fars Denizi’ne dökülür. İstahrî şunları söylemiştir: “Mihrân Nehri, Ceyhun Nehri’nin bazı kollarının çıktığı dağın arka tarafından çıkar. Daha sonra Semendûr sınırında Mültan yöresine ve Mansûra’ya ilerler, Deybül’ün doğusunda denize dökülür. Büyük ve suyu tatlı bir nehirdir. Mısır Nil’inde olduğu gibi büyük timsahlar vardır. Söylenildiğine göre Sind Nehri’nin timsahlarının hacmi daha küçük, zararı daha azdır. Sind nehri, Nil nehri gibi akmaktadır. Suları yükselerek arazilere doğru taşar ve böylelikle Mısır’da, Nil kenarlarında yapıldığı gibi etrafında ziraat yapılır.”³.

Son olarak Sultan Mahmud el-Gaznevî tarafından yıkılan Sümenat Putu hakkındaki bilgileri verelim:

Putta- “Sûmenât: Dalgaların vurduğu sahil kenarında, Hind ülkesinin meşhur yerlerinden birisidir. Şaşırtıcı yönlerinden birisi içerisinde Sûmenât isimli putun bulunduğu heykeldir. Put tapınağın ortasında dururdu. Aşağısından dayandığı bir şey

¹ Kazvinî, *Âsâru’l-Bilâd Ahbâru’l-İbâd*, (tah: F. Sezgin), Göttingen, 1848.

² Kazvinî, *Âsâru’l-Bilâd*, s. 73.

³ Kazvinî, *Âsâru’l-Bilâd*, ss: 94-95.

olmadığı gibi üstünden de onu tutan herhangi bir şey yoktu ve gözünden yaş akardı. Hintliler nezdinde bu putun çok büyük bir saygınlığı vardı. İster Müslüman, isterse de kafir olsun, bu putun havada, boşlukta durduğunu gören şaşkına dönerdi. Hintliler, ayın tutulduğu gecelerde buraya haccederlerdi. Yanında binlerce insan toplanırdı. Hintliler, ruhlar bedenlerinden ayrılınca bu putta toplandığını iddia ederler. O da istediğine hayat vermektedir. Bu durum tenâsüh mezhebinde olduğu gibidir. (Onlara göre) med-cezir, denizin bu puta ibadet etmesidir. Buraya kıymetli eşyalardan hediyeler getirirlerdi. On binden fazla köyden oluşan bir vakıf arazisi vardı. Sûmenât'a 200 fersah mesafede kutsadıkları bir nehir bulunmaktadır. Her gün nehrin suyu Sûmenât'a taşınır ve bu ile tapınak yıkanır. Hizmetini gören elçiler ile ibadet eden brahmanlar için bin kişilik bir muhafız odası vardı. Putun kapısında, şarkı söyleyip rakeden beş yüz kişilik bir topluluk bulunurdu. Bütün bunların giderleri putun vakıf arazisinden karşılanırdı. Tapınağa, kurşun sac levhalardan yapılma 56 direk üzerine kuruluydu. Putun tepesi karanlık olup, aydınlatma kıymetli taşlardan yapılma kandiller vasıtasıyla yapılıyordu. Bunun yanında ağırlığı 200 men olan altından bir zincir vardır. Geceleri brahmanlardan bir grup ibadetlerini bitirince zinciri sallayarak çanları çalar; diğer grup ibadetlerini yapmak üzere gelirlerdi. Anlatıldığına göre, Sultan Yemînü'd-Devle Mahmûd b. Sebüktekin Hind ülkesine sefer düzenleyince Sûmenât'ı ele geçirip tahribetme hususunda çok çaba harcadı. Amacı İslâm'ın Hind topraklarına girmesiydi. H. 416/ M. 1025 yılının Zilkade aynın ortasında bu amacına ulaştı. Hindliler, kendisiyle çok şiddetli bir şekilde savaştılar. Hindliler, Sûmenât'a girerek ağlarlar ve niyazda bulunurlardı. Daha sonra çıkarlar ve savaşmaya devam ederlerdi. Tükendiklerini anlayıp, ölenlerin sayısı elli bine varıncaya kadar savaşı sürdürdüler. Sultan söz konusu putu gördü ve duruşuna şaşır. Buradaki malların yağmalanmasını ve hazinesinin alınmasını emretti. Altından ve gümüşten yapılma çok sayıda put ile kıymetli taşlarla süslenmiş kumaşlar buldular. Her bir put Hind hükümdarlarının büyüklerinden birisini temsil etmekteydi. Bu puthanedeki eşyaların değeri 20 bin dinardan fazlaydı. Daha sonra Sultan, arkadaşlarına şunları söyledi: "Altında ve üstünde bir şey olmadan havada duran bu putun durumu hakkında ne dersiniz?" Aralarından birisi şöyle dedi: "Bir askıya asılıydı ama bu askı bakışlardan gizlendi." Bunun üzerine Sultan, kendisine elinde bir mızrakla oraya gitmesini ve putun altından ve üstünden geçirmesini emretti. Emredilene yaptı ve mızrağa bir şeyin takılmadığını gördü. Huzurda bulunanlardan birisi şunları söyledi: "Sanırım binanın kubbesi mıknaş taşından, put ise demirden yapılmıştır. Bunu yapan kişi sanatında çok mahirdir. Zira her yönden mıknaşın güç dengesini eşitlemiştir. Bir tarafın gücü diğer taraftan fazla değildir. Böylelikle put ortada durmaktadır." Bu düşünceleri bir kısmı kabul ederken diğer bir kısmı kabul etmedi. Bunun üzerine Sultan'a şunları söyledi: "Bu durumu görmek için kubbenin üzerindeki iki taşı kaldırmama izin verin." Ona izin verdi. O iki taş kaldırılınca, put bir tarafa doğru eğildi. Taşları kaldırdıkça put yere doğru indi ve sonunda yere düştü."¹

Ebü'l-Fidâ (ö. 732/1331) Takvîmü'l-Buldân (Ebü'l-Fidâ Coğrafyası)

¹ Kazvinî, *Âsâru'l-Bilâd*, ss: 95-97.

Asıl adı Ebü'l-Fidâ' el-Melikü'l-Müeyyed İmâdüddîn İsmâîl b. Alî b. Mahmûd el-Eyyûbî'dir. (ö. 732/1331) Eyyûbî hânedanına mensup melik, tarihçi ve coğrafyacıdır. 672 yılı Cemâziyelevvelinde (Kasım 1273) Dımaşk'ta doğdu. Selâhaddîn-i Eyyûbî'nin yeğeni Hama Hâkimi Takıyyüddin Ömer'in ahfadındandır. Ailesi Moğol istilâsı sırasında Hama'dan Dımaşk'a kaçıyordu. Moğollar'ın 680'de (1281) Humus yakınlarında mağlûp olması üzerine ailesi, şehrin hâkimi olan amcası el-Melikü'l-Mansûr Muhammed'le birlikte tekrar Hama'ya dönmüş, babası el-Melikü'l-Efdal Ali 683'ten (1284-85) itibaren Hama'da idarî görev almıştır. Babasının ölümünden sonra el-Melikü'l-Muzaffer'in yardımcısı olmuş ve ordudaki rütbesi yükseltilmiştir. Daha sonra Moğollar'la yapılan savaflara katılmış, bu arada Esîrüddin Abdurrahman el-Ebherî ve Kâdilkudât İbn Vâsıl gibi birçok hocadan ders almış, fıkıh, tefsir, felsefe, mantık, tıp, botanik, tarih, coğrafya ve nahiv gibi çeşitli ilim dallarında bilgi sahibi olmuştur. Çok erken tarihlerden itibaren devrinde meydana gelen olayları kaydetmeye başlamıştır. 25 Rebûlâhir 712 (30 Ağustos 1312) tarihinde el-Melikü's-Sâlih lakabıyla Hama Meliki olmuştur. Sultan unvanını aldıktan sonra da tevazudan uzaklaşmamış ve halkın ihtiyaçlarıyla yakından ilgilenmiştir. Bir kısmı bugün bile ayakta olan saray, cami ve medreseler yaptırmıştır. Suriye ve Mısır'daki emîr ve meliklerin birbirleriyle sürekli mücadele ve rekabet içinde oldukları bir dönemde Hama'yı hiçbir saldırıya uğramaksızın idare etmesi, onun kabiliyetli ve maharetli bir devlet adamı olduğunu göstermektedir. Ayrıca âlim, edip ve şairleri korumuştur. Kıymetli eseri *Takvîmü'l-Büldân*, 8./14. yüzyılda coğrafya alanında yazılmış en değerli kitaplardan biri olup, ilk defa 1840'ta J. T. Reinaud ve M. G. de Slane tarafından Paris'te yayımlanmıştır¹. Eserin Türkçe çevirisi R. Şeşen tarafından yapılmış ve 2017 yılında basılmıştır².

Ebü'l-Fidâ'nın eserinde 15. ve 16. başlıklar Sind ve Hindistan coğrafyası üzerinedir. Şimdi bu iki başlık altında verilen bilgilere göz atalım:

- "On Beşinci İklim: Sind: İbn Havkal "Sind bölgesini batıdan Kirman sınırı ile Sicistan çölünün tamamı, güneyden Kirman ile deniz arasındaki çöl ve çölün güneyindeki deniz, doğudan Fars Denizi kuşatır. Zira deniz Kirman ve Sind bölgesinin etrafında yay yapar. Sind bölgesinin doğusunda bir girinti oluşturur. Sind ülkesini doğudan Hindistan'ın bir kısmı kuşatır" der. Sind bölgesine bağlı Hind diyarları Mekran, Turan, Bedehe ülkeleridir. Yakut el-Hamevî el-Müşterik'te "Mansura bazı şehirlerin adıdır. Bunlardan biri Hind'deki bu Mansura'dır. Diğerleri Irak Batâih bölgesindeki Vasit Nahiyesi'ndeki Mansura, diğeri sular tarafından harap edilen eski Harezmi şehri Mansura'dır. Son Mansura Ceyhun Nehri'nin doğu kıyısındaydı. Harezmi şehri harap olunca halkı Ceyhun'un batısındaki Gürgenc'e göçtü. Diğer biri Efrikiye bölgesinde Fatimi Halifesi el-Mansur b. el-Kaim tarafından kurulan Mansura'dır. Diğer biri Deylemler ülkesindeki Mansura olup, onlarla ilgili tarih kitaplarında geçer. Başka biri Tuğtigin b. Eyyub'un Yemen'de kurduğu ve öldüğü Mansura'dır. Başka biri el-Melikü'l-Kâmil b. el-Adil'in Kahire-Dimyat arasında kurduğu Mansura'dır. Bunlardan her birini büyük bir hükümdar kurmuş, zafere ve

¹ Abdülkerim Özeydin, "Ebü'l-Fidâ", *DİA*, C. 10, s. 320.

² Ebü'l-Fidâ, *Ebü'l-Fidâ Coğrafyası*, (çev: R. Şeşen), Yeditepe Yay., İstanbul, 2017.

devama işaret etmesi, uğur getirmesi için Mansura adını vermiştir. Hepsi bugün harapdır" der."¹.

- "On Altıncı İklim: Hindistan: Hind ülkesini batıdan Fars Denizi, Sind ve buraya komşu yerler, güneyden Hind Denizi, doğudan Hindistan ile Çin'i ayıran çöl, kuzeyden Türk kabilelerinin ülkeleri kuşatır. Yolculardan birinin söylediğine göre Hind şehirlerinden biri Nâkur olup büyük bir şehirdir. Delhi'den 4 günlük uzaklıktadır. Diğer biri Çalur'dur. Burası Mısyaf Kalesi gibi, bir toprak tepe üzerindedir. Nâkur ile Nehrevalle arasındadır. Cücerat ülkesinde Delhi hükümdarına Çâlur'dan başka yer isyan etmemiştir. Kanun'da Hindistan'da Menderi adlı bir şehirden bahsedilir. Burası liman şehri ile Serendib'e (Seylan) geçiş noktası arasında 120° boylamda, 15° enlemedir. Yine yolculardan biri "Hind ülkesi üç iklime (bölgeye) ayrılır. Birinci, batı bölgesi olup Sind ve Kirman'a bitişir. Bu bölgeye Cücerat denir. İkincisi Cücerat'ın doğusunda bulunan Manibar bölgesidir. Burası karabiber ülkesidir. Karabiber, darı salkımı gibi ağaçta salkım halinde yetişir. Karabiber ağacı asma gibi çoğu defa başka ağaçlara dolanır. Üçüncü iklim (bölge) ise Maber (geçit) bölgesidir. Kulam'ın üç veya dört günlük doğusundan başlar. Manibar'ın doğusundadır" dedi. Yine yolculardan biri "Div, Kanbayit'in güneyinde ve karşısında denizde bir adadır. Halkı haydutlardan oluşur. Kamıştan kulübeleri vardır. Yağmur suyu içerler" dedi. Başka bir yolcu "Sindabur'dan doğuya Hennur'a Manibar'dan gidilir. Hennur, çok bostanı olan küçük, güzel bir beldedir. Manibar'ın her tarafı suların çokluğu sebebiyle yeşil ve gür ağaçlıktır. Hennur'dan küçük bir belde olan Baserur (Barceler)'a varılır. Buranın ötesinde Mencerur (Mangalar) bulunur. Mangalar, Manibar bölgesinin en büyük şehridir. Hükümdarı kafirdir. Manibar'ın doğusunda yer alır. Mencerur'dan üç gün uzaklıkta deniz içinde büyük bir dağ vardır. Bu dağı yolcular uzaktan görürler. Buraya Heylibaşı (burnu) denir. Manibar'ın sonunda Tendiyar bulunur. Heyli burnun doğusunda çok bostanı olan küçük bir beldedir. Manibar beldelerinden biri Şahiyyat'ır (Jaliat). Diğer Şinkli'dir. Bunlar iki belde olup, birinin halkı Yahudilerdir. Anlatan kişi hangisi Yahudilerin şehri olduğunu söylememiştir. Kulan, Manibar bölgesinin, karabiber ülkesinin sonundadır. Geçit bölgesi (Ma'bar) Manibar tarafından başlar. Burada Kumhari Burnu denen bir dağ ve belde vardır. Mabar'dan Manifattan'a geçilir. Burası deniz sahilindedir. Mabar'ın (geçit bölgesi) merkezi Biyyardeval şehridir. Burada geçit kralı oturur. Çeşitli yerlerden ona at getirilir" dedi. el-Mühellebi *el-Azizî* adlı eserinde "Tibet ülkesi Kunnuc'un kuzeyindedir. İkisi arasında uzak mesafe vardır" der."².

- "Sûmenat Putu: Hind'de korsanlar diyarında ikinci iklimde olup, *Kanun'a* göre 97° 10' boylamda, 22° 15' enlemedir. Kanun'da "Sûmenat, Hindistan'da korsanlar diyarında sahilindedir" denir. Zikredilen enlem ve boylamı verilir. İbn Said "Bu şehir yolcuların dilinde meşhurdur. Cücerat bölgesindedir. Lar ülkesi diye de bilinir. Yeri denize giren kara üzerindedir. Çoğu defa Aden gemileri buraya toslar. Zira içeride değildir. Buranın bir deltası vardır. Deltanın maddesi (nehri) kuzeyinde olan büyük bir

¹ Ebü'l-Fidâ, *Ebü'l-Fidâ Coğrafyası*, s. 280.

² Ebü'l-Fidâ, *Ebü'l-Fidâ Coğrafyası*, ss: 285-286.

dağdan iner. Doğuya akar" der. Ben derim ki, "Sûmenat Mahmud b. Sebüktigin'in fethedip, tarihlerde anlatıldığı gibi putunu kırdığı yerlerdendir."¹.

Kaynakça

- Ağarı, Murat, *İslâm Coğrafyacılığı ve Müslüman Coğrafyacılar Doğuşu-Gelişimi ve Temsilcileri*, Kitabevi Yay., İstanbul, 2002.
- Ağarı, Murat, *Kazvinî ve Âsârü'l-Bilâd ve Ahbârü'l-İbâd'ı-İnceleme ve Değerlendirme*-, Ayışığı Kitapları, İstanbul, 2019.
- Ahmad, S. Maqbul, "Hindistan", *DİA*, C. 18, s. 74.
- Bazin, Marcel, "Kirman", *DİA*, C. 26, s. 62
- Ebü'l-Fidâ, *Ebü'l-Fidâ Coğrafyası*, (çev: R. Şeşen), Yeditepe Yay., İstanbul, 2017.
- Haig, T. W., "Mekrân", *MEBİA*, C. 7, s. 650.
- Hizmetli, Mustafa, *İslâm Tarihinin İlk Kaynakları*, Ankara Okulu Yay., Ankara, 2018.
- Hosain, M. Hidayet, "Mansûre", *MEBİA*, C. 7, s. 306.
- Hudûd al-Âlam "The Regions of The World"*, (Çeviren ve Yay. Haz., V. Minorsky), 2. Baskı, London, 1970.
- Hudûdü'l-Âlem Mine'l-Meşrik İle'l-Magrib*, (çev: A. Duman-M. Ağarı), Ayışığı Kitapları, İstanbul, 2020.
- İbnü'l-Fakîh, *Kitâbü'l-Buldân*, (tah.: Yusuf Hadi), Beyrut, 1996.
- İbn Havkal, *10. Asırda İslâm Coğrafyası*, (çev: R. Şeşen), Yeditepe Yay. 2. Bsk., İstanbul, 2017.
- İbn Hurdazbih, *Ülkeler ve Yollar Kitabı*, (çev: M. Ağarı), 2. Bsk., İstanbul, 2019.
- İbn Rüsteh, *A'lâku'n-Nefise-Dünya Coğrafyası*-, (çev: A. F. Eker), Ankara Okulu Yay., Ankara, 2017.
- İstahri, *Ülkelerin Yolları-Değerlendirme-Metin*-, (çev: M. Ağarı), Ayışığı Kitapları, İstanbul, 2015.
- Makdisî, *Ahsenü't-Tekâsîm fi Ma'rifeti'l-Ekâlîm*, Leiden, Brill, 1906.
- Mukaddesî, Muhammed b. Ahmed, *İslam Coğrafyası (Ahsenü't-Takâsîm)*, (çev: D. A. Batur), Selenge Yay., İstanbul, 2015.
- Mühellebî, *Kitâbü'l-Azîzî-el-Mesâlik ve'l-Memâlik*, (tah: T. Halef), Dımaşk, 2006.
- Özaydın, Abdülkerim, "Ebü'l-Fidâ", *DİA*, C. 10, s. 320.
- Özcan, Azmi, "Mültan", *DİA*, C. 31, s. 548.
- Özcan, Azmi, "Sind", *DİA*, C. 37, s. 242.
- Ya'kûbî, *Ülkeler Kitabı*, (çev: M. Ağarı), İstanbul, 2021.

---

¹ Ebü'l-Fidâ, *Ebü'l-Fidâ Coğrafyası*, s. 286.

“DELHİ SULTANLIĞI DÖNEMİNDE HİNT ALT KITASI’NIN İSLÂMLAŞMASINDA SÜHREVERDÎLER’İN ROLÜ”¹

Arş. Gör. Dr. Ayşenur AYDINLI²

Özet

Hint Alt Kıtası, VII-IX./XIII-XV. yüzyıllarda Delhi Sultanlığı’nın hükümranlığına (602-932/1206-1526) tanıklık etmiştir. Bölgede siyâsî, iktisâdî, ilmî ve kültürel pek çok açıdan yaşanan gelişmenin öncü ismi olan Delhi Sultanlığı; Alt Kıta’nın İslâmlaşma sürecinde de mühim bir yere sahiptir. Delhi Sultanlığı’nın İslâmlaşırma politikalarının güçlü bir dayanağını sûfî gruplar oluşturmuştur. Siyâsî otoriteye bu anlamda destek olan bölgedeki tarikatlardan biri de Sühreverdiyye Tarikatı’dır. Ebü’n-Necîb Sühreverdi’ye (ö. 563/1168) nisbet edilen Sühreverdiyye, Delhi Sultanlığı’nın ilk dönemlerinden itibaren Alt Kıta’da intişâr etmiş ve bölgedeki en yaygın tarikatlardan biri olmuştur. Bu tarikatın mensupları, diğer sûfîler gibi mezkûr coğrafyada özellikle gönüllü ihtidâların gerçekleşmesinde rol oynamıştır. Sühreverdîler yaşadıkları coğrafyayı her açıdan iyi tanımış, içinde buldukları toplumun zihinsel ve duygusal dünyasını iyi bir şekilde analiz etmiş ve bu doğrultuda bölgesel durumların oluşturduğu yapısal özelliklerden istifade etmişlerdir. Sühreverdîler’in toplumun sosyo-kültürel hayatına değişik yönlerden sundukları katkılar, İslâm’ın yayılması için sağlam bir zemin oluşturmuştur. Bununla irtibatlı olarak karizmatik şahsiyetleri, benimsedikleri düşünce ve yaşam biçimi, verdikleri sohbetler, kaleme aldıkları eserler ve inşâ ettikleri kurumlar aracılığıyla yerel halkın İslâm’a ilgisini çekmişlerdir. Sühreverdîler, çok iyi organize olmaları sebebiyle de İslâm inanç ve geleneğinin bu topraklarda vücûd bulmasında başarı elde etmişlerdir. Hint Alt Kıtası’nda Delhi Sultanlığı döneminde gerçekleşen İslâmlaşırma faaliyetlerinin Sühreverdiyye özelinde ele alınacağı bu çalışmanın; Alt Kıta’daki sûfîlerin bölgenin İslâmlaşırma sürecine etkilerinin tespit edilmesine yardımcı olması, ayrıca söz konusu dönem ve coğrafyanın tarihine ışık tutması amaçlanmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Tasavvuf, Sühreverdiyye, Delhi Sultanlığı, Hint Alt Kıtası, Hankah.

¹ Bu çalışma, “*Bâbürlüler Öncesi Hind Alt Kıtası’nda Sühreverdiyye*” başlıklı doktora tezimizdeki (İstanbul: Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2022) ilgili başlığın yeniden düzenlenmiş hâlidir.

² Kütahya Dumlupınar Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi, Temel İslam Bilimleri Bölümü Tasavvuf Anabilim Dalı. ayseuraydinli@dpu.edu.tr, ORCID: 0000-0001-6535-414X

“The Role of The Member of The Suhrawardiyya on The Islamization of The Indian Subcontinent During The Delhi Sultanate”¹

Abstract

Indian Subcontinent witnessed the reign of the Delhi Sultanate (602-932/1206-1526) in the VII-IX./XIII-XV. centuries. The Delhi Sultanate, which is the pioneer of many political, economic, scientific and cultural developments in the region, also has an important role in the Islamization process of the subcontinent. Sufi groups formed one of the strongest bases of the Islamization policies of the Delhi Sultanate. One of the sufi orders in the region that supported the political authority in this sense is the Suhrawardiyya Order. The Suhrawardiyya was founded by Abū al-Najīb al-Suhrawardī (d. 563/1168) in Baghdad, have grown in the subcontinent since the early days of the Delhi Sultanate and became one of the most widespread sufi orders in the region. Members of this order, like other sufis, played a role in the accruing of voluntary conversions in the geography in question. The members of the Suhrawardiyya knew the geography they lived in well in every aspect. They analyzed the mental and emotional world of the society they lived in very well, and in this direction, they were nourished by the structural features created by the regional situations. The contributions of the members of the Suhrawardiyya to the socio-cultural life of the society from different aspects created a solid ground for the spread of Islam. In connection with this, they attracted people’s attention to Islam through their charismatic personalities, the thought and lifestyle they adopted, the conversations they gave, the works they wrote and the institutions they built. Because of how well organized the members of the Suhrawardiyya were, they achieved success in the emergence of Islamic belief and traditions in these lands. This study, which will deal with the Islamization activities that took place in the Delhi Sultanate in the Indian Subcontinent, from the perspective of the Suhrawardiyya Order, aims to help determine the effects of the sufis in the subcontinent on the Islamization process of the region, and also to shed light on the history of the said period and geography.

Keywords: Sufism, Suhrawardiyya, Delhi Sultanate, Indian Subcontinent, Khanqah.

Giriş

İnanç noktasında çoğulcu bir yapı arz eden ve özellikle Hinduizm ile Budizm’in yaygınlık gösterdiği bir coğrafya olan Hint Alt Kıtası’nda İslâmiyet; fetihler, gönüllü ihtidâlar, kolonileştirme ve göçler aracılığıyla yayılmıştır. Bu bağlamda bölgeye gerçekleştirilen ilk İslâm akınları dört halife dönemine dayanırken, ilk düzenli akınlar ise Emevîler’in 92-93/710-711 yıllarında Sind’e gönderdiği Muhammed b. Kâsım es-Sekafî komutasındaki ordu vasıtasıyla gerçekleşmiştir. Gazneliler dönemine geldiğinde kalıcı ve daha düzenli ordular ile İslâmiyet’in söz konusu topraklarda

---

¹ This study is a re-edited version of the relevant title in our doctoral thesis (Istanbul: Marmara University Institute of Social Sciences, 2022) titled “*Suhrawardiyya Sufi Order in Indian Subcontinent in the Pre-Mughal Period*”.

sistemli bir şekilde yayılmasına zemin hazırlanmıştır. Bölgede gerçek anlamda bir İslâm toplumunun oluşması, Gurlular'ın Kuzey Hindistan'ı fethetmesinden sonra sağlanmıştır¹. İslâm inanç ve geleneğinin Alt Kıta'daki varlığının güçlü bir şekilde hissedilmesi, Delhi Sultanlığı'nın hükümlerlik dönemine rastlamaktadır. Bölgenin İslâmlaşmasında mühim bir yere sahip olan gönüllü ihtidâlar ise, büyük ölçüde sûfi faaliyetler neticesinde gerçekleşmiştir². Bu hususta başarı gösteren tarikatlardan biri de hiç şüphesiz Sühreverdiyye'dir. Bağdat merkezli bir tarikat olan Sühreverdiyye, Hint Alt Kıtası'nda Delhi Sultanlığı'nın ilk yıllarından itibaren yayılmaya başlamıştır. Bu bildiri de günümüzde Hindistan, Pakistan ve Bangladeş gibi ülkeleri içine alan Alt Kıta'da faaliyet gösteren ve ele alınan dönem itibariyle bu bölgelerden Keşmir ve Afganistan'a ulaşan Sühvervâdîler'in Alt Kıta başta olmak üzere söz konusu bölgelerin İslâmlaşmasına katkıları incelenecektir.

Genel Hatlarıyla Delhi Sultanlığı ve İktidar Anlayışı

Delhi Sultanlığı'nın Alt Kıta'daki hâkimiyeti 602/1206'dan Bâbürlü Devleti'nin kurulduğu 932/1526 yılına kadar sürmüştür. Delhi Sultanlığı, Türk kumandan Kutbüddin Aybeg'in tahta geçmesi ile bağımsız bir sultanlık olarak kurulmuştur. Merkezi Delhi'de bulunan bu sultanlık birçoğu Türk asıllı olan Memlük Sultanlık, Halaciler, Tuğluklular, Seyyidler ve Lûdîler şeklinde art arda gelen beş ayrı hânedândan oluşmuştur. Delhi Sultanlığı'nın hükümlerlik döneminde Alt Kıta'da ilim, kültür ve mimâride önemli gelişmeler kaydedilmiştir. Delhi Sultanlığı, bu topraklara kazandırmaya çalıştığı Türk-İslâm medeniyeti için toplumun kültürel özellikleri ve dinî eğilimlerini dikkate almış ve bu sebeple ilk dönemlerinde genel politikasını din ekseninde geliştirmiştir. Sünnî siyâsî iktidar anlayışına sahip olan Delhi Sultanlığı, bu doğrultuda İslâmî otoriteyi belirginleştirmek amacıyla devlet kademelerinde Müslüman ağırlıklı bir yapıyı esas almış; Müslüman hâkimiyetinin sembollerinden câmi, medrese ve hankahların inşâsına ehemmiyet göstermiş; ulemâ ve sûfilere devletin baş danışmanları arasında yer vermiştir. İktidarın özellikle ilk dönemlerinde devlet, tekke ve medrese üçgeninde görülen bu birliktelik zaman içerisinde değişkenlik göstermiş ve VIII./XIV. yüzyıldan itibaren ulemânın devlet yönetimindeki etkisi artmıştır. Ancak Delhi Sultanlığı; hükümlerliği boyunca genel itibariyle tasavvuf karşıtı bir devlet politikasına sahip olmamış, aksine İslâm'ın yayılmasındaki gayretleri sebebiyle sûfîlerin yanında yer almıştır³. Bununla birlikte siyâsî menfaatler uğruna sûfîleri birbirlerine karşı kullanma eğilimi gösteren yöneticiler de olmuştur. Bölgedeki en büyük ve en yaygın tarikat olan Çiştîyye'nin Delhi'deki nüfûzundan rahatsız olan Sultan Mübârek Halacî'nin Sühvervâdî Şeyhi

¹ Y. Hikmet Bayur, *Hindistan Tarihi: İlk Çağlardan Gurkanlı Devletin Kuruluşuna Kadar (1526)*, C. I, Türk Tarih Basımevi, Ankara, 1946, s. 93-94; Khaliq Ahmad Nizami, "Hindistan: V. Din", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi [DİA]*, XVIII, TDV Yay., İstanbul, 1998, s. 85-86; Cemil Kutlutürk, *Hint Düşüncesinde İslâm Algısı*, Dergâh Yay., İstanbul, 2019, s. 38-50.

² Bölgenin İslâmlaşmasında sûfîlerin rolüne ilişkin bkz. Ethem Cebecioğlu, "Güney Asya'da İslâmın Yayılmasında Süfîlerin Rolü", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 33, (1992), s. 157-178.

³ Ziyâeddin Berenî, *Târîh-i Firûzşâhî*, (tsh. Mevlevî Seyyid Ahmed Han Sâhib), Captain W. Nassau Lees, Kalküta, 1862, s. 560.

Rükn-i Âlem için Delhi’de bir hankah açmak istemesi bu kabildendir. Ancak o dönem Delhi’deki Çiştî Şeyhi Nizâmeddin Evliyâ (ö. 725/1325) ile yakın dost olan Rükn-i Âlem, bölgenin mânevî sahibinin Nizâmeddin Evliyâ olması sebebiyle buraya yerleşmeyi uygun görmemiştir¹. Delhi Sultanlığı ilerleyen süreçte kültürel ve ideolojik bütünlüğü pekiştirmek gâyesiyle devletin çeşitli kademelerinde Hindulara da görev vermeye başlamıştır. Özellikle Muhammed b. Tuğluk döneminde, farklı inançtan kimseleri bir araya getirmek sûretiyle bütünleştirici bir politika takip edilmiş ve Hindu tapınaklarının yapılmasına müsaade edilmiştir².

Hint Alt Kıtası’ndaki Sühreverdîler

Ebü’n-Necîb Ziyâeddin Abdülkâhir es-Sühreverdî’ye (ö. 563/1168) nisbet edilen ve Bağdat’ta neşet eden Sühreverdiyye Tarikatı, onun yeğeni ve halifesi Ebû Hafs Şihâbüddin Ömer es-Sühreverdî (ö. 632/1234) ile yaygınlık kazanmıştır. Sühreverdiyye; Şihâbüddin Sühreverdî’nin Hint Alt Kıtası’na gönderdiği halifeleri ile, VII./XIII. yüzyılda Delhi Sultanlığı’nın (602-932/1206-1526) ilk yıllarından itibaren bu topraklarda yayılmaya başlamış ve bölgenin dinî, siyâsî, ilmî ve kültürel hayatında etkisini hissettirerek en yaygın tarikatları arasında yer almıştır. Şihâbüddin Sühreverdî’nin Alt Kıta’ya gönderdiği halifelerinden Bahâeddin Zekeriyâ Multânî (ö. 666/1267) Multan’da, Celâleddin Tebrîzî (ö. 641-42/1243-44) Bengal’de, Mevlânâ Mecdüddin Hâcî (ö. 623/1226 [?]), Nûreddin Mübârek Gaznevî (ö. 632/1234-35), Şeyh Türk Beyâbânî (ö. 637/1240), Kâdî Hamîdüddin Nâgevrî (ö. 643-44/1246-47) ve Ziyâeddin Rûmî (ö. 721-22/1321-22) ise Delhi’de faaliyet göstermiştir. Bülbül Şah da (ö. 727/1326-1327) tarikatın Keşmir’deki ilk temsilcisi olarak kayıtlara geçmiştir.

Sühreverdiyye Tarikatı’nın Alt Kıta’daki kalıcılığı Bahâeddin Zekeriyâ’nın silsilesi ile sağlanmıştır. Tarikat, Bahâeddin Zekeriyâ’nın oğlu Sadreddin Ârif (ö. 684/1285) ve sonrasında torunu Rükneddin Ebü’l-Feth (ö. 735/1335) ile Multan’da devam ederken; halifelerinden Fahreddîn-i Irâkî (ö. 688/1289) ile Anadolu’ya, Cemâleddîn-i Hasan Afgan (ö. 689/1290) ve Emîr Hüseyinî Sâdât el-Gûrî (ö. 729/1328 sonrasında) ile Afganistan’a ulaşmıştır. Bahâeddin Zekeriyâ’nın halifelerinden Celâleddin Sürhpûş (ö. 690/1291, 695/1295-96 [?]) ise tarikatı Uç bölgesinde yaygınlaştırmıştır. Celâleddin Sürhpûş’un silsilesi oğlu Ahmed Kebîr (ö. ?) ve torunu Mahdûm-i Cihâniyân (ö. 785/1383) ile devam etmiş ve Mahdûm-i Cihâniyân’ın halifeleri vasıtasıyla tarikat Gucerât ve Keşmir’de güçlenmiştir³. Konu ile alakalı silsiledeki diğer isimler aşağıda yeri geldikçe zikredilecektir.

¹ Muhammed Mübârek Alevî Kirmânî Emîr Hord, *Siyerü’l-evliyâ*, (haz. Çirengî Lâl), Matba-ı Muhibb-i Hind, Delhi, 1302 hş., s. 150-151; Khaliq Ahmad Nizami, *Some Aspects of Religion and Politics in India During the Thirteenth Century*, Department of History Muslim University, Aligarh, 1961, s. 177; Muhsin Ma’sûmî ve Saîd Şîrâzî, “Münâsebât-ı Selâtîn-i Delhi bâ Meşâyih-i Çiştîyye ve Sühreverdiyye”, *Pejûheşnâme-i Târîh-i Temeddün-i İslâmî*, 46/1, (2013), s. 114-115.

² bkz. Naimur Rahman Farooqi, “Delhi Sultanlığı”, *DİA*, IX, TDV Yayınları, İstanbul, 1994, s. 130-132; Ira M. Lapidus, *İslâm Toplumları Tarihi: Cilt 1-Hz. Muhammed’dan 19. Yüzyıla*, (çev. Yasin Aktay), İletişim Yay., İstanbul, 2002, s. 589-608.

³ Gulâm Server Lahorî, *Mukaddime-i Cevâhirü’l-evliyâ*, Medînetü’l-ilm Dârü’l-ulûm-i Müceddidîyye, Nûrâbâd, 1976, s. 27.

Sühreverdîler'in Tebliğ ve İrşad Faaliyetlerindeki Temel Prensipleri

Delhi Sultanlığı'nın tarih sahnesine çıktığı VII./XIII. yüzyılda katı kast sisteminden kaynaklanan sosyal ve iktisâdî sıkıntılar; İslâm'ın bu coğrafyada tanınmasına ve canlılık kazanmasına uygun bir ortam sunmuştur. Müslümanların fethettikleri yerlerde gerek siyâsî gerek sûfî faaliyetler aracılığıyla gösterdikleri kardeşlik, eşitlik ve hoşgörü gibi söylem ve yaşam biçimine dayanan uzlaştırıcı tavır, Hinduların İslâm'a yönelmesinde mühim bir etkiye sahip olmuştur¹. Bu minvalde Sühreverdîler'in dinî yaşantılarının ve bu husustaki gayretlerinin yanı sıra siyâsîlerle yakın irtibatları, devletin bazı kademelerindeki görevleri ve kaleme aldıkları eserler² sayesinde karizmalarını güçlendirmeleri; halkın İslâm'a ilgisini çekme hususunda başarı göstermelerine imkân tanımıştır.

Sühreverdîler, topluma hem iç dünyalarında mânevî ilerleme kaydedebilecekleri hem de dış dünyada ahlâkî düzeni sağlayabilecekleri bir yaşam modeli sunmuşlardır. Bunu yaparken de yaşadıkları coğrafyanın sahip olduğu dinî ve kültürel yapısına istinâden İslâmiyet'in yerel kültürü fazlaca barındıran bir karışımı ifade etmesine izin vermemişler ve Müslümanların istikâmet üzere yaşaması konusunda titiz davranmışlardır. Nitekim Müslüman olan Hindular uzun yıllardır yerel kültürün tesirinde kaldığından ihtidâ ettikten sonra da bir anda dinî ve yerel geleneklerinden kopamamış ve dolayısıyla Hint geleneğine ait birtakım unsurları beraberlerinde getirmişlerdir³. Öte yandan Sühreverdîye Tarikatı'ndaki halvet, urs gibi bazı uygulamalar; söz konusu coğrafyada yerleşik olan dinî ve kültürel formlara benzerlik göstermesi yönüyle Hindular arasında sempati uyandırmıştır. Ancak diğer tarikat mensupları gibi Sühreverdîler için de bireylerin tarikat içerisindeki bu tür uygulamaların özüne vâkîf olması ve dolayısıyla taklitten kurtularak İslâm'ı doğru anlayıp yaşamaları en önemli ilkelerden olmuştur. Sühreverdîler'in her sûfî gibi vurguladıkları doğru bir din anlayışı, tasavvufî pratiklerin şer'î esasları yanlış algılamaya, yorumlamaya müsaade etmeyecek yönde şekillendirilmesi gereğini ortaya çıkarmıştır. Nitekim farklı tasavvuf çevrelerinde de olduğu üzere Sühreverdîye'deki genel ve yerleşik prensipler arasında zâhirî ilimlerin öğrenilmesinin öncelenmesi, aşırı zühd ve riyâzattan kaçınılması, keramete itibar edilmemesi, şeyhe tâzim hususunda aşırılık içeren söz ve davranışların tavsiye edilmemesi bu düşüncenin tezâhürlerindendir.

Sühreverdîler şer'î esaslara riâyet etmeye gösterdikleri hassasiyet ile, yerel kültürün dine karıştırılmasını engellemek istemenin yanı sıra; Hinduizm'in dinî terim ve sembollerini kullanmak suretiyle takiyye yaparak bölgedeki varlıklarını sürdüren

¹ Bu hususta bkz. Alexandre Popovic ve Gilles Veinstein, *İslâm Dünyasında Tarikatlar (Gelişmeleri ve Aktüel Durumları)*, (Türkçe trc. Osman Türer), Sûf Yay., Ankara, 2004, s. 199; Nizami, "Hindistan: V. Din", *DİA*, XVIII, s. 86.

² Sühreverdîler'in Delhi Sultanlığı döneminde kaleme aldıkları melfûzât ve diğer eserler için bkz. Ayşenur Aydın, "Hind Alt Kıtası Sühreverdîye Literatürü (XIII-XV. Yüzyıl)", *Tasavvuf: İlmî ve Akademik Araştırma Dergisi*, 25/49, (2022), s. 55-89.

³ Ahmet Aydın, *Yavona: İslam Medeniyetinin Büyük Havzası: Hint*, Ketebe Yay., İstanbul, 2021, s. 62-63.

İsmâîlîler'e¹ karşı Ehl-i Sünnet düşüncesini ikâme etmeyi amaçlamıştır. Bununla birlikte Sühreverdî şeyhlerinin sahip oldukları mizaç, karakter ve ayrıca sergiledikleri tutumlar açısından da tarikatın bahsedilen bu ana esasını destekleyen nitelikleri hâiz oldukları görülmektedir. Nitekim Mahdûm-i Cihâniyân, ihtidâ etmiş olan Hinduların bazı Hindu geleneklerini uygulamaya devam etmelerine ve Allah'ın isimlerini Hintçe zikretmelerine izin vermemiştir. Öte yandan Hindular, Mahdûm-i Cihâniyân'ın kardeşi ve aynı zamanda halifesi olan Sadreddin'i (ö. 827/1424) İslâm'ı tebliğ ve tervîcde gösterdiği mücadele ve Hinduizm'e karşı takındığı sert tavrı nedeniyle "Râcû Kattâl" olarak adlandırmıştır². Şihâbüddin Sühreverdî'nin Bengal'de faaliyette bulunan halifesi Celâleddin Tebrîzî ise, bu bölgedeki Hindu tapınaklarını yıkıp yerlerine hankah inşâ etmiş ve bu hankahlarda aşağıda ele alınacak olan tebliğ ve irşad faaliyetleri ile dikkat çekmiştir.

Sühreverdîler'in Sosyo-Kültürel Açından İrşad Faaliyetleri

Faaliyet gösterdikleri bölgeleri siyâsî, coğrafi, dinî, kültürel, iktisâdî ve etnik her bakımdan iyi tanıyan Sühreverdîler; halkın zihinsel ve duygusal dünyasını başarılı bir şekilde analiz etmiş ve bölgesel durumların oluşturduğu yapısal özelliklerden önemli derecede beslenmişlerdir. Bu anlayış doğrultusunda Delhi Sultanlığı'nın hükümrânlığındaki yerler olması, jeopolitik öneme sahip şehirlerinin bulunması, ayrıca yerleşik dinî ve kültürel formların faaliyet alanlarının merkezi olması gibi sebeplerle Sühreverdîler ele aldığımız dönemde tarikatı Hindistan'ın daha çok kuzey kesimlerinde yaymışlardır. Orta Asya'ya açılan bir güzergâhta konumlanan Multan'ın çeşitli bölgelerden gelen seyyahların uğrak yeri olması, Bahâeddin Zekeriyâ'nın Multan'daki tarikat faaliyetlerinin geniş kitlelere ulaşmasını sağlamıştır³. Aynı şekilde onun yetiştirdiği halifelerden Celâleddin Sürhpûş'un tarikatı Uç bölgesinde yaygınlaştırması, Uç'un İsmâîlîler'in ve çeşitli dinî, siyâsî grupların kesişim noktasını oluşturması bakımından⁴ ehemmiyet arz etmiştir.

Tarikatın Alt Kıta'da yayılmaya başladığı ilk dönemlerde Sühreverdîler'in İslâm'ı tebliğ ve irşad faaliyetleri çoğunlukla iktisâdî ve kültürel alanlarda sundukları katkılar üzerinden gerçekleşmiştir⁵. Sühreverdîler bilhassa ihtiyaç sahiplerine ulaşabilmek ve bu yolla halka hizmet edebilmek, toplumda İslâmî yaşantıyı yerleştirebilmek gâyesiyle yöneticilerle yakın ilişkiler geliştirerek siyâsî otoritenin etkin gücünden yararlanmışlardır. Ancak bunu yaparken bölgeyi İslâmlaştırmaya gayret gösteren yöneticilerin ilgili

¹ Bölgedeki Şîî etkisi için bkz. A. S. Bazmee Ansari, "İltutmuş", *DİA*, XXII, TDV Yay., İstanbul, 2000, s. 159; Cemil Kutlutürk, "Hindistan'daki İsmâ'îlî Hocalarda Hint Kültürü Etkisi ve Bunun Ginân Külliyyatındaki Yansımaları", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 58/2, (2017), s. 1-29.

² Reşat Öngören, "Sühreverdîyye", *DİA*, XXXVIII, TDV Yay., İstanbul, 2010, s. 44; Mehdî Berceste, "Sühreverdîyye: 2. Vîjehâ-yı Tarîka-i Sühreverdîyye", *Dânişnâme-i Zebân ve Edeb-i Fârsî der Şîbh-i Kârre [DZEFŞ]*, IV, Ferhengistân-ı Zebân ve Edeb-i Fârsî, Tahran, 1395 hş., s. 127.

³ Nizami, *Some Aspects of Religion and Politics*, s. 178.

⁴ Geniş bilgi için bkz. Zafar Mohyuddin, "Sufi of Uch: A Historical Study (1200-1600)", Doktora Tezi, History Quaid-i-Azam University, İslamâbâd, 2019, s. 22-54, 65-66.

⁵ Popovic, bölgenin İslâmlaşmasında tarikatların katkısı olmadığını ileri sürmektedir (bkz. Popovic vd., *İslâm Dünyasında Tarikatlar*, s. 221-223, 242).

politikaları içerisinde icbârî olarak yer alan ya da siyâsî faaliyetlerde bulunan isimler olmak yerine, İslâmiyet'i yaymaya gönül veren ve idarecilerin bu konudaki politikalarını bizâtihi şekillendiren karakterler olarak öne çıkmışlardır. Sultanın bulunduğu meclislerde yöneticilerin dinî müeyyidelere ehemmiyet göstermelerinin öneminden bahseden ve onlara ahlâkî açıdan nasihatlerde bulunan Nûreddin Mübârek Gaznevî konuyla ilgili örneklerdendir¹.

İktisâdî anlamda bakıldığında bazı Sühreverdî meşâyihünün geçimlerini sağlamak için ticaretle ilgilenmeleri ve kendi mesleklerini ifâ etmelerinin yanı sıra, hankahlarına gelir elde etmek ve ihtiyaç sahiplerine yardım etmek üzere bölgenin önde gelen geçim kaynaklarından tarımla meşgul oldukları² görülmektedir. Onların devlet yöneticileri tarafından hankahlara bağışlanan arazileri (câgîr) kabul etmeleri, hankahlarına gelir elde etmelerinin ötesinde irşad faaliyetlerine hizmet etmesi bakımından önem arz etmektedir. Zira yerel halk, zemindar olarak bilinen dönemin zengin arazi sahiplerinin zulmüne mâruz kalmaktaydı. Tarikatın Bengal'deki ilk ismi olan Celâleddin Tebrîzî zemindarların zulmüne uğrayan Hindulara yardımda bulunarak pek çok Hindunun ihtidâ etmesine vesile olmuştur³. Diğer yandan hankahlara vakfedilen topraklar, hem müridler ve bölge halkı için birer geçim kaynağı olmuş hem de bu arazilerde çalışan kimseler tekke mensuplarıyla muhatap olma ve böylece İslâm'ı yakından tanıma fırsatı elde etmişlerdir. Sühreverdîler'in bu husustaki faaliyetleri; birlikte yaşama ve hoşgörüyü vurgulayan, sosyal ve etik değer açısından üretimi teşvik eden yönüyle de halkın dikkatini celbetmiştir. Sühreverdîler'in; kendilerinde tebârüz eden zengin yaşam tarzına rağmen halk arasında zenginlik, ırk, renk gibi hususlarda ayırım yapmayarak toplumun bütün tabakaları ile uzlaşabilen bir anlayışa sahip olmaları halkın ilgisini çeken diğer bir husus olmuştur.

Ahmed Kebîr'in halifelerinden Şah Celâl Mücerred Sîlhetî (Sîrhetî) (ö. 819/1416), Bengal'in İslâmlaşmasına katkı sağlayan Sühreverdî şeyhlerinden bir diğeridir. Şah Celâl, siyâsî otoriteye sağladığı askerî destek açısından dikkat çekmektedir. O, Bengal Sultanı Şemseddin Fîrûzşah'ın Sîlhet (Syhlet) bölgesindeki halkı Râcâ Gour Govinda'nın zâlim yönetiminden kurtarmak üzere hareket eden ordusuna bir grup müridi ile birlikte katılmıştır. Ardından bu bölgede kalarak irşad faaliyetlerini sürdüren Şah Celâl, Sîlhet'in Müslüman olmasında önemli bir rol oynamıştır⁴.

¹ Berenî, *Târîh-i Fîrûzşâhî*, s. 41-45.

² Bahâeddin Zekerîyyâ ve ayrıca Sadreddin Ârif'in halifelerinden Dervîş Keşmirî tarımla meşgul olan isimlerden bazısıdır. Bu hususta bkz. Mîrzâ La'l Beg La'lî Bedahşî, *Semerâtü'l-kuds min Şecerâti'l-üns*, (nşr. Seyyid Kemâl Hâc Seyyid Cevâdî), *Pejûheşgâh-ı Ulûm-i İnsânî ve Mutâleat-i Ferhengî*, Tahran, 1376 hş., s. 770; Rızâ Recebî, "Sühreverdîyye: 1. Târîh", *DZEFŞ*, IV, *Ferhengistân-ı Zebân ve Edeb-i Fârsî*, Tahran, 1395 hş., s. 118.

³ Hâmid b. Fazlullâh Cemâlî, *Siyerü'l-ârifîn*, (haz. Mîr Seyyid Hasan), Matba-ı Razavî, Delhi, hş. 1311/m. 1893, s. 171; Muhammed Gavsî, *Gülzâr-ı Ebrâr fî siyeri'l-ahyâr: der Şerh-i Ahvâl-i Urefâ ve Meşâyih-i Hind*, (nşr. Yûsuf Beg Babapûr), Kitâbhâne Mûze ve Merkez-i Esnâd-i Meclis-i Şûrâ-yı İslâmî, Tahran, 1391 hş., s. 74; Farida Khanam, *Sufism an Introduction*, Goodwork Books, India, 2009, s. 140.

⁴ Muhammed Kâzım Kehdûyî, *İrfân u Tasavvuf Nüfûz-i Ân Der Hind ve Bangladeş*, Kum: Mecma'-i Zehâir-i İslâmî, 1393 hş., s. 201-202.

Hankahların Etkisi

Sühreverdîler yukarıda bahsedilen zirâî faaliyetlerin yanı sıra teşkilatlanma kabiliyetleri ile öne çıkmış ve arazileri iskân ederek bölgede İslâm medeniyetinin inşasına hizmet etmiştir. Tarikatın müesseseseleşen kurumları, Sühreverdîler'in muhatap kesim üzerindeki tesirini daha da artırmıştır. Bu açıdan Multan'daki Şeyh-i Kebîr Hankahı, Uç'taki Sürhpûş Hankahı, Bengal'de Celâleddin Tebrîzî'nin hankah ve aşevleri, Keşmir'de Bülbül Şah'ın aşevi başta olmak üzere Sühreverdîler'in Delhi ve diğer bölgelerdeki hankah ve bu hankahlar etrafındaki cami, aşevi gibi yapıları, gayr-i müslim halkın İslâm'ı yakından tanınmasına fırsat tanımıştır. Bu konuda Celâleddin Tebrîzî'nin mescid, çilehâne, mutfak ve benzeri çeşitli yapıları ile büyük bir külliye özelliğine sahip olan ve aşevi imkânıyla bölgenin ihtiyaç sahiplerine ulaşan Pandua'daki hankahı önem arz etmektedir¹.

Tarikatın bahsedilen kurumları aracılığıyla hız kazanan İslâmlaştırma faaliyetlerinin en başarılılarının Keşmir'de gözlemlendiği ifade edilebilir. Bülbül Şah, Sühreverdîye'yi Keşmir'e ulaştıran ilk isim olarak bilinmektedir². Keşmir'de o dönem iktidarı ele geçiren Rinçana Şah'ın, Bülbül Şah vesilesiyle Müslüman olduğu belirtilmektedir. Rivayete göre Rinçana Şah ihtidâ ettikten sonra Sadreddin adını almış³ ve kendisi ile birlikte tebaasından çok sayıda kişi İslâm'ı kabul etmiştir⁴. O daha sonra Bülbül Şah için Srinagar'da bir hankah ve mescid yaptırmıştır. Bunların Keşmir'deki ilk hankah ve mescid olduğu nakledilmektedir⁵. Sultan ayrıca Bülbül Şah'ın hankahı için vakıflar ihdâs ettirmiş ve bu vakıfların geliri ile Bülbül Şah'ın,

¹ Abid Ali Khan, *Memoirs of Gaur and Pandua*, (haz. H. E. Stapleton), Calcutta: Bengal Secretariat Book Depot, 1931, s. 94-106; Abdul Karim M. A., *Social History of the Muslims in Bengal (Down to A. D. 1538)*, Pakistan: The Asiatic Society of Pakistan, 1959, s. 94-96.

² Abdul Qaiyum Rafiqi, *Sufism in Kashmir from the Fourteenth to the Sixteenth Century*, Delhi: Bharatiya Publishing House, 1972, s. 16-17.

³ Anonim, *Bahâristân-i Shâhi: A Chronicle of Mediaveal Kashmir*, (İngilizce trc. K. N. Pandit), Calcutta: Ram Sankar Ghosh, 1998, s. 26; Şerif Hüseyin Kâsımî, "Bülbül Şâh", *DZEFŞ*, Tahran: Ferhengistân-ı Zebân ve Edeb-i Fârsî, 1387 hş., II, s. 896. Rinçana'nın Müslüman olmasına ilişkin iki rivayet mevcuttur. Bunlardan biri Rinçana'nın iktidara geçtikten sonra Şah Mîr Sevâtî isimli bir Müslümanı vezir yaptığı ve bu vezirin de Bülbül Şah vasıtasıyla Rinçana'nın Müslüman olmasına vesile olduğu şeklindedir [bkz. Yoginder Sikand, "Hazrat Bulbul Shah: The First Known Muslim Missionary in Khasmir", *Journal of Muslim Minority Affairs*, 20/2 (2000), s. 365; [Saiyid Athar Abbas Rizvî](#), "Keşmir", *DİA*, Ankara: TDV Yayınları, 2002, XXV, s. 325]. Diğer rivayete göre, Rinçana dinî arayış içerisindeydi ve Budizm ile Hinduizm onu mutmain etmemişti. Tanrı'ya kendisine doğru yolu göstermesi için sürekli dua ediyordu. Bu süreçte Bülbül Şah ile tanıştı ve böylece İslâm'ı seçti (Sikand, "Hazrat Bulbul Shah", s. 365). Rinçana'nın Sadreddin veya Şemseddin adını aldığı rivayet edilir (Ahmed Atıyyetullah, *el-Kâmûsü'l-İslâmî*, Kâhire: Mektebetü'n-Nehdati'l-Mısriyye, 1383 hş., c. I, s. 351).

⁴ Kâsımî, "Bülbül Şâh", *DZEFŞ*, c. II, s. 897; Reşat Öngören, "Tarikat", *DİA*, İstanbul: TDV Yayınları, 2011, XL, s. 99.

⁵ Mevlânâ Muhammed A'zam, *Târîh-i Keşmir-i A'zamî*, (nşr. Mevlevî Muhammed Şâh), Srinagar, ts., s. 30; Gulâm Server Lahorî, *Hazînetü'l-asfiyâ*, C.II, Matba-ı Semer-i Hind, Leknev, 1290 h., s. 287; Annemarie Schimmel, *Islam in the Indian Subcontinent*, E. J. Brill, Leiden-Köln, 1980, s. 44.

“Lenger-i Bâbâ/Lenger-i Bülbül Şah” olarak meşhur olan aşevi kurulmuştur¹. Bülbül Şah bu aşevi ile bölgede önemli başarılarla imza atmıştır. Keşmir’de faaliyet gösteren bir diğer Sühreverdî ise, Mahdûm-i Cihâniyân’ın halifelerinden Muhammed İsfahânî’dir (ö. ?). Muhammed İsfahânî de Bülbül Şah gibi bölgede açtığı aşevi ile tanınmıştır. O; dinî müeyyidelere bağlılığı, şer’î esasları yaymaya yönelik samimi ve cüretkâr tavrı sebebiyle Canbaz Velî olarak tanınmasının yanı sıra Hindular tarafından “Annapurna” olarak da isimlendirilmiştir. Hindu yiyecek tanrıçası olan ve Sanskritçe’de yiyecek sahibi anlamına gelen “Annapurna”, Muhammed İsfahânî’nin aşevinde ayırım yapmaksızın Müslüman ve Hindu herkese yemek dağıtması nedeniyle kendisine verilmiş bir lakaptır. İsfahânî’nin ihtiyaç sahiplerine ulaştığı bu yolla pek çok kimse Müslüman olmuştur². Mahdûm-i Cihâniyân’ın silsilesinden gelen ve Keşmir’de hankah açan Ahmed Kirmânî (ö. ?) ile onun yetiştirdiği halifeleri Seyyid Müsâfir, Seyyid Celâl ve Baba Mes’ûd³ bölgedeki Şîî düşünceye karşı mücadele etmişlerdir. Mahdûm-i Cihâniyân’ın torunu Burhâneddin Kutb-i Âlem de (ö. 856/1452) Ahmedâbâd yakınlarında tarikat faaliyetlerini sürdürmüş ve dönemin hükümdarı tarafından kendisi için bölgede bir mescid inşa ettirilmiştir⁴.

Sühreverdîler’in tebliğ ve irşad faaliyetlerini yürüttükleri hankahlar, bölgenin önemli ilim merkezleri olarak öne çıkmıştır. Bahâeddin Zekeriyâ, hankahında verdiği sohbetler aracılığıyla birçok Hindunun Müslüman olmasına vesile olmuştur⁵. Aynı şekilde Mahdûm-i Cihâniyân’ın Delhi ve Uç’taki sohbetleri onun pek çok kimseye ulaşmasını sağlamıştır. Sühreverdî silsilesindeki diğer meşâyih da bu sohbet meclisleri ile halkın farklı kesimlerine hitap etmiştir. Sühreverdîler’in hankahlardaki sohbet halkaları ve bu meclislere katılanların kimliği, tarikatın irşad faaliyetlerini kapsamlı bir şekilde ifade etmesi açısından ehemmiyet arz etmektedir. Bu meclisler hakkında veri sunan en temel kaynaklar ise şeyhlerin sohbetlerinin yazıya aktarıldığı ve sohbet notları/sohbetnâme olarak adlandırılan melfûzâtlardır. Mahdûm-i Cihâniyân’ın Delhi’deki sohbetlerinin kaydedildiği, *Câmiu’l-ulûm* isimli melfûzât bu konuda bilgi veren önemli metinlerdendir. Bu sohbetlere sıradan halk ile birlikte ulemâ, diğer tarikat mensupları ve devlet erkânı teveccüh göstermiştir. Bahâeddin Zekeriyâ’nın dinî nasihatlerinden istifade etmek için gelen halkın yanı sıra ulemâdan bazısı da dinî meselelerde istişâre etmek üzere kendisini ziyaret etmiştir⁶. Yöneticiler ise şahsî veya

¹ Muhammed A’zam, *Târîh-i Keşmir-i A’zamî*, s. 30.

² Mohammad Irfan Shah, “Historical Development of Suhrawardi Order in Kashmir”, Yüksek Lisans Tezi, Aligarh Muslim University, India, 2014, s. 91-96.

³ Rafiqî, *Sufism in Kashmir from the Fourteenth to the Sixteenth Century*, s. 17-19.

⁴ Hasan Kâmil Yılmaz, “Burhâneddin Kutb-i Âlem”, *DİA*, VI, TDV Yay., İstanbul, 1992, s. 437; Gulâm Ali Âryâ, “Burhâneddin Kutb-i Âlem”, *DMBİ*, XII, Merkez-i Dâiretü’l-Maârif-i Büzurg-i İslâmî, Tahran, 1380 hş., s. 57.

⁵ Dârâ Şükûh, *Sefînetü’l-evliyâ*, Matba-ı Medrese-i Agra, 1853, s. 197; Şemîm Mahmûd Zeydî, *Ahvâl ü Âsâr-ı Şeyh Bahâeddin Zekeriyâ ve Hulâsatü’l-ârifîn*, İntişârât-ı Merkez-i Tahkîkât-ı Fârsî, İslâmâbâd, 1974, s. 35-38; Abdülhay el-Hasenî, *el-İ’lâm bi-men fi târîhi’l-Hind mine’l-a’lâm: Nüzhetü’l-havâtir ve behcetü’l-mesâmi’ ve’n-nevâzir*, C.I, Dâru İbn Hazm, Beyrut, 1999, s. 100.

⁶ Hamid Algar, “Bahâeddin Zekeriyâ”, *DİA*, IV, TDV Yay., İstanbul, 1991, IV, s. 165; Khanam, *Sufism an Introduction*, s. 136.

siyâsî sâiklerle bu meclislere katılmıştır¹. Gerek halkın gerek ulemâ ve devlet erbâbının bu meclislerde bulunması, halkı ve devlet yöneticilerini İslâm dairesinde tutabilme gayreti içerisinde olan Sühreverdîler'in faaliyetleri açısından ayrı bir yere sahiptir.

Sühreverdîler, hankahlardaki sohbetlerinde yaşadıkları dönem ve coğrafyanın ihtiyaçlarını göz önünde bulundurmuşlardır. Bu nedenle sohbetler muhtelif meselelere tahsis edilmiş ve sohbetlerin muhtevâsını genellikle İslâm'ı özümseten ve imanı kâmileştirmeye yönelik konular oluşturmuş, bu meclislerde kimi zaman da tasavvufun derin ve girift meselelerine nüfûz edilmiştir. Sohbetler, Şihâbüddin Sühreverdî'nin şeriat merkezli tasavvuf anlayışının esaslarını ortaya koyduğu *Avârifü'l-maârif* isimli eseri başta olmak üzere İslâmî ilimlerdeki çeşitli metinlerden seçilen pasajlar etrafında şekillenmiştir. Tefsir, hadis, fıkıh ve tasavvuf alanlarında okutulan eserler ile bu meclisler bir bakıma medrese rolünü üstlenmiştir. Bununla irtibatlı olarak Sadreddin Ârif'in halifelerinden Cemâleddîn Uçî olarak da tanınan Cemâl Handân-rû (ö. 676/1277 veya 700/1301 [?]); kendi hankahında *el-Hidâye* ve *Meşâriku'l-envâri'n-Nebeviyye* gibi eserleri okutmuş², yine Mahdûm-i Cihâniyân silsilesinden gelen Semâüddin Dihlevî de (ö. 901/1496) Aynü'l-Kudât'ın *Mektûbât*'ını okumuştur³. Sühreverdî meşâyihinin neredeyse tamamının, *Avârifü'l-maârif*i meclislerinde okuduğunu ve okuttuğunu söylemek mümkündür⁴. Sözü edilen eserlerin örnek teşkil ettiği bu sohbetlerin temel omurgasını *Avârifü'l-maârif* teki gibi Kur'ân, hadis ve sûfî sözleri oluşturmuştur. Sühreverdîler sohbetlerinde gerek kendi tarikatlarındaki gerek diğer tarikatlardaki seçkin sûfîlerin karakterlerini anlatan menkıbelere yer vererek, toplumdaki rol model ihtiyacını bu kâmil şahsiyetlere kanalize etmek istemişlerdir.

Sonuç

Sühreverdîler her sûfî gibi faaliyetleri ile bölgenin İslâmlaşmasında çaba göstermişlerdir. Çok iyi organize olmaları sebebiyle de İslâmlaştırma faaliyetlerinde etkili olmuşlar; İslâm'ı tebliğ ve irşad etmede sergiledikleri tutumlar ile toplum vicdanını yönlendirmede önemli başarılar elde etmişlerdir. Bununla irtibatlı olarak Sühreverdîler'in bölgenin iktisâdî, zirâî ve daha pek çok alanda gelişmesine yönelik sundukları katkılar, onların İslâm'ı tebliğ ve irşad faaliyetlerine hizmet ederek İslâm'ın yayılması için sağlam bir zemin oluşturmuş ve inşâ ettikleri hankahlar bölgede İslâm'ın intişârını hızlandıran ve doğru bir şekilde tatbik edilmesini temin eden kurumlar olmuştur. İslâmiyet'i bu topraklarda olgunlaştırma ve yaygınlaştırmaya

¹ Mahdûm-i Cihâniyân'ın hankahına gelen yöneticiler için örnek olarak bkz. Mahdûm-i Cihâniyân, *Câmiu'l-ulûm Melfûzât-ı Hüseyin el-Ma'rûf be-Celâleddin Mahdûm-i Cihâniyân u Cihângeşt*, (der. Ebû Abdullah Alâeddin Ali b. Es'ad), (haz. Kâdî Seccâd Hüseyin), Indian Council of Historical Research, Delhi, 1987, s. 199, 329-330.

² Bedahşî, *Semerâtü'l-kuds*, s. 769; Lahorî, *Hazînetü'l-asfiyâ*, C.II, s. 25-26; Muhammed İkbâl Müceddidî, "Cemâl Handân-rû", *DZEFŞ*, III, Ferhengistân-ı Zebân ve Edeb-i Fârsî, Tahran, 1392 hş., III, s. 1203.

³ Gavsî, *Gülzâr-ı Ebrâr*, s. 246.

⁴ Mahdûm-i Cihâniyân'ın *Avârif*i okuttuğuna dair *Câmiu'l-ulûm*'da pek çok sayfada yer verilmiştir. Örnek olarak bkz. Mahdûm-i Cihâniyân, *Câmiu'l-ulûm*, s. 420.

yönelik faaliyetleri ve yaklaşımları sayesinde Sühreverdîler, yaşam modeli açısından Hindistanlı Müslümanların kimliklerine nüfûz etmişlerdir.

Kaynakça

- Abdülhay el-Hasenî, *el-İ'lâm bi-men fî târîhi'l-Hind mine'l-a'lâm: Nüzhetü'l-havâtir ve behcetü'l-mesâmi' ve'n-nevâzır*, Dâru İbn Hazm, Beyrut, 1999.
- Algar, Hamid, "Bahâeddin Zekeriyâ", *DİA*, IV, TDV Yay., İstanbul, 1991.
- Anonim, *Bahâristân-i Shâhi: A Chronicle of Mediaveal Kashmir*, (İngilizce trc. K. N. Pandit), Ram Sankar Ghosh, Calcutta, 1998.
- Ansari, A. S. Bazmee, "İltutmuş", *DİA*, XXII, TDV Yay., İstanbul, 2000.
- Âryâ, Gulâm Ali, "Burhâneddin Kutb-i Âlem", *DMBİ*, XII, Merkez-i Dâiretü'l-Maârif-i Büzurg-i İslâmî, Tahran, 1380 hş.
- Atıyyetullah, Ahmed, *el-Kâmûsü'l-İslâmî*, Mektebetü'n-Nehdati'l-Mısriyye, Kâhire, 1383 hş.
- Aydın, Ahmet, *Yavana: İslam Medeniyetinin Büyük Havzası: Hint*, Ketebe Yay., İstanbul, 2021.
- Aydınlı, Ayşenur, "Bâbürlüler Öncesi Hind Alt Kıtası'nda Sühreverdiyye", (Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü), İstanbul, 2022.
- Aydınlı, Ayşenur, *Sühreverdiyye: Bâbürlüler Öncesi Hint Alt Kıtası'nda Bir Tasavvuf Yolu*, Buhara Yay., İstanbul, 2022.
- Aydınlı, Ayşenur – Tosun, Necdet, "Hind Alt Kıtası Sühreverdiyye Literatürü (XIII-XV. Yüzyıl)", *Tasavvuf: İlmî ve Akademik Araştırma Dergisi*, 25/49, (2022), s. 55-89.
- Bayur, Y. Hikmet, *Hindistan Tarihi: İlk Çağlardan Gurkanlı Devletinin Kuruluşuna Kadar (1526)*, Türk Tarih Basımevi, Ankara, 1946.
- Bedahşî, Mîrzâ La'l Beg La'lî, *Semerâtü'l-kuds min Şecerâti'l-üns*. (nşr. Seyyid Kemâl Hâc Seyyid Cevâdî), Pejûheşgâh-ı Ulûm-i İnsânî ve Mutâleat-i Ferhengî, Tahran, 1376 hş.
- Bercesté, Mehdî, "Sühreverdiyye: 2. Vîjegîhâ-yı Tarîka-i Sühreverdiyye", *DZEFŞ*, IV, Ferhengistân-ı Zebân ve Edeb-i Fârsî, Tahran, 1395 hş.
- Berenî, Ziyâeddin, *Târîh-i Fîrûzşâhî*, (tsh. Mevlevî Seyyid Ahmed Han Sâhib), Captain W. Nassau Lees, Kalküta, 1862.
- Cebecioğlu, Ethem, "Güney Asya'da İslâmın Yayılmasında Sufilerin Rolü", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 33, (1992), s. 157-178.
- Cemâlî, Hâmid b. Fazlullâh, *Siyerü'l-ârifin*, (haz. Mîr Seyyid Hasan), Matba-ı Razavî, Delhi, hş. 1311/m. 1893.
- Emîr Hord, Muhammed Mübârek Alevî Kirmânî, *Siyerü'l-evliyâ*. (haz. Çirengî Lâl), Matba-ı Muhibb-i Hind, Delhi, 1302 hş.
- Farooqi, Naimur Rahman, "Delhi Sultanlığı", *DİA*, IX, TDV Yay., İstanbul, 1994.
- Gavsî, Muhammed, *Gülzâr-ı Ebrâr fî siyeri'l-ahyâr: der Şerh-i Ahvâl-i Urefâ ve Meşâyih-i Hind*, (nşr. Yûsuf Beg Babapûr), Kitâbhâne Mûze ve Merkez-i Esnâd-i Meclis-i Şûrâ-yı İslâmî, Tahran, 1391 hş.
- Kâsımî, Şerîf Hüseyin. "Bülbül Şâh", *DZEFŞ*, II, Ferhengistân-ı Zebân ve Edeb-i Fârsî, Tahran, 1387 hş.

- Kehdûyî, Muhammed Kâzım *İrfân u Tasavvuf Nüfûz-i Ân Der Hind ve Bangladeş*, Mecma'-i Zehâir-i İslâmî, Kum, 1393 hş.
- Khan, Abid Ali, *Memoirs of Gaur and Pandua*, (haz. H. E. Stapleton), Bengal Secretariat Book Depot, Calcutta, 1931.
- Khanam, Farida, *Sufism an Introduction*, Goodwork Books, India, 2009.
- Kutlutürk, Cemil, "Hindistan'daki İsmâ'îlî Hôcalarda Hint Kültürü Etkisi ve Bunun Ginân Külliyyatındaki Yansımaları", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 58/2, (2017), s. 1-29.
- Kutlutürk, Cemil, *Hint Düşüncesinde İslâm Algısı*, Dergâh Yay., İstanbul, 2019.
- Lahorî, Gulâm Server, *Hazînetü'l-asfiyâ*, Matba-ı Semer-i Hind, Leknev, 1290 h.
- Kutlutürk, Cemil, *Mukaddime-i Cevâhirü'l-evliyâ*, Medînetü'l-ilm Dârü'l-ulûm-i Müceddidiyye, Nûrâbâd, 1976.
- Lapidus, Ira M., *İslâm Toplumları Tarihi: Cilt 1-Hz. Muhammed'den 19. Yüzyıla*, (çev. Yasin Aktay), İletişim Yay., İstanbul, 2002.
- M. A., Abdul Karim, *Social History of the Muslims in Bengal (Down to A. D. 1538)*, The Asiatic Society of Pakistan, Pakistan, 1959.
- Ma'sûmî, Muhsin ve Saîd Şîrâzî, "Münâsebât-ı Selâtîn-i Delhi bâ Meşâyih-ı Çiştîyye ve Sühreverdîyye", *Pejûheşnâme-i Târîh-i Temeddün-i İslâmî*, 46/1, (2013), s. 109-122.
- Mahdûm-i Cihâniyân, *Câmiu'l-ulûm Melfûzât-ı Hüseyin el-Ma'rûf be-Celâleddin Mahdûm-i Cihâniyân u Cihângeşt*, (der. Ebû Abdullah Alâeddin Ali b. Es'ad), (haz. Kâdî Seccâd Hüseyin), Indian Council of Historical Research, Delhi, 1987.
- Mohyuddin, Zafar, "Sufi of Uch: A Historical Study (1200-1600)", Doktora Tezi, History Quaid-i-Azam University, İslamâbâd, 2019.
- Muhammed A'zam, Mevlânâ, *Târîh-i Keşmir-i A'zamî*, (nşr. Mevlevî Muhammed Şâh), Srinagar, ts.
- Müceddidî, Muhammed İkbâl, "Cemâl Handân-rû", *DZEFŞ*, III, Ferhengistân-ı Zebân ve Edeb-i Fârsî, Tahran, 1392 hş.
- Nizami, Khaliq Ahmad, *Some Aspects of Religion and Politics in India During the Thirteenth Century*, Department of History Muslim University, Aligarh, 1961.
- Nizami, Khaliq Ahmad, "Hindistan: V. Din", *DİA*, TDV Yay., İstanbul, 1998.
- Öngören, Reşat, "Sühreverdîyye", *DİA*, XXXVIII, TDV Yay., İstanbul, 2010.
- Nizami, Khaliq Ahmad, "Tarikat", *DİA*, XL, TDV Yay., İstanbul, 2011.
- Popovic, Alexandre ve Gilles Veinstein, *İslâm Dünyasında Tarikatlar (Gelişmeleri ve Aktüel Durumları)*, (Türkçe trc. Osman Türer), Sûf Yay., Ankara, 2004.
- Rafiqi, Abdul Qaiyum, *Sufism in Kashmir from the Fourteenth to the Sixteenth Century*, Bharatiya Publishing House, Delhi, 1972.
- Recebî, Rızâ. "Sühreverdîyye: 1. Târîh", *DZEFŞ*, IV, Ferhengistân-ı Zebân ve Edeb-i Fârsî, Tahran, 1395 hş.
- Rizvî, Saiyid Athar Abbas, "Keşmir", *DİA*, XXV, TDV Yay., Ankara, 2002.
- Schimmel, Annemarie, *Islam in the Indian Subcontinent*, E. J. Brill, Leiden-Köln, 1980.
- Shah, Mohammad Irfan, "Historical Development of Suhrawardi Order in Kashmir". Yüksek Lisans Tezi, Aligarh Muslim University, India, 2014.

Sikand, Yoginder, "Hazrat Bulbul Shah: The First Known Muslim Missionary in Khasmir", *Journal of Muslim Minority Affairs*, 20/2, (2000), s. 361-367.

Şükûh, Dârâ, *Sefînetü'l-evliyâ*, Matba-ı Medrese-i Agra, 1853.

Yılmaz, Hasan Kâmil, "Burhâneddin Kutb-i Âlem", DİA, VI, TDV Yay., İstanbul, 1992.

Zeydî, Şemîm Mahmûd, *Ahvâl ü Âsâr-ı Şeyh Bahâeddin Zekeriyâ ve Hulâsatü'l-ârifîn*, İntişârât-ı Merkez-i Tahkîkât-ı Fârsî, İslamâbâd, 1974.

“19. YÜZYILDA OSMANLI DEVLETİ’NİN KEŞMİR BÖLGESİ VE AHALİSİ İLE OLAN MÜNASEBETLERİ”

Doç. Dr. Hakan TÜRKKAN¹

Özet

Tarihi M.ö. 269-232 dolaylarında Hint Kralı Aşoka’ya dayandırılan Keşmir Himalayaların Kuzeybatı kesiminde bulunan bir ülkedir. Bölgenin Sanskritçe kökenli olan ismi Arapça kaynaklarda Keşmir veya Kaşmir olarak geçmekle birlikte bölge halkının Keşîr ismini kullandıkları görülür.

Keşmir’in İslam ile tanışması Hindistan’dan önce gerçekleşmiş ve ilk kez 714 yılında Muhammed bin Kâsım es-Sekafî Keşmir’i ele geçirmek istemiştir. Daha sonraki dönemlerde ise Emevilerin, Gaznelilerin, İranlıların ve Moğolların bölgede birtakım faaliyetlerine rastlanır. Nihayet 1891 yılında keşmir’de yapılan ilk nüfus sayımında 814,000 civarında olan nüfusun büyük çoğunluğunun Müslüman ahaliden oluştuğu görülür.

Keşmir bölgesinin Osmanlı topraklarına uzak olmakla birlikte Müslümanların çoğunlukta oluşu, Osmanlı Devlet ve toplumuyla da bir takım ilişkilerin kurulması sonucunu doğurmuştur. Çalışmada 19. yüzyıl evresinde Osmanlı Devleti’nin Keşmir bölgesinde yaşanan olaylara ve uluslararası rekabete ilişkin tutumu tespit edilmeye çalışılacaktır. Bunun yanı sıra yine 19. yüzyıl dolaylarında Keşmir ahalisinden veya ileri gelenlerinden olup, Osmanlı Devleti ile bireysel olarak ilişki kuranlar da olmuştur. Osmanlı Arşivlerinde yer bulan bu tür ilişkilerin neler olduğu ve Osmanlı-Keşmir münasebetleri açısından ne anlam ifade ettiği de çalışmada ele alınacak hususlar arasındadır.

Çalışmada konuyla ilgili ulusal ve uluslar arası araştırma ve tetkik eserlerin yanı sıra konuyla ilgili olarak Cumhurbaşkanlığı Osmanlı Arşivi’nde yer alan belgelerden yararlanılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Keşmir, Osmanlı, Pakistan, Hindistan

“THE RELATIONS OF THE OTTOMAN EMPIRE WITH THE KASHMIR REGION AND THE PEOPLE OF KASHMIR IN THE 19th CENTURY”

Abstrcat

Kashmir's history It dates back to the Indian King Ashoka circa 269-232. Kashmir is a country located in the Northwest part of the Himalayas. The name of the region, which is of Sanskrit origin, is referred to as Kashmir or Kashmir in Arabic sources. However, it is seen that the people of the region use the name Keşîr.

Kashmir's meeting with Islam took place before India. For the first time in 714,

---

¹ Karabük Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü.

Muhammad bin Kasim es-Sakafii wanted to seize Kashmir. In later periods, Umayyads, Ghaznavids, Iranians and Mongols carried out some activities in the region. As a result, in the first census conducted in Kashmir in 1891, it is seen that the majority of the population, which was around 814,000, consisted of the Muslim population.

Even though the Kashmir region was far from the Ottoman lands, the majority of Muslims in Kashmir, resulted in the emergence of some relations with the Ottoman State and society. In this study, it will be tried to determine the attitude of the Ottoman Empire towards the events in the Kashmir region and international competition in the 19th century. In addition to this, there were also those who were from Kashmiri people or notables around the 19th century, who individually contacted the Ottoman Empire. What such relations are, which are reflected in the Ottoman Archives, and what they mean in terms of Ottoman-Kashmir relations are among the issues to be discussed in the study. In the study, besides the national and international research and examination works related to the subject, documents in the Presidency Ottoman Archives were used.

Key Words: Kashmir, Ottoman, Pakistan, India

Giriş

Keşmir, Himalayaların kuzeybatısında bulunmakta olup, verimli bir vadi durumundadır. Bölge yaklaşık 135 km. uzunluğa ve 40 km. genişliğe sahiptir. Günümüzde Keşmir 222.236 km² lik bir alanı kapsamaktadır. Bölgenin ismi Çin kaynaklarında “*Kia-shi-mi-lo*” şeklinde ifade edilirken, Arapça kaynaklarda “*Keşmir*” veya “*Kaşmir*” şeklinde ifade edilmiştir. Keşmirli ise yaşadıkları bölge için genelde “*Keşîr*” ismini kullanmışlardır¹. Keşmir, Orta çağlarda seyyahların sıkça ziyaret ettikleri bir bölge olmuştur. Bu dönemlerde bölgenin, iç ve dış Keşmir veya Aşağı ve Yukarı Keşmir şeklinde iki kısım olarak gösterildiği anlaşılmaktadır².

İslamiyet’in Hindistan’a girişi 8. yüzyıl dolaylarında başlamıştır. Fakat Keşmir’in İslamlaşması daha sonra gerçekleşmiştir. Müslümanların Keşmir’e yönelik olarak ilk defa 714 yılında Muhammed b. Kasım es-Sekafi ile harekete geçtikleri görülür. Bununla birlikte gerek Sekafi’nin gerekse çeşitli Emevi valilerinin, bölgenin fethi ve İslamlaştırılmasında kesin bir başarı kazanamadıkları anlaşılmaktadır. Gazneli Mahmut’un da bölgeye 1015 ve 1021 tarihlerinde iki defa sefer düzenlediği görülür. Ancak Gazneli Mahmut da gerek tabiat şartları gerekse karşılaşılan direniş nedeniyle büyük bir başarı elde edememiştir. Sözü edilen mücadeleler nedeniyle Keşmirli, başta Müslümanlar olmak üzere bölgeye yönelik yabancı girişi ve saldırılarına karşı daha temkinli ve tedbirli davranmaya başlamışlardır. Keşmir’de güvenlik kaygısından dolayı Lahora Hanedanı’ndan Harşa döneminde 1089 dolaylarında Türkler asker ve kumandan olarak kullanılmaya başlamıştır. 1320 yılında Moğol Çağatay Kumandanı

¹ Sayıyd Athar Abbas Rızvı, “Keşmir” *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C.25, Ankara 2002, s. 325.

² S. Maqbul Ahmad, “Ortaçağ Müslüman Coğrafyacılarına Göre Hindistan”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C.18, İstanbul 1988, s. 74.

Zulcu tarafından Keşmir'de bulunan Hindu idaresi zayıflatılmıştır. Zulcu'nun Keşmir'den ayrılmasıyla birlikte Kral Rincana, Şah Mîr Sevâti adında bir Müslümanı vezir yapmış, bir süre sonra da Kral Müslüman olmuştur. Böylece Keşmir bölgesinin İslamlaşması süreci başlamış ve günümüzde de bölge İslam coğrafyası durumundadır¹.

İkinci Dünya Savaşı sonrasında, 14 Ağustos 1947 yılında İngiltere Hindistan'dan çekilmiş ve Hindistan'ın son İngiliz genel valisi Lord Mountbatten'e ait bir plan olan Hindistan Devleti bölünerek Hindistan'ın bir kısmını da içine alacak şekilde Pakistan'ın kurulması uygulamaya konulmuştur. Bölünmeyle birlikte bölgede iç işlerinde serbest, dış işlerinde İngilizlere bağlı olan ve sayısı 500'ü bulan bir takım nizamlık, nevvablık, racalık, prenslik hatta krallık Hindistan'a ya da Pakistan'a katılma konusunda serbest bırakılmışlardır. Keşmir bir taraf seçme konusunda beklemeyi tercih etmiştir. Bununla birlikte halkının çoğunluğu Müslüman olmasına rağmen ve Hindistan'a katılmayı tercih etmemesine rağmen Hindistan orduları 1948 yılında Keşmir'e girmiştir. Bu nedenle Keşmir Meselesi Hindistan ve Pakistan arasında henüz başlangıç olarak kabul edilebilecek bir dönemde sorun haline gelmiştir².

Çalışmanın konusunu teşkil eden ve Osmanlı Devleti'nin Keşmir ve çevresine yönelik Hindistan Meselesi'ne gerekse Müslümanların Keşmir'deki durumlarına ilgi duymuştur. Bu ilgi diplomatik düzeyde olabildiği gibi Keşmir bölgesinden çeşitli nedenlerle ve çeşitli statülerde Osmanlı topraklarına gelmiş olan kişi veya toplulukların durumlarıyla da ilgili olabilmektedir.

Keşmir'in Siyasi ve Toplumsal Durumu

Stratejik açıdan büyük öneme sahip olan ve aynı zamanda Hindistan'a açılan yolların da kapısı durumunda olan Keşmir 14. yüzyılda Müslümanlaşmış ve 1422-1474 yıllarını kapsayan Sultan Zeynel Âbidin döneminde gücünün ve refahının en yüksek noktasını yaşamıştır. Ne var ki 1587 yılında Ekber'in saldırılarıyla başlayan işgal hareketleri ilerleyen dönemlerde de artarak devam etmiştir. Buna bağlı olarak Keşmir bölgesi 18. yüzyıl sonları ve 19. yüzyıl döneminde istila hareketlerine ve çeşitli devletlerin nüfuz mücadelelerine sahne olmuştur. Örneğin 1752 yılında Afganlılar tarafından istila edilen Keşmir'de halk büyük zarar görmüştür³. Ancak istilalar durmamış ve 1819 yılında Sikh istilasına maruz kalan Keşmir halkı bu istilayı Afgan istilasını sonlandıracağı ümidiyle bir kurtarıcı olarak düşünmüşlerdir. Ancak Sikh istilasını Afgan istilasını sonlandırır bile ondan daha kötü ve sancılı bir dönemin de başlangıcı olmuştur. 1830'lara gelindiğinde ise bölgede İngilizlerle Sikh Hanedanı arasında mücadeleler yaşanmıştır. Bu mücadelelerde Gulab Singh örneğinde olduğu gibi bazı yerel unsurların İngilizler tarafında yer almalarının da etkisiyle Sikhler

¹ Saiyid Athar Abbas Rızvî, "agm", s. 325.

² Azmi Özcan, "Hindistan (Tarih)", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. 18, İstanbul, 1998, s. 79, 80.

³ Türkkaya Ataöv, "Keşmir Meselesinin Önemi", *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*, C. 15, S. 1, (Ocak 1960), s. 196-197.

yenilgiye uğramıştır. Böylelikle bölge İngilizlerin hakimiyeti altına girmiş ve İngilizler 1846 yılında Amristar Anlaşması ile bölgenin idaresini kendilerini destekleyen Gulab Singh ve ailesine vermişlerdir. Gulab Singh ailesi bölgedeki hakimiyetini Tibet'ten aldığı Ladakh ve Baltistan'a kadar genişletmiştir¹.

İngilizlerin, Müslüman kimliği ile öne çıkan Keşmir'in idaresini Gulab Singh gibi Hindu bir unsura teslim etmesi bölgede yeni sorunların ve çatışmaların da doğmasına yol açmıştır. İngilizlerin de etkili oldukları Keşmir bölgesinin 19. yüzyıl sonlarındaki idaresinde Müslüman halktan ağır vergiler alınması, Keşmirliilerin mahkemesiz tutuklanmaları ve hapsedilmeleri gibi bazı haksız uygulamalar ortaya çıkmıştır. Bunun yanı sıra Hindu inancında kutsal sayılan inek veya öküz gibi hayvanların kesilmesi halinde de bölgede yaşayan Müslümanlara 10 yıl hapis veya idam cezası gibi ağır cezalar da tatbik edilmiştir. Bu itibarla Keşmir'de yaşayan ve çoğunluğu teşkil eden Müslüman ahali çeşitli haksızlıklara uğradıkları gibi toprakları da ellerinden alınmış eğitim, sağlık gibi temel ve zaruri hizmetler bile kendilerine sunulmamıştır².

Keşmir'in gayrimüslim unsurlarca istila edilmesi ve bölgede Müslüman ahaliye yönelik haksız uygulamaların hatta zulümlerin ortaya çıkması Osmanlı devlet ve toplumunun da dikkatini çekmiştir. Ayrıca Keşmir ahalisinin de büyük bir imparatorluk ve Müslümanların da koruyucusu olarak kabul ettikleri Osmanlı Devleti'ne olan ilgi ve alakaları da göz ardı edilmemelidir.

19. Yüzyılda Osmanlı Devleti'nin Keşmir Bölgesi ve Ahalisi ile Olan İlişkileri

Osmanlı devlet ve toplumu ile Keşmir ahali arasında 19. yüzyıl dolaylarında kurulmuş olan ilişkileri arşiv kayıtlarına yansımış olanlardan hareketle ele almak mümkündür. Keşmir bölgesinin 1947 tarihinden sonra kazandığı statüye bağlı olarak Türkiye Cumhuriyeti'yle de ilişkilerinin devam ettiği anlaşılmaktadır.

Çalışmada özellikle 19. yüzyıl dönemi ağırlıklı olmak üzere Keşmir ve çevresinden Osmanlı Devleti topraklarına gelen kimselerin Osmanlı devlet ve toplumuyla kurdukları ilişkiler üzerinde durulacaktır. Çalışmada Keşmir bölgesinden Osmanlı topraklarına gelenler hakkında arşiv kayıtlarına yansıyan bazı konulardan söz edilmiştir. Bu kayıtlar sınırlı sayıdadır. Ancak Keşmir özelinde de arşiv kayıtlarına yansımayan hususların olabileceği unutulmamalıdır.

Osmanlı arşiv kayıtlarına yansıyan bilgilerden hareketle, Osmanlı Devleti'ne gelen Keşmirliilerin "*Keşmîri, Keşmirli*" gibi kavramlarla ifade edildiği görülür. Ayrıca Keşmir bölgesi ve ahali zaman zaman Afganistan'la birlikte anılarak "*Keşmir ve Afganistan ahali*"³ şeklinde ifade edilmiştir.

Osmanlı Devleti topraklarına 19. yüzyıl boyunca pek çok bölgeden muhaceret hareketleri olmuştur. Osmanlı Devleti Keşmir ve civarından gelen kişi veya gruplara

---

¹ Rajat Ganguly, *India, Pakistan and the Kashmir Dispute*, Asian Studies Institute & Centre for Strategic Studies, s.2.

² Ataöv, s.196-197.

³ BOA, HR.TO., 370-35, M.18.09.1886.

da muhacir nazarıyla bakmış ve onlara, muhacirlere yönelik nizamnameler çerçevesinde muamele etmiştir. Örneğin Osmanlı Devleti'nde "İstimlak-ı emlak" etmek yani toprak sahibi olmak isteyen Keşmirli'lere o sırada geçerli olan Muhacirîn Nizamnamesi şartları uygulanmıştır. Bu bağlamda söz konusu kimselerin kayıtsız ve şartsız Osmanlı tabiiyetine geçmeleri şart koşulmuştur¹.

Keşmir ve civarından gelen kimselerin net bir sayısını vermek zordur. Arşiv belgelerine yansıyan bilgilerden hareketle içinde Keşmir ahalisinden meşhur kimselerin bulunduğu söylenebilir. Bunların bir kısmı aile ve akrabalarıyla gelmişlerdir. Bir kısmı ise İslam Peygamberi Hz. Muhammed'in soyuna mensup olmaları hasebiyle Osmanlı devlet ve toplumu nazarında da itibar görmüşlerdir. Ayrıca Keşmir'de müftülük gibi önemli görevlerde bulunan bazı kimselerin de Osmanlı topraklarına geldikleri anlaşılmaktadır. Sözü edilen kimselerin Osmanlı topraklarına gelmelerinde bölgede henüz 19. yüzyılda yaşanan huzursuzlukların ve zulümlerin etkisi büyüktür. Bu ve benzeri sebeplerle Osmanlı topraklarına gelen Keşmirli'lilerin Mekke ve Medine gibi kutsal topraklara ulaşmak ve kutsal topraklarda yaşamak istedikleri görülmektedir².

Keşmirli'lere Yönelik Maaş Tahisisi ve Yardımlar

Osmanlı topraklarına çeşitli sebeplerle gelmiş olan kişi ya da grupların genelinde olduğu gibi Keşmir'den gelenlerin de geçinme sorunu yaşadıkları anlaşılmaktadır. Bu nedenle Osmanlı makamlarından kendilerine ve ailelerine maaş tahsisi talebinde bulunan Keşmirli'liler mevcuttur. Keşmir ahalisinden ve İmam Zeynel Abidin sülalesine mensup es-Seyyid Abdü'l-Gaffar Hicaz tarafına geldiğini beytü'l-mâl'e yani devlete yük olmamak için herhangi bir talepte bulunmayarak hayatını kanaatle geçirmeye çalıştığını ifade eder. Ancak çocuklarının sayısının artması nedeniyle artık geçinemeye hale geldiğini bu nedenle kendisine münasip miktar bir maaş tahsis edilmesini istemiştir³. Keşmir Müftülüğü görevinde bulunan ve sülale-i tahireden yani Peygamber soyundan olan Hoca Hasan Efendi de ailesinden 25 kişiyle birlikte Osmanlı Devleti topraklarına gelmiştir. Geliş sebebi çeşitli sebepler olarak ifade edilmiş ve bu sebepler tam olarak açıklanmamıştır. Fakat "*Terk-i dâr ve diyar ve fedayı emlak ve akar*" ifadesinden Keşmir'i isteyerek terk etmediği açıkça anlaşılmaktadır. "*Fedayı emlak ve akar*" ifadesinden Hoca Hasan Efendi'nin tüm malını mülkünü Keşmir'de bırakmak zorunda kaldığı, herhangi bir mülkünün ve gelirinin de bulunmadığı anlaşılmaktadır. Bundan dolayı fakir bir vaziyette Osmanlı topraklarına ulaştığı ve kendisine iki bin kuruş maaş tahsisi talebinde bulunduğu ve talebinin Meclis-i Mahsus-ı Vükela'ya havale edildiği görülür⁴. Yine sülale-i tahireden yani peygamber soyundan ve Nakşibendi şeyhlerinden Keşmirî Abdurresul Efendi'ye iltifat edilmiş ve itibar

¹ BOA, ŞD, 2513-3, H. 20.05.1304.

² BOA, Y.PRK.AZJ, 8-19, H.29.12.1300; BOA, A.}MKT.MHM, 367-9, H.28.06.1283.

³ BOA, Y.PRK.AZJ, 8-19, H.29.12.1300.

⁴ BOA, A.}MKT.MHM, 371-99, H.27.08.1283.

gösterilmiştir. Addurresul Efendi'ye akrabalarının çokluğundan ve mağdur vaziyette olduğundan bahisle yetecek kadar maaş tahsis edilmiştir. Tahsis edilen maaşın 150 kuruş olduğu anlaşılmaktadır. Bu arada akrabalarından olan Abdülkadir Efendi'ye 625, Hüseyin Efendi'ye de 1285 kuruş maaş ihsan edilmiştir¹. Yine Keşmir ahalisinden Mekke-i Mükerrerme'de yaşamakta olan Keşmirî Mehmet Ali bin Abdurrahim Efendi'ye de 100 kuruş maaş bağlanması Mekke-i Mükerrerme Harem-i Şerif Müdüriyeti'ne bildirilmiştir².

Keşmir ahalisinden alim, fazıl ve itibarlı kimselere bağlanan maaşlarla ilgili yaşanan bir uyuşmazlık maaşın süre ve niteliği hakkında fikir vermektedir. Muhacereten yani göç etmek suretiyle Bursa'ya yerleşmiş olan Keşmir Müftüsü Hasan Tahsin Efendi maaşının, ev ve tarlasının elinden alınarak ailesinin perişan olduğunu belirterek Ahmet Vefik Paşa'dan şikâyetçi olmuştur. Konuyla ilgili tahkikat yapılmış ve meselenin maaştan ziyade satın aldığı bir tarlanın fiyatıyla ilgili yaşanan uyuşmazlıktan kaynaklandığı belirtilmiştir. Buna bağlı olarak maaşının kendisine kayd-ı hayat şartıyla bağlandığı, herhangi bir kesintinin söz konusu olmadığı ve ödeneceği açıklaması yapılmıştır³.

Yukarıda belgeler ışığında yapılan açıklamalardan da anlaşılacağı üzere Osmanlı makamlarından maaş talebinde bulunan ve kendilerine maaş tahsis edilen Keşmirîler bölgenin Müslüman ahalisinin ileri gelen kimselerindendir. Bununla birlikte Keşmirî olup da İslamiyet'i Osmanlı topraklarında kabul eden kimseler de mevcuttur. Buna Keşmirî Mihracezade Dünyad ibn-i Diva örnek gösterilebilir. İbn-i Diva Müslüman olarak Muhammed Azad ismini almış ve Bağdat'ta kendisine kimlik belgesi verilmiştir⁴.

Bölgeden Osmanlı topraklarına herhangi bir muhaceret söz konusu olmaksızın Osmanlı makamlarından sınırlı da olsa bazı yardım talepleri de olmuştur. Bu yardım taleplerinin biri Keşmir'in Cambu şehri ahalisinden ve Moğol ırkına mensup Mirza Gulam Resul'den gelmiştir. Söz konusu kişi kitapçı olarak çalışan babasının vefat ettiğini bildirerek babasından kalan borçlarını ödeyebilmek için Padişah'tan bir miktar atıyye-i seniyye talep etmiştir⁵.

Söz konusu yardım talepleri yalnızca şahsi ve maddi yardım taleplerinden ibaret kalmamıştır. Siyasi yardım talepleri de söz konusu olmuştur. Örneğin 1849 tarihinde gerçekleşen bir talebe göre Afganistan hakimi Dost Muhammed Han ve Herat Hakimi Yar Muhammed Han, bölgede yaşanmakta olan isyan sebebiyle Osmanlı padişahından ve Sadarettan yardım talep etmişlerdir⁶.

Keşmirîlerin Mülk Edinmeleri Meselesi

¹ BOA, MMS, 38-1566, H.08.07.1285. (Lef 1, 5).

² BOA, DH.MKT, 1791-101, H.01.05.1308.

³ BOA, İ.DH., 848-68073, H.11.04.1299.

⁴ BOA, Y.PRK.MŞ., 8-23, H.19.11.1323.

⁵ BOA, HR.TD., 545-101, M.14.04.1914.

⁶ BOA, HR.SYS, 4-4, M.16.11.1849.

Osmanlı topraklarında bulunan Keşmir ve Afganistan ahalisinin mülk edinmeleri de söz konusudur. Fakat bu konuda Osmanlı Devleti'nde geçerli olan nizam ve kurallar konusunda bazı uyuşmazlıkların yaşandığı anlaşılmaktadır.

Örneğin 1886 dolaylarında Keşmir ve Afganistan ahalisinden bazı yabancıların uhdelere emlak geçirmek yani toprak edinmek için buldukları yerin Orman müdüriyetlerine başvurdukları görülür¹. Yine Keşmir ve Afganistan ahalisinden bazı kimselerin Bağdat Defter-i Hakanisi'ne başvurarak emlak istedikleri görülür. Ancak bu başvuruların kabul görmediği ve çeşitli tartışmalara neden olduğu görülmektedir. Öyle ki söz konusu başvuru üzerine gerçekleştirilen soruşturma sonucu Vergi Emaneti-i Celilesi tarafından Bâb-ı âli hukuk dairesine gönderilmiştir. Sonuç olarak emlak edinmek isteyen Keşmir ve Afganistan ahalisinden kimselerin Muhacirîn Nizamnamesi hükümlerine göre kayıtsız şartsız Osmanlı Devleti tebaası olmaları gerektiği belirtilmiştir. Osmanlı tabiiyetini kabul etmeleri halinde kendilerine emlak verilebileceği aksi halde emlak verilemeyeceği ve bu hususta ayrıca bir nizamname yapılması gerektiği ortaya konulmuştur².

Bu konuyla ilgili olarak Kerbela'nın Han Kapısı Mahallesi'nde oturmakta olan Seyyid Mehmed Keşmirî'nin talebi üzerine mülk edinme konusunda bazı hususlar açıklığa kavuşturulmaya çalışılmıştır. Konuyla ilgili olarak Kerbela Sancağı Mutasarrıflığı'ndan gönderilen tahrirat üzerine Vilayet Tercüme Odası'nda bir derkenar yazılmıştır. Bu derkenarda Kanunname-i Mahsusî hükümlerini kabul eden ve buna bağlı olarak tanzim edilen protokolü imzalamış olan devletler tebaasının Osmanlı Devleti'nde istimlak-ı emlak edebilecekleri yani mülk, toprak sahibi olabilecekleri belirtilmiştir. Ancak söz konusu protokolü imzalamayan devletlerin tebaası ile protokolü imzalayan devletlerin himayesinde bulunan Keşmir ve Afganistan gibi memleketler ahalisinin mülk edinme hakkından istifade edemeyecekleri açıkça belirtilmiştir. Bu bağlamda Keşmir ve Afganistan'ın statüsü şu şekilde açıklanabilir. Keşmir Emeti İngiltere himayesindedir. Afganistan ise herhangi bir devletin himayesinde olmayan müstakil bir devlet durumundadır. Bu durumda Keşmir, İstimlak protokolünü imzalamış bir devletin himayesindedir. Afganistan ise bağımsız bir devlet statüsünde olup, Osmanlı Devleti'yle herhangi bir istimlak protokolü imzalamış değildir. Dolayısıyla hem Keşmir Emeti'nin hem de Afganistan'ın Osmanlı Devleti'yle istimlak protokolü olmadığı ortaya çıkmaktadır. Bu durumda mülk edinmek isteyen Keşmir ve Afganistan ahalisinden kimselerin Osmanlı tebaası olması zaruri olmuştur. Bu zaruret gereğince mülk edinme hakkına sahip olmayanların kanuna aykırı şekilde mülk edinmelerinin önüne geçilmiş olsa bile daha önceden elde ettikleri mülkler ayrı bir sorun teşkil etmiştir. Özellikle Kerbela Sancağı özelinde Keşmir ve Afganistanlılardan toprak edinme hakkına sahip olmayan pek çok kimsenin daha önceden bir şekilde toprak sahibi oldukları anlaşıldıktan sonra Osmanlı Devleti bunlardan Osmanlı Devleti tabiiyetini kabul edenlere Dahiliye Nezaretî'nin 25 Mart

¹ BOA, HR.TO., 370-35, M.18.09.1886.

² BOA, ŞD, 2513-3, H. 20.05.1304; BOA, DH.MKT, 1410-63, H.12.07.1304.

Sene 1303 tarihli yazısına binaen Sened-i Hakanî yani bir tür tapu verilmesinin mümkün olduğuna karar vermiştir. Seyyid Mehmed Keşmirî örneğinde olduğu gibi Osmanlı tabiiyetini kabul etmeyenlere ise herhangi bir şekilde tapu verilmesinin mümkün olmadığı açıkça belirtilmiştir. Fakat yine de söz konusu kimselerin uzun zamandır sözü edilen toprakları kullanmalarından dolayı mağduriyetleri önlenmeye çalışılmıştır. Bu konuyla ilgili olarak Defter-i Hakanî Müdüriyeti'nden yazılan derkenarda Osmanlı tabiiyetini kabul etmeyenlere Sened-i Hakanî verilmemesinde ısrar edilmiş fakat mülkün, üzerine kayıtlı kişi vefat edinceye kadar kullanılmasına da izin verilmiştir. Kişinin vefatıyla beraber söz konusu mülk veya toprağın mahlulen canib-i miriye alınmasına yani boş bırakılıp başka kimseye verilmeyerek devlet hazinesine alınmasına hükmedilmiştir. Sözü edilen mülke mirasçı olanlardan Osmanlı tabiiyetini kabul edenlere mirasçı adına Sened-i Hakanî verilmesine karar verilmiştir. Mirasçıları Osmanlı tabiiyetini kabul etmeyenlerle mirasçısı olmayanların topraklarının ise yine canib-i miriye alınmasına karar verilmiştir¹.

Az sayıda da olsa gerek yukarıda anlatılmış olan uygulamalar sonucunda gerekse başka sebeplerle Keşmir ve Afganistan ahalisinden bazı kimselerin Osmanlı Devleti tabiiyetine geçmek için müracaatta buldukları görülür. Örneğin Keşmir ahalisinden ve İngiltere tebaasından Seyyid Mehmed İbn-i Seyyid Cevat'ın müracaatının mülk edinebilmek amacına yönelik olma ihtimali mevcuttur. Söz konusu talep Osmanlı makamları tarafından kabul edilmiştir².

Keşmir bölgesi üzerinde Rusların da nüfuz sahibi olmaya çalışmakla birlikte³ bölgenin İngiltere himayesinde kaldığı açıktır. Osmanlı topraklarında bulunan Keşmirliilerin statüleri de söz konusu himaye çerçevesinde şekillenmiştir. Yukarıda ifade edildiği üzere mülk edinme meselesinde de Keşmir'in İngiliz himayesinde olması meselesi gündeme gelmiştir. Bunun yanı sıra Osmanlı topraklarında bulunan Keşmirliilere Osmanlı Devleti'nin askerlik yaptırması da İngiliz himayesi çerçevesinde değerlendirilmiş ve İngiliz Konsolosları Keşmirliilerin askere alınmamaları konusunda Osmanlı makamlarına bir protokol sunmuşlardır⁴.

Keşmir üzerinde uluslararası anlamda henüz 19. yüzyılda bir nüfuz mücadelesinin yaşandığı ve bu mücadelenin bölge ahalisini de etkilediği anlaşılmaktadır. Osmanlı Devleti bölgeye politik ve askerî anlamda doğrudan müdahale edemese de kendi topraklarına gelen Keşmirliilerin mağdur olmamaları için çaba göstermiştir.

Sonuç

Keşmir bölgesi 1947 yılında Hindistan ve Pakistan'ın iki ayrı devlet haline gelmesiyle mühim bir anlaşmazlık haline gelmiştir. Ancak yukarıda ifade edilen hususlardan da anlaşıldığına göre 20. yüzyıl öncesinde yani 19. yüzyıl dolaylarında da

¹ BOA, ŞD., 2721-6, H.02.01.1321.

² BOA, DH.İ.UM.EK., 96-70, H.21.12.1333.

³ BOA, YPRK.HR., 10-39, H.13.12.1304.

⁴ BOA, HR. MKT., 820-58, H. 24.12.1290.

Keşmir üzerinde İngiliz ve Rus nüfuz mücadelesi yaşanmış İngilizler Keşmir'in himayesini elde etmişlerdir. İngiliz himayesi Keşmir ahalisinin yaşamlarını da olumsuz etkilemiştir. Örneğin Keşmir'in ileri gelen ve itibarlı ailelerinden olup Keşmir'deki tüm mal varlıklarını bırakarak Osmanlı topraklarına göç eden kimselerin zorunlu nedenlerle Osmanlı topraklarına geldikleri açıktır. Osmanlı makamları Keşmir ahalisinin ihtiyaçlarının giderilmesinde duyarsız kalmamıştır. Bu anlamda Keşmir'den gelen alimlere ve Peygamber soyuna mensup kimselere ayrıca ihtimam gösterilmiştir. Örneğin verilen maaşın kayd-ı hayat şartıyla verilmesi onların maddi hayatlarının teminat altına alınmaya çalışıldığını göstermektedir. Elbette birtakım uyuşmazlıklar ve anlaşmazlıklar da yaşanmıştır. Osmanlı makamları bu uyuşmazlıkları da mümkün mertebe Keşmirli lehine çözümlenmeye ve mağduriyetleri önlemeye gayret etmiştir.

Fakat Keşmir'in uluslararası bir nüfuz mücadelesi alanı haline gelmesi 19. yüzyıl evresinde olduğu gibi ilerleyen dönemlerde de hep bir sorun olmuştur. Keşmir, Hindistan- Pakistan ayrılığından sonra arada kalan ve üzerinde sürekli olarak mücadele edilen bir bölge haline gelmiştir. Sözü edilen bu hususlar Keşmir ahalisini de elbette derinden etkilemiştir.

Kaynakça

Arşiv Belgeleri

Cumhurbaşkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA)

BOA, A.}MKT.MHM, 367-9, H.28.06.1283.

BOA, A.}MKT.MHM, 371-99, H.27.08.1283.

BOA, DH.İ.UM.EK., 96-70, H.21.12.1333.

BOA, DH.MKT, 1410-63, H.12.07.1304.

BOA, DH.MKT, 1791-101, H.01.05.1308.

BOA, HR. MKT., 820-58, H. 24.12.1290.

BOA, HR.SYS, 4-4, M.16.11.1849.

BOA, HR.TD., 545-101, M.14.04.1914.

BOA, HR.TO., 370-35, M.18.09.1886.

BOA, İ.DH., 848-68073, H.11.04.1299.

BOA, MMS, 38-1566, H.08.07.1285.

BOA, ŞD, 2513-3, H. 20.05.1304.

BOA, ŞD., 2721-6, H.02.01.1321.

BOA, Y.PRK.AZJ, 8-19, H.29.12.1300.

BOA, Y.PRK.MŞ., 8-23, H.19.11.1323.

BOA, YPRK.HR., 10-39, H.13.12.1304.

Araştırma ve Tetkik Eserler

Azmi Özcan, "Hindistan (Tarih)", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, C. 18, İstanbul, 1998, s. 75-81.

Rajat Ganguly, *India, Pakistan and the Kashmir Dispute*, Asian Studies Institute & Centre for Strategic Studies.

S. Maqbul Ahmad "Ortaçağ Müslüman Coğrafyacılarına Göre Hindistan", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C.18, İstanbul 1988, s. 73-75.

Sayıd Athar Abbas Rızvı, "Keşmir" *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, C. 25, Ankara, 2002, s. 325-327.

Türkkaya Ataöv, "Keşmir Meselesinin Önemi", *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*, C. 15, Sayı 1, Ocak 1960, s. 195-214.

“DURAND HATTININ AFGANİSTAN-PAKİSTAN İLİŞKİLERİNE ETKİSİ

Doç. Dr. Hüseyin ŞEYHANLIOĞLU¹

Öz

18.yüzyılın başından itibaren Hindistan’a yerleşen İngiltere için kuzeyde, Türkistan üzerinden Afganistan’a doğru ilerleyen Rusya tehlikesi baş gösterdi. Sıcak sulara inmek isteyen Rusya ve zengin Hint sömürgeciyi korumak isteyen İngiltere arasında yaşanan bu çatışma, Great Game yani “Büyük Oyun” olarak adlandırılmaktadır.

Afganistan’ı Rusya ile aralarında tampon bölge olarak gören İngiltere’nin bu politikası, Afganistan’ın taht kavgasına sürüklenmesine sebep oldu. Taht kavgasından galip çıkan Abdurrahman Han’ın güneyde, sözde müttefiki İngilizlerle başı derde girer. Çünkü Afganistan’ın güney ve güneydoğu sınırlarının haricinde kalan Peştun Afgan kabileleri, kendilerine kötü davranıldığı gerekçesiyle İngiliz yönetimini 1890 yılından itibaren tanımamaya ve onlara karşı isyan etmeye başlamışlardı. Bu kabileleri ise zorla hâkimiyeti altında tutmak isteyen İngilizler, onlara karşı iki askeri sefer düzenlediyse de bir netice alamamıştır.

22 Temmuz 1887’de yapılan antlaşmayla bugün de hâlâ geçerli olan Afgan - Rus sınırını, Afganlar adına çizen İngilizler; Afganistan’ın güney sınırlarını da Hindistan’ın güvenliği amacıyla çizmiştir. Abdurrahman Han, güney sınırları konusunda İngilizlerle görüşmek istemiştir. Fakat İngiltere’nin Hindistan Genel Valisi Lord Landsdowne, Afgan Emiri’ni tehdit ederek Sir Mortimer Durand’ı 19 Eylül 1893 tarihinde Kabil’e gönderdi. Yeni bir İngiliz saldırısından çekinen Emir, mecburen onu kabul etti. Diplomat Durand, 12 Kasım 1893’te Emir’e bugün de Afganistan ile Pakistan arasında geçerli sınır olmasına rağmen çok defa sorunlara yol açan Afganistan’ın güney ve güneydoğu sınırlarını belirten antlaşmayı imzalatmıştır.

Böylece Afganistan’ın güney bölgesi olan toprakları yani bugün Pakistan toprağı olan Peştunistan İngiliz İmparatorluğu topraklarına katılmıştır. İngilizlerin kendi menfaatleri uğruna yaptıkları bu büyük kasıt günümüze kadar Afganistan ile Pakistan arasında patlamaya hazır bir bomba gibi durmaktadır. Hatta bu yüzden Afganistan 1970’lerde Başbakan Muhammet Davut Han zamanında Pakistan ile çatışmaya bile yaklaşmıştır.

Bu çalışmada, günümüzde başta Türkiye, Irak ve Suriye sınırları olmak Ortadoğu ülkelerinin temel kaynağı olarak görülen Sykes-Pico Antlaşması’nın ilk versiyonu olarak Durand Antlaşması’nın siyasi, ekonomik ve sosyal etkileri incelenecektir.

Anahtar Kelimeler: Durand Hattı, Peştun, Afganistan, Pakistan, Taliban.

Abstract

For England, who had settled in India since the beginning of the 18th century, the danger of Russia advancing towards Afghanistan through Turkestan in the north arose. This conflict between Russia, which wants to descend into warm waters, and England, which wants to protect its rich Indian colony, is called the Great Game.

¹ Gaziantep Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Uluslararası İlişkiler Bölümü.

Considering Afghanistan as a buffer zone between Russia and Russia, this policy of Britain caused Afghanistan to be dragged into a fight for the throne. Abdurrahman Khan, who was victorious in the fight for the throne, gets into trouble with his so-called ally, the British, in the south. Because the Pashtun Afghan tribes, who were outside the southern and southeastern borders of Afghanistan, started not to recognize the British administration and started to rebel against them since 1890, on the grounds that they were treated badly. The British, who wanted to keep these tribes under their domination by force, organized two military expeditions against them, but they could not get any results.

The British who drew the Afghan-Russian border, which is still valid today, on behalf of the Afghans, with the treaty signed on July 22, 1887; He also drew the southern borders of Afghanistan for the security of India. Abdurrahman Khan wanted to negotiate with the British about the southern borders. But the British Governor-General of India, Lord Landsdowne, threatened the Afghan Emir and sent Sir Mortimer Durand to Kabul on 19 September 1893. Fearing a new British attack, the Emir compelledly accepted him. Diplomat Durand had the Emir sign the treaty on November 12, 1893, specifying the southern and southeastern borders of Afghanistan, which has caused problems many times, although there is a valid border between Afghanistan and Pakistan today.

Thus, the lands of the southern region of Afghanistan, namely Pashtunistan, which is the territory of Pakistan today, joined the lands of the British Empire. This great intention of the British for their own interests has been like a bomb ready to explode between Afghanistan and Pakistan until today. For this reason, Afghanistan even came close to conflict with Pakistan in the 1970s during the time of Prime Minister Mohammed Davut Khan.

In this study, the political, economic and social effects of the Durand Agreement, which is the first version of the Sykes-Pico Agreement, which is seen as the main source of the Middle East countries, especially the borders of Turkey, Iraq and Syria, will be examined.

Key Words: Durand Line, Pashtun, Afghanistan, Pakistan, Taliban

Giriş

18. yüzyılın başından itibaren Hindistan'a yerleşen İngiltere için kuzeyde, Türkistan üzerinden Afganistan'a doğru ilerleyen Rusya tehlikesi baş gösterdi. Sıcak sulara inmek isteyen Rusya ve zengin Hint sömürgeciğini korumak isteyen İngiltere arasında yaşanan bu çatışma, Great Game yani "Büyük Oyun" olarak adlandırılmaktadır.

Afganistan'ı Rusya ile aralarında tampon bölge olarak gören İngiltere'nin bu politikası, Afganistan'ın taht kavgasına sürüklenmesine sebep oldu. Taht kavgasından galip çıkan Abdurrahman Han'ın güneyde, sözde müttefiki İngilizlerle başı derde girer. Çünkü Afganistan'ın güney ve güneydoğu sınırlarının haricinde kalan Peştun Afgan kabileleri, kendilerine kötü davranıldığı gerekçesiyle İngiliz yönetimini 1890 yılından itibaren tanımamaya ve onlara karşı isyan etmeye başlamışlardı Bu kabileleri

ise zorla hâkimiyeti altında tutmak isteyen İngilizler, onlara karşı iki askeri sefer düzenlediyse de bir netice alamamıştır.

22 Temmuz 1887'de yapılan antlaşmayla bugün de hâlâ geçerli olan Afgan - Rus sınırını, Afganlar adına çizen İngilizler; Afganistan'ın güney sınırlarını da Hindistan'ın güvenliği amacıyla çizmiştir. Abdurrahman Han, güney sınırları konusunda İngilizlerle görüşmek istemiştir. Fakat İngiltere'nin Hindistan Genel Valisi Lord Landsdowne, Afgan Emirini tehdit ederek Sir Mortimer Durand'ı 19 Eylül 1893 tarihinde Kabil'e gönderdi. Yeni bir İngiliz saldırısından çekinen Emir, mecburen onu kabul etti. Diplomat Durand, 12 Kasım 1893'te Emir'e bugün de Afganistan ile Pakistan arasında geçerli sınır olmasına rağmen çok defa sorunlara yol açan Afganistan'ın güney ve güneydoğu sınırlarını belirten antlaşmayı imzalatmıştır (Flechter, 1996: 166).

Ortadoğu'yu bölen Sykes-Pico Antlaşması'nın ilk versiyonu olarak da görülebilen Duran Hattı, Pakistan- Afganistan arasında ciddi çatışma potansiyeli barındırmaktadır. (<http://internationalaffairsreview.com>, 2022).

Böylece Afganistan'ın güney bölgesi olan toprakları yani bugün Pakistan toprağı olan Peştunistan İngiliz İmparatorluğu topraklarına katılmıştır. İngilizlerin kendi menfaatleri uğruna yaptıkları bu büyük kasıt günümüze kadar Afganistan ile Pakistan arasında patlamaya hazır bir bomba gibi durmaktadır. Hatta bu yüzden Afganistan 1970'lerde Başbakan Muhammet Davut han zamanında Pakistan ile çatışmaya bile yaklaşmıştır (Şeyhanlıoğlu, 2021: 45).

Bu çalışmada, günümüzde başta Türkiye, Irak ve Suriye sınırları olmak Ortadoğu ülkelerinin temel kaynağı olarak görülen Sykes-Pico Antlaşması'nın ilk versiyonu olarak Durand Antlaşması'nın siyasi, ekonomik ve sosyal etkileri incelenecektir.

Sömürgecilik Döneminde Afganistan Ve "Büyük Oyun" (Great Game) (1748-1919)

15. yüzyıldan itibaren başlayan sömürgecilik hareketleri sonucu, Dünyanın doğusunu Portekiz'e batısını da İspanyaya bırakan 1494 tarihli Tordesillas Antlaşması İngiltere ve Fransa'nın güçlenmesi ile işlemeze hale gelince, bu kez Batı'ya olduğu gibi doğuya da Fransa ve İngiltere yönelmiştir.

Bu dönemde Güney Asya kıyılarında Endonezya adalarında bulunan Portekizliler Hindistan'a doğru çıkamamışlardı. Ancak denizlerde iddialı olan İngiltere bu dönemde Hindistan'a iyice yerleşmeye çalışıyordu. İngiltere için bu tarihlerde, en önemli sömürge, Kraliçe Elizabeth'in emri ile 31 Aralık 1600 tarihinde kurulan İngiliz Doğu Hint Kumpanyası'nın sömürdüğü yer olan Hindistan'dı.

İngilizler için Afganistan'ın önemi Hindistan'a olan yakınlığından ve Rusların güneye inişleri için Türkistan'ın istilasından sonra iyice kırılğan bir hale gelmiş olan

Hindistan'ın hazmedilmesi için belirli bir süreye ihtiyaç duyulmuş olmasındandır. Ayrıca Ahmet Şah Dürrani (1747-1792) zamanında Afganistan'ın Hindistan'ı birçok kez istila etmiş olması ise İngilizlerin dikkatini iyice Afganistan'a çevirmesine sebep olmuştur.

Bütün bunların yanında Napolyon, 1807 yılında Ruslara, Fransız ve Rus birliklerinden meydana gelecek bir ordu ile Kafkaslar ve İran üzerinden giderek İngilizleri Hindistan'dan atmayı teklif etmiş ancak bu teklif Ruslar tarafından kabul edilmemişti. Bunu haber alan İngilizler, gerçekleşmesi fiilen mümkün olmamakla beraber oldukça telaşa kapıldılar. Napolyon'un takip ettiği siyasetin değişmesi ve Ruslarla arasının bozulması üzerine Hindistan'ı istila projesi suya düşmüş ve bu, İngilizlerce de unutulmuştu.

Fakat değişen şartlar İngilizleri Hindistan'da yüzyıllarca rahatsız edecek şartlar yaratmıştır. Çar Deli Petro zamanından beri daima güneye inmek ihtirasıyla yanan Ruslar, 18. yüzyılın sonlarında Kırım'ı Osmanlı Devleti'nden almışlar, Hıristiyan Gürcüler vasıtasıyla da Kafkaslara rahatlıkla nüfuz etmek imkânını bulmuşlardı (Şeyhanlıoğlu, 2021: 36-37).

Rusların 1813'te İran ile yapılan savaşta tüm Kafkasları ele geçirmeleri, İngilizlerde alarm zillerinin yeniden çalmasına yol açtı. İngiltere ise buna kayıtsız kalmayarak derhal İran ile 1814'te Dostluk ve İşbirliği Antlaşması imzalayarak, İran topraklarının üzerinden herhangi bir Avrupa ordusunun Hindistan'a karşı sefer yapılmasına İran'ın bazı yardımlar karşılığında müsaade edilmemesini istemektedir. Fakat sözden öteye bir şeye yaramayan İngiliz desteğine rağmen İkinci İran - Rus Harbi de İran'ın hezimetini ile sonuçlanınca (1828 - Türkmençay Muahedesi) İngilizler için Rus tehlikesi iyice yaklaşmış oluyordu (Saray, 2002: 65).

Hatta İran'ın Başkenti Tahran'da bulunan usta Rus Büyükelçisi Kont Simovic, İranlılara intikam hissini unutturmak ve İranlıların elini ateşe sokmak için onları 'yükselmek hırsıyla kıvranan' yeni veliahtı Prens Abbas Mirza vasıtasıyla Afganistan'ı işgale yönettiler. 1833 yılında Rusların destek ve teşvikiyle İran ordusunun Herat'a doğru ilerlemesi üzerine İngilizler, ilk defa Hindistan'ı Batıdan ve Kuzeyden silahla müdafaa etme zorunluluğu hissetti.

19.yüzyılda İngiltere'nin Hindistan'ı korumak ve Rusların da sıcak sulara inmek için mücadeleye giriştikleri çatışmanın adı olan 'Büyük Oyun'un başlangıç yeri olarak Afganistan'ın adı duyulmaya başladı. Bu ifade ilk defa 19. yüzyılda Rudyard Kipling tarafından kullanılmışsa da bu fikrin mucidi bir İngiliz subayı olan Arthur Conolly'dir.

Öte yandan 1798 yılında Napolyon'un Mısır üzerinden Hindistan'a yönelmesi de, Hindistan'a giriş kapısı olmasından dolayı, İngiltere ile Rusya arasında yaşanan çatışmaya Rusya'yla birlikte katılan Fransa'nın çatışmalar da Afganistan üzerinde düğümleniyordu. Ancak Fransa ve Rusların bütün çabalarına rağmen İngilizler, Afganistan ve İran'da tezgâhladıkları entrikalarla sonuçta Hindistan'ın işgalini engellemeyi başaracaklardır.

Görüldüğü gibi Büyük oyunun daha başlangıcından itibaren İngilizler her ne pahasına olursa olsun Hindistan'ı savunmaya karar vermişlerdi ve bunun savunma

hattı olarak da Afganistan'ı belirlemişlerdi. Ancak, Afganistan'ın İngilizlerce Ruslara bırakılmaması Türkistan'ın Ruslarca işgal edilmesine sebep olmuştur. Çünkü İngilizlerin Afganistan'da hezimete uğramış olmaları ve Afgan halkının Batılılara karşı yüzyıllarca sürecek olan direnişinin başlaması İngilizlerin, Ruslara karşı daha da ileri gitmelerini engellemiştir.

Bu durum Türkistan için yüzyıllarca sürecek Rus esaretinin başlamasına da yol açmıştır. Eğer İngiliz nüfusu Afganistan'da tam manasıyla tesis edilmiş olsaydı, İngilizler, ileriki yıllarda Buhara'ya kadar yayılma imkânı bulup, Hindistan'da inkişaf etmeye başlayan demiryolu hatlarını 1865 yıllarına kadar Buhara'nın güney sınırlarına, Herat'a veya Amu-Derya kıyılarına kadar getirmiş olacaktı.

Böylece siyasi, iktisadi ve askeri alanlarda medeni Dünya ile tanışma imkânı bulacak olan Türkistan, Rusya'nın tesirinden ve nüfuzundan kurtulacaktı. Ancak İngilizlerin Afganistan'da tutunamayarak geri çekilmeleri nedeniyle bölge tamamen Rusya'nın insafına terk edilecektir (Togan,1981: 227).

Böylece Türkistan, Rusya'nın hâkimiyet alanı ve nüfuz sahası olarak belirlenmiştir. 1839-1842 yılları arasında geçen I. İngiliz-Afgan Savaşı'nda. Kabil'den Celalabad'a geri çekilirken, 6 Ocak 1842 tarihinde 18.500 kişinin boşalttığı İngiliz karargâhından yalnızca bir İngiliz vatandaşı kurtulabildi. Yardımcı cerrah olan Dr. Brydon, altı gün sonra Celalabad'a ulaştı. Bu İngilizlerin tek savaşta o güne kadar kaybettiği en büyük asker olarak tarihe geçti. İngilizlerin intikamı ise korkunç olacaktı.

Birinci Afgan-İngiliz Savaşı'nda İngiliz askerleri ve onları büyük bir yenilgiye uğratan Vezir Ekber Han. (<https://www.burhanettinsenli.com>, 2022) Afganistan'da yabancı misyonların ve elçiliklerin bulunduğu Vezir Ekber Han semti Kabil'deki en lüks ve güvenli semti olarak yaşamaktadır)

Sömürgeciliğin başlaması ile Orta Asya ve Güney Asya bölgesi Dünyanın en önemli sömürülecek yerlerinden biri olarak görülmüştür. Bu bölgelere yerleşme konusunda dönemin en büyük sömürgecileri olan İngiltere ve Rusya arasında 19. yüzyılda yaşanan ve Diplomasi tarihine "Büyük Oyun" olarak geçen olay, bu bölgelerin kontrolü için Afganistan toprakları üzerinde askeri ve diplomatik olarak yaşanmıştır.

Çar Deli Petro'dan beri temel hedefi sıcak denizlere inmek olan Rusya'ya Orta Asya bırakılmasına rağmen Rusya'nın bununla yetinmemesi üzerine İngiltere, sonunda

Afganistan'ı III. defa işgal etmiştir, ancak muvaffak olamamıştır. Stratejik öneminden dolayı hangi tarafın eline geçerse ona çok büyük avantajlar sağlayacak olmasından dolayı, taraflar ancak Afganistan'ı tarafsız tutarak, iç karışıklıklara sürükleyerek veya tampon bir bölge olarak kullanarak Büyük Oyunlarını oynamışlardır.

(Osmanlı ve Çin'in bölünme sürecinde, 19. yüzyılda yayımlanmış karikatürler)

Rusların hangi cephede durdurulurlarsa diğer cepheden hücumla geçtikleri adına "Sarkaç Politikası" dedikleri hedefin, ana geçit noktası her zaman Afganistan olmuştur. Hatta Ruslar, bu hedefe 1978 yılına kadar dahi, devamlı olarak her türlü aracı kullanarak ulaşmaya çalışmıştır. Gerek Afganistan'da üç defa yenilgiye uğrayan İngiliz İmparatorluğu'nun zayıflaması gerekse Rus İmparatorluğu'nun dağılmasında olsun Afganistan, önemli bir rol oynamıştır.

1978 yılında Afganistan'ın işgalini Ruslara pahalıya ödeten ABD ve İngiltere'den, 11 Eylül'den sonra bu iki Devletin Afganistan'a yaptığı müdahaleden Rusların alacağı intikam ve buna karşı Orta Asya'yı nasıl savunacağı ve yürüteceği siyaset, "II. Büyük Oyun" dan daha büyük bir oyuna aday görünüyor. Şu anda bile ABD taşı tarağı toplamadan uğradığı hezimete sevinen Taliban'ı destekleyen Putin Rusya'sı kısı kısı gülmektedir (<https://tr.euronews.com>, 2022). Çünkü günümüzde Afganistan'ın önemi, Stratejik konumuna ilave olarak petrol ve doğalgazın Orta Asya'dan Hint Okyanusu'na indirilmesi projesinin en önemli ayağı olarak daha da önem kazanmıştır (Şeyhanlıoğlu, 2021: s. 121).

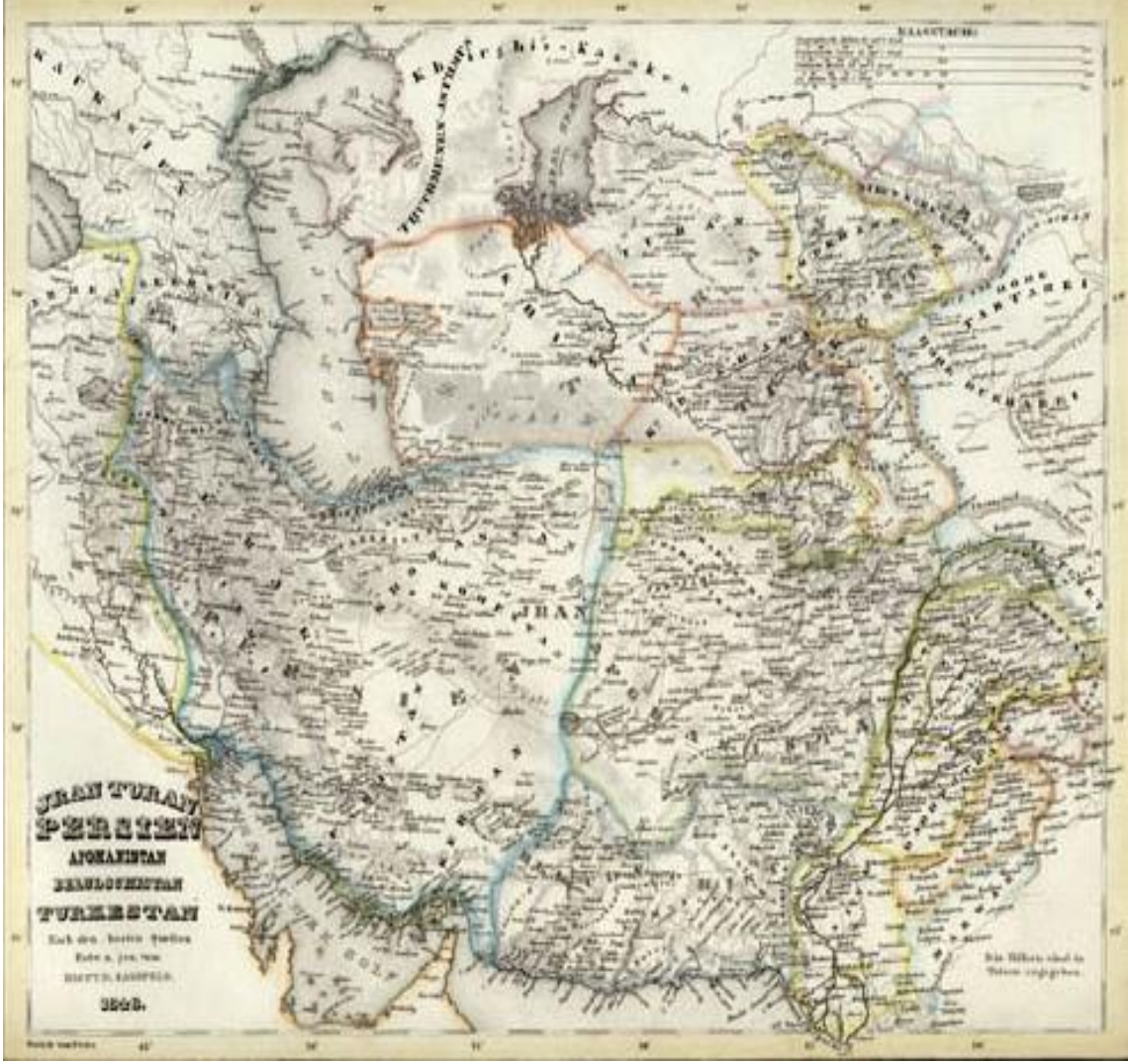
İngilizlerin İran'a Müdahalesi ve Afganistan

Ruslar, İranlıları yendikten bunun acısını İranlılara unutturmak için onları Herat'a sevk etmelerinden sonra, İngilizler de aynı politikayı takip ederek İranlıları, Türkmen ili Merv şehri İstikametinde yayılmaları için teşvik ettiler. İlk defa bu dönemden itibaren İngilizlerin İran'a karşı politikaları değişti denilebilir. Çünkü İngilizler için

İran'ın desteklenmesi veya ayakta tutulması, stratejik olarak Rusların Hindistan'a inmesinde Afganistan'a nazaran daha önemli ve daha büyük bir engel teşkil edecekti. Ancak beklenmedik bir şekilde Türkmenlerin İranlıları hezimete uğratmaları hem İngilizlerin hem de Rusların planlarının değişmesine neden olmuştur. Böylece İngilizlerin İran'a yönelik politikaları tutmadığından oyun yine Afganistan'a kaymış oluyordu. Afgan Emiri Dost Muhammed de bir fırsatını bularak İranlıların bu sıkıntılı dönemlerinde harekete geçerek, 27 Mart 1863'te Türkmenlerin yardımı ile Herat'ı ele geçirdi (Saray, 2002: 72).

Böylece İngilizler, Ruslara karşı bir raunt daha kazanmış oluyorlardı. Hatta Herat'ın Afganistan'a katılmasından sonra İngiltere nüfuzunu kullanarak, bundan sonra İran ve Afganistan arasında anlaşmazlıkların olmaması yolunda tavsiyelerde bulunmuş ve bu tavsiyeler iki devlet tarafından tutulmuştur (Dodwell, 1969: 405). Çünkü İngiltere için; İran ve Afganistan sadece Hindistan sömürGESİNİ korumak için bir şemsiye görevini görmekteydi. İngiltere'nin bu bölgedeki tek amacı Rusya ve Fransa'nın en büyük sömürGESİ Hindistan'dan uzak tutulmasıdır. Afganistan ve İran başka ülkelerin eline geçmediği müddetçe de bir tehdit oluşturmadığından aralarında barış olması Üçüncü ülkelere karşı İngiltere'nin çıkarınaydı.

1848 yılına ait İran, Afganistan ve Türkistan Haritası

İngilizler, Herat'ı İran üzerinden Hindistan'a gelecek tehlikelerin geçiş noktası olarak gördükleri için bu şehrin Afganların dışında başka güçlerin eline geçmesini istemiyorlardı. Bu sebeple İran'ın Rusya'nın destek ve kışkırtması ile Herat'ı işgal haberi, Kasım 1856 yılında İngilizlerin İran'a harp ilan etmesiyle neticelendi.

Sir James Quatrom komutasındaki İngiliz donanması 10 Aralık 1856'da İran'ın Basra Körfezi'ndeki en önemli deniz üslerinden biri olan Bender-Buşir'i zapt etti. İngilizlerin bu kararlı davranışı karşısında İran, Rusya'dan derhal yardım istediye de, Rusya da henüz 1856 Kırım Savaşı yenilgisini üzerinden atamadığından yardım edemediği için İranlılar Herat'tan bazı şartlar dâhilinde çekilmek zorunda kalmıştır. Dost Muhammed gücü eline aldıktan sonra ilk iş olarak hâkim olduğu şehirleri kendi oğulları arasında paylaştırdı ve her bölgeye belli sayıda asker istihdam etti. Bazı küçük kasabaları ise feodallerin idaresine bıraktı. Dönemin idari kurumları olmadığı için Dost Muhammed Cuma namazlarından sonra şikâyetleri ve tavsiyeleri kendisi

dinlemektedir. Daha önceleri esir olarak aldığı İskoç generali Compbelle'in yardımıyla muazzam bir ordu kurmuştu. İngiliz hizmetinde olan İskoç generali Compbelle Dost Muhammed'e esir düşünce Müslüman olup, adı da Şir Muhammed Han olarak değiştirilmişti. Aynı zamanda askeri alanda büyük bir rütbeye terfi edilmiştir.

Ancak, Herat'ı İran'dan alıp II. defa Afgan emiri yaptıkları Dost Muhammed'e bırakan İngilizler, Afganistan'da "Ordu üzerinde denetim ve Kabilde bir vekil" bırakma hakkını kazandılar. İngiltere'nin en büyük sorunu İran tarafından Herat'ın kuşatılmasıydı ki bu Rusya'ya Hindistan'a ulaşma olanağı tanyordu. Ancak bu beyan ilan edilmeden yirmi bir gün önce İran, Herat'tan çekilmişti. Hedefe ulaşmanın ilk adımı İngiliz siyasetçi Macnaghten, Sih lider Rencid Sing ve sabık Şah Şuca arasında 26 Haziran 1838'de yapılan anlaşma ile atılmış oldu. Yapılan anlaşmaya göre;

1. Şuca saltanatı aldığında İngiltere ile iyi ilişkiler kurmaya özen gösterecek
2. Herat eskisi gibi Kamuran'a verilecek
3. İngiltere Kabil'de elçilik açacak ve Afganistan elçiliğe danışmadan yabancı devletlerle siyasi ilişkiler kurmayacak
4. Eski Afganistan toprakları olan Keşmir, Sind ve Peşaver şehirleri Rencid Sing hâkimiyetine verilecek.

Tarihe Üçgen Antlaşması olarak geçen bu olay Afganistan tarihi açısından oldukça önemlidir. Bu, Ağustos 1919 yılına kadar sürecek bir dış denetim hakkıydı. İngilizler silah ile işgal edemedikleri Afganistan'a siyasi nüfuz yoluyla etkide bulunma fırsatı yakaladılar. Böylece Afganistan tarihte ilk kez vesayet altına alınmış oluyordu (Şeyhanlıoğlu, 2021: 122).

Afganistan'da İç Savaşın Çıkarılması Ve İngiltere- Rusya Anlaşması

Dost Muhammed'in vefatı üzerine oğulları arasında taht kavgaları başladı. Ancak Dost Muhammed ölmeden önce oğulları arasında Şir Ali Han'ı komşu ülkelere de bildirerek veliaht tayin etmişti. Fakat İngiltere Afganistan konusunda tarafsız olduklarını belirterek yeni alevlenmekte olan taht kavgasını kışkırttı. Hatta Şir Ali Han'ın tanınma mektubuna cevap bile vermeyerek onu iyice yalnızlığa sürükledi. Kardeşler arasında süren taht kavgasında İngilizlerin bu ikiyüzlü politikası, bölünmeyi iyice körükledi. Neticede II. Afgan – İngiliz Savaşı'na da yol açan İngiliz Hindistan Valisi Lord Lawrence "Tahta kim geçerse, onunla münasebet kuracağını" belirtti. Böylece İngiltere yeni dış politikası ile Afganistan'ı kardeşler arasında başlayan savaş nedeniyle, bölünmenin eşiğine getirmişti (Flechter,1966: 124).

1865 yılında iyice şiddetlenen Afganistan iç savaşında, Rusya'nın da desteğiyle Afgan Türkistan'ından ordu toplayarak gelen Şir Ali Han'ın kardeşi Efdal Han'ın oğlu Abdurrahman Han Kabil'i ele geçirdi. Afganistan'ın bir kısmına hâkim olarak Afganistan'ı fiilen böldü ve İngilizlerle irtibata geçerek tanınma talebinde bulundu. İngiltere ise verdiği cevapta tekrar ikiyüzlü politikasını devam ettirerek hem Şir Ali Han'ı hem de Efdal Han'ı tanıyarak bu bölünmeyi tamamen pekiştirdi.

“SAVE ME FROM MY FRIENDS!”

Allah'ım beni dostlarımdan koru diyen Aslan (Şir) anlamına diyen Şir Ali Han (1825-1876)

Şir Ali Han'ın İran ve Rusya'dan yardım talebine karşılık, İngilizler Türkistan'ın Semerkand şehrini (1864) yeni ele geçirmiş bulunan Ruslara Orta Asya'nın bölüşümü konusunda teklifte bulunmuşlardı. Böylece, Hokand ve Buhara'yı Ruslara bırakmaları üzerine Ruslar da Afganistan işlerine müdahaleden vazgeçmişlerdir. Afganistan'ın Rus nüfuz bölgesi dışında bulunduğu dair beyanname bu münasebetle ortaya çıkmıştır. İngilizler, bu politikaları ile Rusları Orta Asya'da durdurmaktan çok, onları Afganistan işlerine karışmaktan caydırmaya çalışmışlar ve Afganistan'ın İngiliz nüfuz bölgesi olduğunu bu suretle de Ruslara kabul ettirmişlerdir. Aslında bu durum İngilizler için; Afganistan bataklığına saplanmak yerine Rusya ile anlaşarak aralarında bir tampon devlet bulundurmak anlamına gelmekteydi (Çeçen, 1999: 112).

Fakat Ruslar hiçbir zaman, dış politikalarının öncelikleri arasında yer alan sıcak denizlere inme fikrini unutmuyarak, daima Afganistan'ı kontrol altına alma yollarını aramıştır. Ancak İngilizler, Hindistan'da bulunduğu sürece Afganistan'ı bir tampon olarak kontrol altında tutmuş ve Rusların Hindistan'a yaklaşmalarını engellemiştir.

Üç yıl sekiz ay boyunca Afganistan'ı işgal altında tutan İngiltere, hem hiçbir kazanç sağlayamamış hem de dünya kamuoyunda saygınlığını kaybetti. Afganistan üzerindeki planları bu topraklarda yaşayan birçok gencin hayatını kaybetmesine sebep oldu. Her iki taraf için de faydası olmayan aksine zararı olan bu savaşın sonunda Afganistan'da iş gücü azalmış, ekonomik çöküntüye sebep olmuş ve binlerce insan vatanı için hayatını feda etmiştir. İngiltere açısından bakıldığında ise kırk bin kişi hayatını kaybetmiş, yaptığı masraflar ekonomisine zarar verirken, diğer yandan tüm dünyada saygınlığı zedelenmiştir.

Durand Antlaşması ve Afganistan'ın Bölünmesi (1893)

Taht kavgasından, galip çıkan Abdurrahman Han'ın güneyde, sözde müttefiki İngilizlerle başı derde girer. Çünkü Afganistan'ın güney ve güneydoğu sınırlarının haricinde kalan Peştun Afgan kabileleri, kendilerine kötü davranıldığı gerekçesiyle İngiliz yönetimini 1890 yılından itibaren tanımamaya ve onlara karşı isyan etmeye başlamışlardı. Bu kabileleri ise zorla hâkimiyeti altında tutmak isteyen İngilizler, onlara karşı iki askeri sefer düzenlediyse de bir netice alamamıştır.

22 Temmuz 1887'de yapılan antlaşmayla bugün de hâlâ geçerli olan Afgan- Rus sınırını, Afganlar adına çizen İngilizler; Afganistan'ın güney sınırlarını da Hindistan'ın güvenliği amacıyla çizmiştir. Abdurrahman Han, güney sınırları konusunda İngilizlerle görüşmek istemiştir. Fakat İngiltere'nin Hindistan Genel Valisi Lord Landsdowne, Afgan Emiri'ni tehdit ederek Sir Mortimer Durand'ı 19 Eylül 1893 tarihinde Kabil'e gönderdi. Yeni bir İngiliz saldırısından çekinen Emir, mecburen onu kabul etti. Diplomat Durand, 12 Kasım 1893'te Emir'e bugün de Afganistan ile Pakistan arasında geçerli sınır olmasına rağmen çok defa sorunlara yol açan Afganistan'ın güney ve güneydoğu sınırlarını belirten antlaşmayı imzalatmıştır (Fletcher, 1965: 166).

Bu antlaşmaya göre, bölgeye asker sevk eden İngilizler büyük bir direnişle karşılaştı. Direnişin şiddetinden ürken İngilizler direnişi Pan-İslamizm politikası gereği Osmanlı Devleti'nin kışkırttığını bile düşünmüşlerdi (Saray, 2002: 115).

Pakistan ve Hindistan arasındaki 2.640 km'lik bu hatla denize çıkışı da kesilen ve ikiye bölünen Afganistan bir daha toparlanamadı. (<https://himalaya888.wordpress.com>, 2022).

Ortadoğu'yu bölen Sykes-Pico Antlaşması'nın ilk versiyonu olarak da görülebilen Duran Hattı, Pakistan Afganistan arasında ciddi çatışma potansiyeli barındırmaktadır. (<http://internationalaffairsreview.com>, 2022).

Böylece Afganistan'ın güney bölgesi olan toprakları yani bugün Pakistan toprağı olan Peştunistan İngiliz İmparatorluğu topraklarına katılmıştır. İngilizlerin kendi menfaatleri uğruna yaptıkları bu büyük kasıt günümüze kadar Afganistan ile Pakistan arasında patlamaya hazır bir bomba gibi durmaktadır. Hatta bu yüzden Afganistan 1970'lerde Başbakan Muhammet Davut Han zamanında Pakistan ile çatışmaya bile yaklaşmıştır (Şeyhanlıoğlu, 2021: 44-45).

İngiltere'nin Afganistan İçin Yeni Taktikleri Çabaları ve Afganistan'ın Bağımsızlığını Kazanması (1919)

İngilizler, uyguladıkları politikanın yanlışlığını büyük kayıplar vererek öğrenmişlerdi. Özellikle Abdurrahman Han'dan da aldıkları silahlarla İngilizlere ağır kayıplar verdiren güneydeki kabileler İngilizleri politika değişikliğine yöneltmiştir. Hatta denilebilir ki İngilizlerin Afganistan'daki başarısızlıkları üzerine Ruslar daha da güneye sarktı ve İngiltere'de hükümetin değişmesine dahi etkide bulundu (Hamilton,1906: 431).

Yeni İngiliz politikasının uygulayıcısı Hindistan Valiliği'ne atanan Lord Curzon olmuştur. Curzon'un ilk işi 1899 yılından beri Afgan topraklarında bulunan İngiliz birliklerini derhal geri çekmek oldu. İki yıl sonra da Afgan kabilelerinin yaşadıkları bölgeleri idari yönden ikiye ayırdı. Peşaver, Kohat, Bannu, ve Dere-i İsmail Han gibi yerleşme merkezlerini içine alan birinci bölge doğrudan doğruya İngilizlere bağlı olacaktı. Bu birinci bölge ile Durand Antlaşması'na göre tespit edilen Afganistan hududu arasında kalan; Vana, Malakand, Hayber, Kuram ve Tohi gibi yerleşme merkezlerinin bulunduğu saha ise ikinci bölgeyi teşkil ediyordu. Bu ikinci bölge, İngilizlerin tayin ettiği ajanlar veya kabile reisleri tarafından idare edilecek ve İngilizlerin bizzat kontrol ettiği birinci bölge ile Afganistan sınırı arasında serbest bölge olarak kalacaktı (Fletcher, 1966: 167).

Bu yeni durum Afganları bir dereceye kadar tatmin ettiği için uzun zamandan beri devam etmekte olan İngiliz-Afgan ihtilafı da bir süreliğine ortadan kalkmış oluyordu. Ancak 21 yıl hüküm süren Abdurrahman Han'ın ömrü, çok istemesine rağmen bağımsızlığı görmeye maalesef yetmeyecekti. Abdurrahman Han ölmeden önce verdiği vasiyetinde savaşlarından daha çok barışlarıyla öldüren Ruslar ile Afganlara çok eziyetler çektiren İngilizlere asla güvenmeme ilkesine göre hareket edilmesi gerektiği politikasını şöyle özetlemişti: "Afganistan'ın iki kuvvetli komşusuna karşı politikası daima dostça olmalıdır." (Saray, 1984: 121).

İç ve dış çatışmalar sonucu Afganistan'da Denge Politikasının mimarı olan, Servet-i Fünun Dergisi'nde bulunan Abdurrahman Han Fotoğrafı. (1844-1901).

Yaklaşık yüzyıldır Afganistan ile sürekli temasta bulunan İngilizler özgürlüklerine düşkün, cesur Afganlara karşı ancak entrika, üstün silah gücü ve Afganların arasındaki çatışmaları kullanarak onlara galip gelebilmişlerdi. Rusları, Türkistan'da serbest bırakarak Afganistan'ı İngiltere'nin nüfuz alanı yaparak aralarında tampon bölge haline getiren İngilizler özellikle dış münasebetlerde Afganistan'ın üzerinde etkin bir konuma gelmişlerdi (Fletcher, 1966: 171).

İngilizler, Afganistan'daki hâkimiyetlerini bir savaşa sebebiyet vermeden devam ettirebilmek için, Sir Louis Dane başkanlığındaki bir heyeti Kabil'e gönderdiler.

Habibullah Han; bundan sonra kendisine “Emir” yerine “ Şah “ denilmesini isteyerek, Afganistan’ın müstakil bir devlet olduğunu bunun için İngilizlerin, kendilerini tanımalarını istedi.

Şah, aksi takdirde İngilizler ile olan münasebetlerini keseceğini de bildirerek dış seyahate çıktı. Bunun üzerine İngiltere ve Rusya, 31 Ocak 1919 ‘de Rusya’nın St. Petersburg kentinde İran, Tibet ve Afganistan’ı bölen antlaşmayı imzalayarak eski politikalarına yeniden döndüler. Habibullah Han da aynı gün 24 ülkede dış temsilcilik açacağını dünyaya duyurdu. Habibullah Han’ın bu yeni anlaşmayı duyması uzun sürmedi ancak bu durum bir şeyi değiştirmeyecekti.

Abdurrahman Han zamanında oldukça büyük mesafeler almış olan Afgan bağımsızlık hareketi, onun ölümünden sonra başa geçen oğlu Habibullah Han zamanında daha kapsamlı bir hal almış bulunmaktaydı. Habibullah Han’ın 2 Şubat 1919 yılında Afganistan’ın tam bağımsızlığının tanınmasını ve dış ilişkilerinde istediği gibi hareket etme serbestisini İngilizlerden tekrar istemesi üzerine, nedeni bugüne kadar öğrenilemeyen bir şekilde, av partisinde bulunduğu çadırında tabanca ile öldürülmüş olarak bulunmuştur. Bir hafta sonra yerine geçen 3. oğlu Habibullah Han babasının vasiyetini yerine getirdi.

I. Dünya Savaşı’nın araya girmesine rağmen Nisan 1919 yılında başlayan ve Afganların başarıyla yürüttükleri Üçüncü Afgan- İngiliz Savaşı’nda İngilizler zor durumda kaldıklarından dolayı Afganlara bağımsızlıklarını vermek zorunda kaldı. 3 Haziran 1919 yılında yapılan anlaşma gereği de İngilizler ordularını Afganistan’dan geri çekmiştir. Emanullah Han tahta geçince Hindistan’daki İngiliz valiye bir mektup göndererek Afganistan’ın bağımsız bir devlet olduğunu tanımalarını istedi ve İngiltere ile iyi ilişkiler içinde bulunmayı istediğini bildirdi. Buna karşın İngiltere Afganistan’ın bağımsızlığını tanımakta tereddüt etti ve iki ülke arasındaki ilişkiler gerginleşti. Bunun üzerine Emanullah Han Hindistan’a saldırarak Üçüncü İngiliz-Afgan Savaşı’nı başlattı, savaşı kazandı ve Afganistan’ın dış siyasetini yeniden kontrolü altına aldı. Savaşı sona erdiren Ravalpindi Anlaşması sonucunda İngiltere Afganistan’ı tam bağımsız bir krallık olarak tanıdı. Böylece, 1856 yılından beri dış politika ve ordu üzerinde bulunan İngiltere’nin etkisi 19 Ağustos 1919 tarihinde, Afganistan’ın dış politikası da dâhil olmak üzere her alanda resmen ve tam bağımsızlığını kazanmasıyla son bulmuş oluyordu. İç ve dış işlerinde sağlam bir noktaya gelen Afganistan, Rusya, Mısır, Avrupa ve Türkiye’yi kendi örnek aldı.

Afganistan ve Pakistan Arasında Durand Anlaşması

Serdar Muhammed Davud Han iktidarının ilk yıllarında Pakistan ve İran’a karşı SSCB ile hareket etmiş ve 1974 yılında SSCB’nin, Asya kıtası için öngördüğü ‘Kolektif Güvenlik Planı’na onay vererek iki komşu ülkeye karşı düşmanca bir tavır ortaya koymuştur. Serdar Muhammed Davud Han’ın ilerleyen dönemde SSCB’den uzaklaşarak arasına mesafe koyması, bununla da kalmayıp SSCB yanlısı Halk ve Parçam parti üyelerini yönetimden tamamen uzaklaştırarak, SSCB’nin istemediği ülkelerle yakın ilişkiler kurup dış politikada değişikliğe gitmesi, özellikle İran ve

Pakistan'la arasını düzelterek dostane ilişkiler kurması, SSCB'yi rahatsız etmiştir. Daha sonra adamı olmakla suçlanan ve işgalden bir yıl önde Başbakan Yardımcısı Hafızullah Emin, SSCB'yi teşvik ederek İran ve Pakistan topraklarının belli bir bölümünün işgal edilmesi gerektiği tezini savunmuş ve "Afganistan'ın sınırları Umman Körfezi kıyılarına ve Hint Okyanusu'na kadar ulaşmalıdır, kendi gözümüzle denizi görmek istiyoruz" (Han, 2011: 65). Bu çıkış ise sadece Rusya'ya yaramaktadır.

Serdar Muhammed Davud Han, tarafsız bir dış politika izlemesine rağmen, o dönem Pakistan'da Peştunların yaşadığı "Peştunistan bölgesinin" Afganistan'a ait olduğunu öne sürmüştü ve iki ülke arasındaki sınır anlaşmazlığını gündeme getirerek, konuyu uluslararası bir mesele haline getirmiştir. Afganistan yönetimi, Pakistan'ı destekleyen ABD ve İngiltere'ye karşılık, SSCB ve Hindistan ile yakınlaşmış ve iş birliği arayışında olmuştur. Bütün bu gelişmeler neticesinde Muhammed Zahir Şah ile Serdar Muhammed Davud Han arasındaki görüş ayrılıkları artmış ve bu süreç Serdar Muhammed Davud Han'ın görevinden uzaklaştırılmasıyla sonuçlanmıştır (Özcan, 2005: 516).

Esasen SSCB, sıcak sulara inmek için Afganistan'ı Pakistan'la savaşa teşvik etmiştir. Yani iki asır önce bir ucu denize dayanan, SSCB'nin kontrolündeki bir Afganistan'a elbette Sovyetler yardım edecekti. Ancak böyle bir savaşı ne Afgan halkı ne de Pakistan kabul etmedi.

Sonuç ve Öneriler

Afganistan, Asya kıtasının doğu-batı, kuzey-güney geçiş yollarının kesiştiği bir kavşak noktasıdır. Bu nedenle tarih boyunca doğuya ve batıya ilerleyen güçler burayı aşmak zorunda kalmıştır.

Asya'nın devleri Çin, Hindistan, İran ve Türkistan'la ortak bir sınıra sahip bulunan Afganistan, bu stratejik konumundan dolayı 2500 yıldır sürekli dış müdahalelere maruz kalmaktadır.

19. ve 20. yüzyıldaki Dünya dengeleri 20. yüzyılda değişmesine rağmen Afganistan'ın önemi değişmemiştir. 20. yüzyılda tarih sahnesine Sovyetler Birliği olarak çıkan Rus İmparatorluğu'nun sıcak denizlere ulaşma hedefine bu kez İngiltere'nin yerini alan Amerika Birleşik Devletleri karşı çıkarken; 2001 yılında Afganistan'ı işgal eden ABD'ye karşı Rusya Taliban'ı desteklemiş ve ABD de, 20 yıl sonra SSCB gibi çekilmiştir ki; sırada Çin görülmektedir.

19. yüzyıldan itibaren şiddetlenen sömürgecilik savaşında Afganistan, İngiltere için Hindistan'ın korunması ve Rusya'nın Asya kıtasına hapsedilmesinde tampon bir bölge olurken; Rusya için sıcak sulara inmenin en kısa yoludur. Durand Hattı bu sırada çizilmiştir.

Durand Anlaşması, Sykes-Pico'nun Ortadoğu'daki ilk versiyonu olarak görülmektedir. Böylece Pakistan ve Afganistan arasında parçalanmış ve çatışmaya hazır toplumsal ve siyasal yapı ortaya çıkarılmıştır. Çünkü bugün Pakistan'ın kuzey Veziristan ve aşiretler bölgesinde aynı aşirete mensup insanlar iki tarafta bulunmaktadır. (Türkiye, Irak ve Suriye sınırı gibi).

Bu durumda hem Afganistan hem de Pakistan, terör, çatışma ve uyuşturucu gibi gayrı meşru kaynaklara yönelmesine sebep olacaktır. Bu durumu çözmek için gerekirse bu bölgede sınır sabit kalsa bile insan, mal, hizmet ve sermayenin serbest geçişini kolaylaştıracak bir sistem kurulabilir.

Afganistan-Pakistan sınırı, doğal ve tarihi olmayan yapısından dolayı daima çatışma potansiyeli taşımaktadır. Bu durumu önlemek için ya iki ülke birleşmeli ya da durumu çözmek için mevcut sınırları kabul ederek; mal, hizmet, insan, teknoloji ve sermaye akışını kolaylaştırmalıdır.

Kısaca, İngilizlerin bölge üzerindeki hâkimiyetlerini devam ettirmek, çıkarlarını korumak ve iç çatışmaları körüklemek için ettikleri bölücü ve kavga sebeplerinden biri olan Durand Hattı yakın bir zamanda olmasa bile potansiyel tehdit kaynağı olarak görülmektedir. Bu Hattı, tıpkı yanlış kaynamış olan bir ayak gibi kırmak yerine bu şekilde koruyarak işbirliği alanlarına çevirmek şimdilik daha uygun görülüyor. Çünkü benzeri durum, Hindistan-Pakistan, Türkiye-Irak ve Suriye arasında da bulunmaktadır.

Kaynaklar

Çeçen, A. (1999). "Yirmibirinci Yüzyılda Japonya", *Avrasya Dosyası (Japonya Özel)*, C. 5, S. 2, 136-146.

Dodwell, H. (1969). *The Cambridge Shorter History of India*, London.

Flechter, E. (1966). *Afghanistan: Highway of Conquest*, New York, 1966.

Fromkin, D. (2020). *Barişa Son Veren Bariş Modern Ortadoğu Nasıl yaratıldı?*, Opsiion Yay., İstanbul, 2020.

Saray, M. (2002). *Afganistan ve Türkler*, Ankara Avrasya Stratejik Araştırmaları Vakfı Yay., Ankara, 2002.

Şeyhanlıoğlu H. (2021). *Asya'nın Kalbi Afganistan*, KDY Akademi, 2021.

Dijital Kaynaklar

Euronews, (17/07/2021) <https://tr.euronews.com/2021/07/17/putin-den-biden-a-afganistan-konusunda-orta-asya-daki-uslerimizi-kullan-n-teklifi>, (27/08/2022), URL'den erişim.

International Affairs Review, (01.06.2021).

<http://internationalaffairsreview.com/2019/11/27/the-durand-line-and-afghan-pakistani-clashes/> 27/08/2022 tarihinde URL'den erişim.

Himalaya888, (27/08/2022), <https://himalaya888.wordpress.com/2012/10/26/afpak-and-durand-line-agreement/> 12.07.2021, URL'den Erişim.

Mepanews, (06/06/2021) <https://www.mepanews.com/pakistan-talibani-dosyasi-40898h.htm>.

27.08.2027 tarihinde URL'den Erişim. Senli B. (27/08/2022).

<https://www.burhanettinsenli.com/afganistanin-jeopolitik-ve-stratejik-durumu/>

(12.08.2021) tarihinde URL'den erişim.

“AMERİKA’NIN KUZEY KUŞAĞI PROJESİ KAPSAMINDA TÜRKİYE-PAKİSTAN ANTLAŞMASI”

Arş. Gör. Serhat SİPAHİ¹

Özet

İkinci Dünya Savaşı'nın sona ermesiyle birlikte Ortadoğu'daki siyasi ve askeri etkinliği azalmaya başlayan İngiltere, yeni dönemde bu bölgedeki sorumluluklarını, savaş sonrasında yeni gücü Amerika ile paylaşmak durumunda kalır. Bunun yanında İkinci Dünya Savaşı sonrası Sovyetler Birliği'nin Ortadoğu'da etkinliğini artırma yönündeki agresif siyaseti sebebiyle İngiltere ve Amerika, bölgenin savunması için işbirlikleri geliştirmeye çalışırlar.

İngiltere'nin daha çok kendi stratejileri çerçevesinde ortaya koyduğu savunma projeleri, hem Ortadoğu'daki Arap ülkeleri tarafından, hem de görüş farklılıkları sebebiyle Amerika tarafından kabul görmemiştir. Amerika daha çok Sovyet tehditinin durdurulması ve petrol bölgelerini düşünerek özellikle Türkiye ve İran'ın içinde yer aldığı Ortadoğu dış çemberinden oluşan bir Ortadoğu savunmasını tercih ediyordu. İngilizler ise Mısır'ın merkez alındığı Ortadoğu iç çemberini kapsayan bir savunma planını savunuyorlardı.

Amerika'da 1953 yılında iktidara gelen Eisenhower yönetimi, Ortadoğu'da daha aktif bir politika izlemeye başlar. Bu kapsamda Amerika Dışişleri Bakanı Dulles, Ortadoğu ve Güney Asya ülkelerini kapsayan bir geziye çıkar. Dulles, gezinin Pakistan durağında, bu ülkenin Ortadoğu savunmasında sorumluluk alma konusundaki istekliliğini görür. Buradan Türkiye'ye geçen Dulles, Türkiye'nin doğusundan Pakistan'a kadar uzanan açık alanın güçlendirilmesi gerekliliğinin altını çizerek, Amerika artık Dulles'in raporlarını esas alarak, Kuzey kuşakta yer alan Türkiye, Pakistan, İran ve Irak gibi ülkelerin, Sovyet tehlikesini daha çok hissettiklerini söyleyerek bu ortak endişenin, ortak bir anlayışla birleştirilmesi gerekliliğine inanmaktadır.

Amerika edindiği bu izlenimlerden yola çıkarak, Ortadoğu'nun savunulmasında “Kuzey Kuşağı Savunma Projesi” adıyla yeni bir savunma konsepti ortaya koyar. Bu projenin ilk adımı ise Türkiye ile Pakistan arasında yapılacak olan antlaşma olacaktır.

Bu çalışmada, Türkiye-Pakistan Antlaşması'nın, Kuzey Kuşağı Projesi ekseninde Ortadoğu'nun savunulması için oluşturulacak müşterek bir savunma örgütünün temellerinin atılmasındaki yeri ve önemi ele alınacaktır.

Anahtar Kelimeler: Türkiye, Pakistan, İngiltere, Amerika, Ortadoğu, Kuzey Kuşağı Projesi.

“TURKO-PAKİSTANI AGREEMENT WITHIN THE SCOPE OF THE UNITED STATES NORTHERN TIER PROJECT”

Abstract

With the end of Second World War, Britain, whose political and military influence in the Middle East began to decline, had to share its responsibilities in this region with the new power of the post-war America, in the new period. In addition, due to the aggressive policy of the Soviet Union to increase its effectiveness in the Middle East after the Second World War, Britain and America try to develop cooperation for the defense

¹ Karabük Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü

of the region.

The defense projects that Britain put forward mostly within the framework of its own strategies were not accepted by both Arab countries in the Middle East and the United States due to differences of opinion. The United States preferred a Middle East defense consisting of the Middle East outer circle, in which Turkey and Iran were in, considering mostly the stopping of the Soviet threat and the oil regions. In contrast, the British were advocating a defense plan that included the inner circle of the Middle East, centered on Egypt.

The Eisenhower administration, which came to power in the United States in 1953, began to follow a more active policy in the Middle East. In this context, the United States Secretary of State Dulles embarked on an extensive tour to the Middle East and South Asian countries. On the Pakistan stop of the tour, Dulles sees this country's willingness to take responsibility for the defense of the Middle East. Dulles, who passed from here to Turkey, underlines the necessity of strengthening the open space stretching from Eastern Turkey to Pakistan. Based on Dulles' reports, the United States now believes that this common concern should be combined with a common understanding, saying that the countries in the northern tier such as Turkey, Pakistan, Iran and Iraq felt the Soviet threat more.

Based on these impressions, the United States put forward a new defense concept called the "Northern Tier Defense Project" in the defense of the Middle East. The first step of this project will be the agreement between Turkey and Pakistan.

In this study, the place and importance of the Turko-Pakistani Agreement in laying the foundations of a joint defense organization to be established for the defense of the Middle East within the scope of the Northern Tier Project will be discussed.

Keywords: Turkey, Pakistan, Britain, The United States, Middle East, Northern Tier Project.

Giriş

İkinci Dünya Savaşı sonrası oluşan iki kutuplu yeni dünya sisteminde, Amerika, İngiltere ve Fransa'nın oluşturduğu Batı Blokunun karşısında Sovyetler Birliği'nin liderliğindeki Doğu Bloku bulunuyordu. Bu iki kutuplu yeni dengede, Sovyetler Birliği, savaş sonrasındaki askeri üstünlüğü sebebiyle stratejik çıkarları ekseninde bir takım faaliyetlere girişti. Bu alanlardan en önemlisi Sovyetler Birliği'nin Akdeniz'e inmesini sağlayacak, güneydeki Basra Körfezi ile Türk Boğazları idi. Ortadoğu'da yer alan bu iki stratejik bölgenin, Sovyetler Birliği için önemi büyüktü. Yine bölgenin zengin yer altı kaynakları ve Akdeniz'e ulaşmada sunacağı avantajlar da, Sovyetler Birliği'nin Ortadoğu'ya olan ilgisini artırmaktaydı.

İkinci Dünya Savaşı'ndan en çok zararlı çıkan ülkelerinden biri de İngiltere olmuştu. Savaşın getirdiği ekonomik problemlerle başbaşa kalan İngiltere birçok sömürgesinden çekilmek zorunda kaldı. Bu anlamda İngiltere'nin dış politikasının ana unsurlarından biri olan Ortadoğu bölgesine gerekli yardımları yapamayacağını anlaması, müttefiki Amerika'nın yardımını istemesine neden oldu. Ortadoğu'daki

çıkarlarını korumak isteyen İngiltere'nin sorumluluğunu Amerika'yla paylaşma ve hatta devretme isteğiyle birlikte bu bölgedeki Amerikan etkinliği yavaş yavaş artmaya başladı.

Sovyetler Birliği'nin savaş sonrası artan faaliyetleri Amerika'yı bu devlete karşı bir "çevreleme politikası"na yöneltti. Bu anlayışla ilk ciddi adım olan Truman Doktrini ile İngiltere'nin yardım edemeyeceğini açıkladığı Yunanistan ve Türkiye'ye, askeri ve ekonomik yardım sağlandı. Sovyetlerin Avrupa'daki etkilerine karşı da Marshall Yardımı uygulanmaya kondu. Doğu ve Batı arasındaki mücadele uluslararası alanda diğer ülkeleri de etkilemekteydi. Buna yönelik olarak Ortadoğu, bu mücadelenin yapıldığı birinci derecedeki bölge durumuna geldi. İngiltere ve Fransa'nın bu bölgedeki çıkarları ve Sovyetler Birliği'nin bu bölge eksenindeki planları bölgeyi tüm ülkelerin ilgi alanı haline getirdi.

İngiltere, Ortadoğu'daki çıkarlarını hayati derecede önemli görmesinden dolayı dış politikasını genel anlamıyla bu bölge üzerine şekillendirdi. Bölgedeki etkinliğini korumak ve Sovyetler Birliği tehlikesine karşı bu bölgeyi savunmak İngiltere'yi yeni arayışlara götürdü. Ortadoğu'nun korunması ve istikrarı için bölge ülkelerini bir ittifak çatısı altında birleştirmeyi düşündü. Ortadoğu'dan çıkmak istemeyen İngiltere bölgedeki çıkarları doğrultusunda bu bölgenin güvenliğini sağlamak için zaman içinde değişen savunma projeleri ortaya çıkardı. Dış politikasını bu projelerin uygulamaya geçirilmesine göre yönlendirdi. Ancak Ortadoğu'daki büyüyen milliyetçilik akımı ve Batı ülkelerine karşı olan düşmanlık İngiltere'nin projelerini gerçekleştirmesine engel oluyordu. Bunun için Amerika'dan bölgeye yönelik ilgisini artırması için destek istedi ve zamanla Amerika'nın bölgeye olan ilgisi arttı. Amerika İngiltere'nin bölge güvenliğinden çok kendi çıkarları doğrultusunda politika izlediğini gördüğünde ise kendi projelerini ortaya koydu. Bu projeler ise çeşitli ittifak antlaşmaları ve işbirlikleri ile güçlendirilmeye çalışıldı.

İkinci Dünya Savaşı Sonrası Ortadoğu'daki Gelişmeler

İkinci Dünya Savaşı sonrası sömürge yönetimlerinin Ortadoğu'dan çekilmesiyle bölgede önemli bir güç boşluğu meydana gelmişti. Bu yeni durumda Arap ülkeleri bağımsızlıklarını elde etmenin yanı sıra ekonomik istikrara da kavuşmak istiyorlardı. Bu ekseninde aralarında bir birlik oluşturmak isteseler de, ya bu fikir pratikte çok güç görünüyordu. Bu güç boşluğunda İkinci Dünya Savaşı'ndan güçlü bir şekilde çıkmayı başaran Sovyetler Birliği de, Ortadoğu'da varlığını daha fazla hissettirmeye başladı¹. Bundan başka İkinci Dünya Savaşı'nda işgal ettiği Doğu Avrupa ülkelerinde komünist hükümetler kurarak bölgedeki etkinliğini artıran Sovyetler Birliği; İran, Türkiye ve Yunanistan üzerinde de baskı kurarak, bir taraftan Basra Körfezi ve Hint Okyanusu'na diğer taraftan da Doğu Akdeniz'e inmeye çalışmıştır².

1945-1946 yılları arasında Sovyetler Birliği, Türkiye ve İran üzerinde bir baskı oluşturarak topraklarının güney kanadını güvenli hale getirmek istediğinden bu iki ülkeyi dış politikasında öncelikli bir pozisyonda değerlendirmiştir³. İlk ciddi

¹ McGhee, G. (1992). *ABD-Türkiye-NATO-Ortadoğu*. (Çev. B. Çorakçı), Ankara: Bilgi Yayınevi, 29.

² Armaoğlu, F. (2003). *20. Yüzyıl Siyasi Tarihi*. C. 1-2, İstanbul: Alkım Kitabevi, 423-424.

³ Lewis, B. (Kasım 1971). "Ortadoğu Çatışması". *Stratejik Etütler Dairesi Bülteni*, 5 (27), 38.

hamlelerden biri olarak Sovyet Hükümeti, Yalta Konferansı'ndan birkaç hafta sonra 19 Mart 1945 tarihinde, Türkiye'ye bir nota verdi. Sovyet Dışişleri Bakanı Vyascheslav Molotov, Türkiye Moskova Büyükelçisi Selim Sarper'e, hükümetinin, süresi 7 Kasım 1945'te sona erecek olan 17 Aralık 1925 tarihli "Türk-Sovyet Dostluk ve Saldırmazlık Antlaşması"nın, savaş sonrasında meydana gelen siyasi değişikliklere uygun olmadığı ve bu yüzden bazı hükümlerinde değişiklikler gerektirdiği gerekçesiyle feshettiğini bildirdi¹.

Bu istekleri reddeden Türkiye karşısında Sovyetler Birliği geri adım atmayarak, Türkiye'nin, Kars ve Ardahan illerini de terk etmesini istedi. 20 Aralık 1945'te TBMM'de tartışılan bu talepler tepkiyle karşılandı². Sovyetler Birliği'nin baskı ve isteklerinin doğal bir sonucu olarak, Türk Hükümetinin savaş sonrası düzenin iki güçlü Batılı devletinin yardımına müracaat etmesi kaçınılmaz görünmüştü.

Amerika'ya göre, Sovyetler Birliği'nin asıl niyeti Türkiye'nin kontrolünü elde etmektir ve Sovyetlerin bunda başarılı olması durumunda Yunanistan, Yakındoğu ve Ortadoğu'nun tamamının ele geçirilmesine engel olmak çok zor olacaktır. Amerika, dış politika alanında değişen bu tutumunun ve Türkiye'ye de artan desteğinin bir göstergesi olarak, Başkan Truman'ın önceki yıl ölen Türkiye'nin Washington Büyükelçisi Münir Ertegün'ün naaşını, Amerikan donanmasının en güçlü savaş gemisi olarak bilinen "Missouri" ile İstanbul'a göndermesi, Türk- Amerikan ilişkilerinde önemli bir nokta oluşturmuştu. 5 Nisan 1946'da İstanbul'a ulaşan gemi ile Amerikalılar, Sovyetler Birliği'nin Türkiye üzerindeki isteklerine karşı Amerika'nın Türkiye'ye karşı kararlı desteğinin bir işareti olarak görülmesini istediler³.

Ortadoğu'daki Arap ülkeleri, 19. yüzyılın sonları ile 20. yüzyılın başlarında, İngiltere, Fransa ve İtalya'nın ya doğrudan egemenliği ya da mandası altındaydılar. Bağımsızlıklarını kazandıklarında ise bunu korumak için milliyetçi yaklaşımları esas almışlardı. Bundan sonraki süreçte Batı'nın sömürgeci devletlerine karşı büyük bir tepki vardı⁴. Batı'ya karşı oluşan bu tepkinin en önemli olaylarından biri de şüphesiz Filistin'de kurulan İsrail Devleti olmuştur. Doğu-Batı mücadelesine paralel olarak ortaya çıkan bu gelişme, bölgedeki Sovyet Rusya faktörünün de giderek dinamizm kazanmasına neden olmuştur. Ortadoğu'daki Arap ülkelerinin sömürgeci devletlere karşı düşmanlıklarının yanı sıra İsrail Devleti'nin kurulmasına doğru giden süreç ve sonrası, bölgede Sovyetler Birliği'nin gemisini yürütebileceği uygun bir dalga imkânı bulmasını sağlamıştır⁵.

¹ Uçarol, R. (1995). *Siyasi Tarih (1789-1994)*. İstanbul: Filiz Kitabevi, 718.

² Gürsel, H. F. (1968). *Tarih Boyunca Türk-Rus İlişkileri*, İstanbul: Ak Yay., 233.

Türk-Sovyet sınırında istenen bu değişikliklerin yani toprak taleplerinin aslında tutarlı bir yönü bulunmamaktaydı. Sovyetler Birliği'nin bu toprak taleplerinde bulunmasının ardındaki sebep, Boğazlar'da Sovyetler lehine yapılacak bir düzenlemeye dair bu talepleri bir baskı aracı olarak kullanılabilme ihtimali olabilirdi. Bkz. Oran, B. (Mart 1970). "Türkiye'nin Kuzeydeki Büyük Komşu Sorunu Nedir? Türk-Sovyet İlişkileri (1939-1970)". *AÜSBF Dergisi*, 25 (1), 56.

³ Sever, A. (1997). *Soğuk Savaş Kuşatmasında Türkiye, Batı ve Ortadoğu 1945-1958*, İstanbul: Boyut Yay., 41-43.

⁴ Uçarol, a.g.e., 691-692.

⁵ Armaoğlu, F. (1995). "Bölge Dışı Faktörler". *Ortadoğu Barış Süreci ve Türkiye Sempozyumu*, Hava Harp Okulu Yay., 10; McGhee, a.g.e., 32.

Arap devletlerinin sömürgeci devletlere, özellikle de bölgede uzun süre nüfuzu ve etkinliği bulunan İngiltere'ye karşı düşmanca bir tutum içinde bulunmalarının önemli sebeplerinden biri Filistin sorunu idi. Nisan 1948'den itibaren Filistin'den kuvvetlerini çekmeye başlayan İngiltere, Birleşmiş Milletler kararı üzerine yaptığı bir açıklamayla, 14 Mayıs 1948'te eski manda yönetiminin sona erdiğini ilan etti. Aynı gün Telaviv'de David Ben Gurion başkanlığında toplanan Yahudi Milli Konseyi, yayınladıkları bir deklarasyonla İsrail Devleti'nin kuruluşunu ilan etti¹. Ardından bir yıl sürecek olan Arap-İsrail Savaşı başladı. 9 Temmuz 1948'te, Amerika ve İngiltere'nin de etkisiyle, mağlup olan Arap ülkeleri İsrail'le bir ateşkes antlaşması imzalamaya mecbur kaldılar. Böylece ilk Arap-İsrail Savaşı fiilen sona erdi². Sonrasında her ne kadar 1947 Kasımı'nda Birleşmiş Milletler Genel Kurulu'nda gündeme gelen Filistin'in taksim kararına Türkiye itiraz etmişse de, İsrail Devleti'ni tanıyan ilk Müslüman ülke olmuştur³. Artık Ortadoğu ülkelerinden farklı bir politika izleyen Türkiye'nin bu bölgeye karşı duruşu, Batılı ülkelerin bölgeye yaklaşımlarıyla paralellikler gösterecektir.

İkinci Dünya Savaşı sonrası, Sovyetler Birliği'nin yayılma stratejisi, İran üzerinden Ortadoğu petrolü ve Basra Körfezi ile Hint Okyanusu, Türkiye ve Yunansitan üzerinden Boğazlar, Ege Denizi, Doğu Akdeniz idi. Bu üç ana istikamet ise geleneksel olarak İngiltere'nin en önemli çıkar alanlarındandı.⁴ Ancak İngiltere'nin ekonomik sorunları, Ortadoğu'daki askerlerine ve üslerine ayrıca Ortadoğu ülkelerine gereken mali ve askeri yardımı yapmasına engel oluyordu. Bunun yanı sıra İsrail Devleti'nin kurulması ve Arap ülkelerindeki genişleyen milliyetçilik hareketleri gibi sorunlar da İngiltere'yi bölgede zor duruma sokuyordu. Bundan sonraki süreçte İngiltere'nin Ortadoğu'ya yönelik faaliyetlerinin temelinde, bölgede ortak bir savunma gücü oluşturmak (güçlü bir Arap bloğu veya federasyonu şeklinde) ve buna paralel olarak da tüm bölge ülkelerini kapsayacak olan bir savunma paktı kurma politikası etkili olacaktır⁵.

¹ Armaoğlu, F. (t.y.). *Filistin Meselesi ve Arap-İsrail Savaşları 1948-1988*, Ankara: Türkiye İş Bankası Kültür Yay., 93.

² Uçarol, a.g.e., 693.

³ Kurat, Y. T. (Nisan 1975). "Elli Yıllık Cumhuriyetin Dış Politikası 1923-1973". *Bellekten*, 39 (154), 281.

Türkiye'nin, bölgedeki İsrail olgusunu tanıması bir dış politika zorunluluğu olarak kendini göstermişti. Bu tutumun en önemli sebebi, o yıllara kadar Sovyet tehdidi altında bulunan ve Batı ile ittifak kurma çabasında olan bir Türkiye'nin varlığıdır. Buna karşılık Arap ülkelerinin, Türkiye'nin bu haklı güvenlik endişesini, iyi değerlendirememelerinin en önemli sebeplerinden biri şüphesiz Türkiye'nin stratejik konumu nedeniyle duyduğu Sovyet tehdidini, kendilerinin aynı ölçüde hissetmemeleri idi. Ayrıca Sovyetler Birliği ile ortak sınırları bulunmayan ve büyük ölçüde Türkiye'nin bir çeşit 'tampon' niteliğindeki konumuna bağlı olarak, Doğu ve Batı bloklarının dışında kalıp Sovyetlerle çok yakın ilişkiler kurabilme olanağından yararlanma 'lüksüne' sahiptiler. Bkz. Sander, O. (1998). *Türkiye'nin Dış Politikası*, (Der. M. Fırat), İstanbul: İmge Kitabevi, 84; Kamel, A. (1974). "Türkiye'nin Arap Dünyası ile İlişkileri". *Dış Politika Dergisi*, 4 (4), 9.

⁴ Armaoğlu, (2003). a.g.e., 441.

⁵ Yeşilbursa, B. K. (Yaz 2004). "Dünden Bugüne İngiltere ve Amerika'nın Ortadoğu Savunma Projeleri". *Türkiye Günlüğü*, (77), 76-77.

Amerikan yönetiminin de Ortadoğu'ya yönelik gelişmelere artık kayıtsız kalamayacağı yönündeki düşünceleri artmıştır. Ortadoğu'nun petrol kaynaklarına büyük önem veren Amerika, petrole sahip ülkelerdeki nakil yollarının güvenliğinin sağlanması için de Ortadoğu'ya olan ilgisini arttırdı. Bunun için Akdeniz'in serbest bir geçiş yolu olarak bulunması Amerika'nın çıkarlarına hizmet edecekti¹. Bu ortamda Başkan Truman, Amerikan dış politikasına yeni bir unsur olarak, "Sovyetler Birliği'ni Çevreleme Politikası"nı (Containment Policy) getirdi. Bu politikanın özünü Sovyet askeri tehdidi altındaki ya da komünist tarzda meydana çıkan iç savaşların hüküm sürdüğü tüm devletlere askeri ve ekonomik yardım yapmak oluşturuyordu². Bu çevreleme politikasının somut ifadesi Yunanistan ve Türkiye'ye yapılacak olan yardımları içeren "Truman Doktrini" olacaktır³. Artık Amerika'nın Ortadoğu'daki gelişmelere olan ilgisi ve duyarlılığı da artmış ve görünür duruma gelmiştir⁴.

Ekonomik bu desteğin yanı sıra Avrupa'da Benelux ülkeleri ile İngiltere ve Fransa, siyasi-askeri bir ittifak niyeti içinde toplandıkları Brüksel'de 17 Mart 1948'de bir antlaşma imzaladılar. "Brüksel Antlaşması" adını alan bu uzlaşmaya göre, devletler aralarında her türlü ilişkiyi geliştirmek yolunda olacaklar ve taraflardan herhangi birinin silahlı saldırıya uğraması halinde diğer devletler BM yasasının 51. maddesi gereğince her türlü askeri yardım ve imkânlarla ona yardım edeceklerdi⁵. Avrupa'nın yeterli bir savunma gücü oluşturmasına adına Amerika'nın doğrudan katılımını sağlamak için de, aynı yılın Eylül ayında "Batı Birliği Savunma Teşkilatı" denilen askeri bir teşkilat kurulmasına karar verildi⁶. Nihayetinde 4 Nisan 1949'da, ilgili devletlerin⁷ dışişleri bakanları tarafından Washington'da "Kuzey Atlantik Antlaşması (North Atlantic Treaty Organisation/NATO)" imzalandı⁸. Böylelikle Batı ittifakının Sovyetler Birliği'ne karşı en kapsamlı askerî organizasyonu oluşturulmuş oldu. Türkiye de, NATO kurulduğundan itibaren bu paktta yer almak gayesiyle yoğun bir

---

¹ Akşin, A. (1959). *Türkiye'nin 1945'den Sonraki Dış Politika Gelişmeleri: Ortadoğu Meseleleri*. İstanbul: [y.y.], 13.

² Sander, O. (2002). *Siyasi Tarih 1918-1994*. Ankara: İmge Kitabevi, 258.

³ Akşin, a.g.e., 14.

Amerika'nın değişen politika perspektifinin diğer bir somut ifadesi de, İkinci Dünya Savaşı'ndan büyük zararlarla çıkan ve Sovyetler Birliği'nin komünizm tehlikesi altında bulunan Batı Avrupa ülkelerinin ekonomilerini canlandırmayı ve komünizme karşı dirençlerini arttırmayı hedefleyen "Marshall Planı" olmuştur. Bkz. Soysal, İ. (1997). *Soğuk Savaş Dönemi ve Türkiye, Olaylar Kronolojisi (1945-1975)*. İstanbul: Isis Yayıncılık, 42-43.

⁴ Sever, a.g.e., 53.

⁵ Erkin, F. C. (t.y.). "Batı Avrupa Birliği ve NATO'nun Doğuşu, Türkiye'nin NATO'ya Girişi". *Türkiye ve Nato*, Ankara: Türk Atlantik Andlaşması Derneği Yay., 6.

⁶ Ismay, L. (1956). *NATO: İlk Beş Sene 1949-1954*. (Çev. S. Bilge), Ankara: TTK Basımevi, 9.

⁷ Amerika, Kanada, İngiltere, Fransa, Danimarka, Lüksemburg, Hollanda, Norveç, Portekiz, İzlanda ve İtalya.

⁸ Antlaşmaya dair maddelerin geniş açıklaması için bkz. Soysal, İ. (2000). *Türkiye'nin Uluslararası Siyasal Bağlıları, C. 2 (1945-1990)*. Ankara: TTK Basımevi, 409-412.

faaliyete girişti ve 18 Şubat 1952'de Washington'da imzalanan pakta giriş protokolü ile Türkiye de resmen NATO üyesi oldu¹.

İngiltere'nin Ortadoğu'daki inisiyatifini kaybetme tehlikesi nedeniyle, bölgedeki çıkarlarını korumaya yönelik stratejisini Amerika ile paylaşma politikası, Washington'un değişen tutumunun neticesinde, bu büyük gücün yani Amerika'nın Ortadoğu coğrafyasındaki girişimlerini ve etkilerini artırmasına sebep oldu. Artık bölgeye yönelik İngiliz ve Amerikan dış politikaları genel anlamda aynı niyetler etrafında şekillenecekti ve İngiltere'nin bundan sonraki süreçte Ortadoğu'ya yönelik bir güvenlik paktı kurma girişimlerinde Amerika'nın politik ve askeri desteğini araması etkili olacaktı.

İngiltere'nin Ortadoğu Savunma Projeleri

1950 Mayıs'ında İngiliz, Amerikan ve Fransız Dışişleri Bakanlarının (Bevin, Acheson, Schuman) katıldığı üçlü Londra toplantısında, İngiliz Dışişleri Bakanlığı Ortadoğu'ya yönelik bir savunma paktı kurulmasına dair fikirlerini açıklayarak, NATO modelinde bir Ortadoğu savunma paktının kendilerince oluşturulmak istendiğini kaydetti. "Ortadoğu Komutanlığı" (Middle East Command/MEC) için önemli bir adım atılmıştı².

Amerika, Kore Savaşı'nın çıkmasının ardından çevreleme politikasının artık Sovyetler Birliği'ni durdurmada başarılı olamayacağını vurguluyor ve komünizm tehlikesine karşı sadece güçlü noktaların değil, tüm özgür dünyanın savunulması sorumluluğunun alınması gerektiği üzerinde duruyordu. Bu politikayla Amerika'nın, Ortadoğu'ya yönelik yaklaşımları değişecek ve bölge gelişmeleri dikkatle takip edilecekti³.

Temmuz 1950'de Ortadoğu'nun savunmasına yönelik İngiliz-Amerikan görüşmeleri Washington'da başladı ve görüşmelerden çıkan sonuç, iki ülkenin bu konuda farklı görüşlere sahip olduğu idi. Amerika daha çok Sovyet yayılmasının durdurulması ve petrol bölgelerini düşünerek özellikle Türkiye ve İran'ın içinde yer aldığı Ortadoğu dış çemberinden oluşan bir Ortadoğu savunmasını benimsiyordu. İngilizler ise Mısır'ın merkez alındığı Ortadoğu iç çemberini kapsayan bir savunma planını savunuyorlardı.

Türkiye'de ise Dışişleri Bakanı Fuat Köprülü, Ortadoğu savunmasının stratejik ve ekonomik bakımdan Avrupa'nın güvenliği için çok önemli olacağını ve Türkiye'nin

---

¹ Gönübol, M. v.d. (1969). *Olaylarla Türk Dış Politikası (1919-1965)*. Ankara: AÜSBF Yay., 229-232.

Türkiye, NATO üyeliği konusunda isteksiz görünen İngiltere, NATO'nun Avrupa Müttefik Kuvvetleri Komutanlığı'nın Kafkaslar'a kadar uzatılmasının tehlikeli olabileceğini ve Türkiye ile Yunanistan'ın Avrupa haricinde bir Ortadoğu savunma planı içinde değerlendirilmesi gerektiği görüşündeydi. Ancak Amerika'nın NATO'nun güneydoğu kanadının güçlendirilmesi düşüncesinde sabit kalmasından dolayı 1951'in ortalarında İngiliz tezi Ortadoğu'daki gelişmelerin de etkisiyle zayıfladı. Bkz. Laçiner, S. (Der.), (2001). *Bir Başka Açıdan İngiltere*, Ankara: Avrasya Stratejik Araştırmalar Merkezi Yay., 34-35.

² Yeşilbursa, B. K. (2002). "İngiltere'nin Ortadoğu Savunma Projeleri ve Türkiye'nin NATO'ya Girişi, (1950-1953)". *Türkiye'nin Güvenliği Sempozyumu (Tarihten Günümüze İç ve Dış Tehditler)*, Elazığ: Ceren Matbaası, 27.

³ Sever, a.g.e., 69-70.

NATO'ya dahil edilmesinden dolayı Ortadoğu'da kendilerine düşen sorumlulukları üstlenmeye ve gerekli tedbirlerin alınmasına yönelik müzakerelere girmeye hazır bulduklarını belirtti¹. 12 Ekim 1951'de, Türkiye'nin NATO'ya girişi ve Ortadoğu'nun savunmasına dair meseleleri görüşmek üzere Amerika, İngiltere ve Fransa'nın Genelkurmay Başkanları Ankara'da bir araya geldiler. Türk yetkilileri ile yapılan görüşmelerde, Türkiye'nin NATO içindeki konumu ve hangi komutanlığa bağlı olacağı konusundaki bilgiler görüşüldü. Görüşmeler sonrası 15 Ekim'de yayınlanan bildiriye Türkiye ve Yunanistan'ın bir an önce NATO'ya katılmaları ve bir Ortadoğu Komutanlığı kurulması yönünde görüş birliğine varıldığı açıklandı².

İngiltere'nin, Mısır'ın merkez konumda yer aldığı Ortadoğu Komutanlığı planının pratiğe dönüştürülmesinin güç olacağı çok geçmeden anlaşıldı³. 16 Nisan 1952 tarihinde Amerikan Dışişleri ve Savunma Bakanlığı temsilcilerinden oluşan bir komitenin hazırladığı raporda, Ortadoğu Komutanlığı'nın karargâhının Kıbrıs'ta kısa sürede kurulmasını ve komutanlığına İngiliz bir generalin atanması öngörüldü. Türkiye ile İngiltere'nin işbirliğinin önemine de dikkat çekildi. Bunun yanında Komite yetkilileri, Ortadoğu Komutanlığı yerine "Ortadoğu Savunma Organizasyonu" (Middle East Defence Organisation/MEDO) ismi altında yeni bir isim teklif ettiler. Bu isimle projenin, askeri bir komutanlık şeklinde algılanmayarak psikolojik bir etki yapacağını ve Arap ülkeleri için cazibesinin artırılabilceğini düşündüler. Böyle bir organizasyonun Ortadoğu'nun siyasi ve askeri durumu için daha sağlıklı olabileceğini düşünerek bu fikri destekleme kararı aldılar ancak Amerika kuvvetlerinin Ortadoğu savunmasında rol almaması gerektiğinin de altını çizdiler⁴.

Haziran 1952'de İngiltere, Mısır ile olan problemlerinin bir an önce çözüme kavuşturulması amacıyla yedi sponsor ülkenin Ortadoğu savunma Organizasyonu'nun nitelik ve işlevlerine dair konuları masaya yatırmak üzere bir araya gelmelerini istedi. İngiliz Hükümeti, bütün Arap devletlerinin böyle bir organizasyon içinde yer almasalar bile, bu projenin uygulanmasının kararlaştırıldığını vurguladı⁵. Ancak Ortadoğu savunmasında Batı'nın zayıflığı ve Arap devletlerinin buna yanaşmamaktaki tavırları, Amerikan yönetiminde Ortadoğu Savunma Organizasyonu'nun pratiğe yansımalarının güçlüğünü göstermişti. Ayrıca Mısır, Batı merkezli bir savunma paktına katılmaktan ziyade milliyetçilik ve bağımsızlık duygularıyla ekonomik ve sosyal gelişmeyi sağlamak için bir tavır içindeydi⁶. Projeye olan ilgisi azalan Amerikan Hükümeti, İngiltere'nin Mısır'ı merkez alarak ortaya koyduğu savunma projelerinin ölü doğduğuna kanaat getirerek, Sovyetler Birliği'ne karşı Ortadoğu'da daha etkin bir savunma projesi geliştirmeye yöneldi. Ocak

---

¹ Tunçkanat, H. (1970). *İkili Antlaşmaların İcyüzü (İktisadi, Askeri, Siyasi)*. İstanbul: Ekim Yayınevi, 159.

² Sarıncı, Y. (1988). *Türkiye'nin Batı İttifakına Yönelişi ve Nato'ya Girişi (1939-1952)*. Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yay., 96.

³ Armaoğlu, F. (1995). *Ortadoğu Komutanlığından Bağdat Paktına (1951-1955)*. Ankara: TTK Basımevi, 195.

⁴ Yeşilbursa, (2002). "a.g.m.", 65-66.

⁵ Yeşilbursa, (2002). "a.g.m.", 68-69.

⁶ Güler, Z. (2004). *Süveyş'in Batısında Arap Milliyetçiliği: Mısır ve Nasırcılık*. İstanbul: Yeni Hayat Kütüphanesi, 132.

1953'te iktidara gelen Eisenhower'ın Cumhuriyetçi yönetimi, güvenlik politikalarında Ortadoğu Savunma Organizasyonu'nun istenen amaca hizmet ettiğini düşünerek bu savunma sistemini terk edip, Ortadoğu'da yeni bir savunma sistemine gereksinim olduğuna karar verecektir¹.

Kuzey Kuşağı Savunma Projesi (1953-1954)

Amerika'da Ocak 1953'te iktidara gelen Başkan Eisenhower yönetimi, Ortadoğu'ya karşı yeni bir stratejik politikanın oluşturulmasının gerekliliğine inanarak, bölge sorunlarının yerinde incelenmesine ve alternatif politikaların oluşturulmasına karar verdi. Bu amaçla Amerika Dışişleri Bakanı John Foster Dulles, 9 Mayıs 1953'te Ortadoğu ve Güney Asya ülkelerini kapsayan bir geziye çıktı. Gezi programında, yedi Arap ülkesinin yanı sıra İsrail, Hindistan, Pakistan, Yunanistan ve Türkiye de bulunacaktı².

Gezi kapsamında 24 Mayıs 1953'te Pakistan'a geçen Dulles, Başbakan Muhammed Ali ile yaptığı temaslarda, Ortadoğu'da kurulacak olan bir savunma paktının önemine değinerek, kurulması düşünülen bir savunma örgütünün bölgenin kendi dinamiklerinden meydana getirilmesi gerekmekteydi. Bölge dışındaki ülkelerin bir taslak hazırlayarak bunu bölge ülkelere kabul ettirmesinin anlamsızlığını belirterek, örgütün içinde yer alacak ülkelerin bu sistemden eşit derecede faydalanmalarının gereğine dikkat çekti. Buna örnek olarak NATO'yu gösteren Dulles, Ortadoğu'da da bir savunma örgütünün kurulmasına yönelik bölge ülkelerinden birinin yapacağı ilk girişimin böyle bir sistemin kurulmasını sağlayabileceğini belirtti. Muhammed Ali ise Pakistan'ın Ortadoğu'nun güvenliğini sağlayacak her teklife açık olduğunu söyleyerek Dulles'in fikirlerine katıldı. Ayrıca Ortadoğu'daki Sovyet tehlikesine karşı Pakistan, Irak ve Suriye'nin savunma anlayışıyla bir birliktelik meydana getirebileceklerini de belirtti³.

Dulles Ankara'ya gitmeden önce Washington'a çektiği telgrafta, Pakistan'ın Ortadoğu'nun savunması konusunda sorumluluk alabileceğini ve her türlü projeyi destekleyebileceğini, bu sebeple de böyle bir tasarının ortaya çıkmadan Amerika'nın Pakistan'a askeri yardım yapması gerektiğini bildirdi⁴.

Dulles, programında olmamasına rağmen Ankara Hükümeti'nin davetiyle Türkiye'yi de ziyaret etti. 25-27 Mayıs 1953 tarihlerinde gerçekleşen ziyarette Dulles, Pakistan'ın Sovyet tehlikesine karşı durmak konusundaki kararlılığını belirterek, Türkiye'nin doğusundan Pakistan'a kadar uzanan açık alanın güçlendirilmesi gereğinden bahsetti. İsrail ve Süveyş Kanalı meselelerinin çözümlendiği takdirde Arap ülkelerinin de düşünülen bir savunma örgütüne katılımlarının gerçekleşebileceğine inandıklarını belirtti. Ancak Washington'a döndüğünde bu fikrinin değişeceği görülecekti⁵.

---

¹ Sever, *a.g.e.*, 105.

² Sever, *a.g.e.*, 107.

³ Yeşilbursa, (2002). "a.g.m.", 94.

⁴ Armaoğlu, (1995). *a.g.e.*, 218.

⁵ Soysal, İ. (1991). *1955 Bağdat Paktı*. Ankara: TTK Basımevi, 184.

Washington'a dönen ve gezisini analiz eden Dulles, Mısır merkezli bir Ortadoğu savunması fikrini terk ederek Ortadoğu Savunma Organizasyonu'nun hemen gerçekleştirilecek bir tasarı olmadığını söyledi. Arap ülkelerinin komünizmden çok, bölgedeki İsrail'in varlığından rahatsız olduğunu, Amerika'nın İsrail'e olan desteği sebebiyle, Amerika'ya karşı bir hoşnutsuzluğun oluşmaya başladığını belirtti. Ayrıca Kuzey Kuşağındaki ülkelerin (Türkiye, Pakistan, İran ve Irak) Sovyet tehlikesinin farkında olduklarını, aralarındaki bu ortak endişenin müşterek bir anlayışla birleştirilerek düzenlenmesi gerektiğini söyledi¹. Nihayetinde Dulles'in tavsiyelerini olumlu bulan Ulusal Güvenlik Konseyi, 13 Temmuz 1953'te, "Yakın Doğu'ya İlişkin Birleşik Devletler Hedefleri ve Politikaları" adı altında önerilerini onayladı².

Dulles'in düzenlediği Ortadoğu seyahati sonrasında, Sovyetlere karşı oluşturulacak güvenlik çemberinde, İngiltere'nin projeleri rafa kaldırılarak, Amerika bakış açısından "Kuzey Kuşağı Projesi" adıyla yeni bir konsept geliştirilmişti. Bu projenin ilk adımı ise Türkiye ile Pakistan arasında yapılacak olan antlaşma olacaktı.

Kuzey Kuşağı Projesinde İlk Adım: Türkiye-Pakistan Antlaşması

Kuzey Kuşağı Savunma Projesi'ne devam etmeye karar veren Amerika Dışişleri Bakanlığı, Pakistan ve Irak gibi işbirliğine girmeye yakın ülkelerle yapılacak ikili antlaşmaların daha verimli olacağı görüşündeydi. Bu ikili antlaşmaların zamanla genişletilerek bölgenin savunması için çok taraflı antlaşmalara dönüştürülmesi mümkün olabileceği düşüncesindeydi. Ancak Amerika Dışişleri Bakanlığı, kurulacak savunma örgütü için bir siyasi zeminin olmadığını fark ederek, Ortadoğu'nun savunmasına ve istikrarına büyük fayda sağlayacağını düşündüğü Pakistan'ın projeye katılımı yönünde çalışmalara başladı³.

Eylül 1953'ten itibaren Kuzey Kuşağı Savunma Projesi'ne destek veren Pakistan'ın bu konuda daha aktif olduğu görülecekti. Eylül ayında Ankara'yı ziyaret eden Pakistan Kara Kuvvetleri Komutanı General Eyüp Han verdiği bir demeçte, Pakistan'ın Türkiye ile muhtemelen Irak'ı da içine alan bir Kuzey Kuşağı Paketi'na olumlu baktığını açıkladı. Bununla beraber böyle bir ittifaka girmede Amerika'nın askeri ve ekonomik yardımına ihtiyaç duyulduğunu ve Amerika'nın bu konuda harekete geçmesi gerektiğini belirtti. Ankara ziyareti sonrası Eylül sonunda Washington'a geçen Eyüp Han buradaki temaslarında, Amerika'dan Pakistan'a askeri yardım yapılması yönündeki isteğini belirtti. Pakistan'ın Kuzey Kuşağı Savunma Projesi'ne yönelik olarak ilk adımı attığını gösteren bu isteğe Amerika'dan olumlu yanıt gelmiştir. Ancak bu karar Hindistan'ın şiddetli tepkisini de beraberinde getirmiştir⁴. Bu arada İran Şahı da İran ordusunun Ortadoğu savunmasına katkıda

¹ *Vatan*, 3 Haziran 1953.

² Yeşilbursa, B. K. (2003). "Kuzey Kuşağı Savunma Projesi ve Türkiye Pakistan Antlaşması (1953-1954)". *IV. Türkiye'nin Güvenliği Sempozyumu*, Elazığ: Fırat Üniversitesi Yay., 866.

³ Yeşilbursa, (2002). "a.g.m.", 107.

⁴ Armaoğlu, (1995). *a.g.e.*, 223.

bulunabileceğini belirtti. Eyüp Han'ın Ankara ve Amerika ziyaretlerinde ortaya koyduğu görüşler, Irak Hükümeti'nin Sovyet tehlikesini hissettiğini belirten raporlar ve Ortadoğu'daki son gelişmelerle birlikte Amerika Genelkurmay Başkanlığı, Kuzey Kuşağı Savunma Projesi'nin gerçekleştirilmesi için uygun zeminin oluştuğu kanaat getirdi. Genelkurmay Başkanlığı, Hindistan ve Afganistan'dan gelen tepkileri önleyerek, Pakistan'a askeri yardım yapılması için alternatif bir formülün bulunmasını önerdi. 27 Kasım 1953'te ise Amerika Dışişleri Bakanlığı, Türkiye'de bulunan Pakistan Genel Valisi Gulam Muhammed'e, Pakistan'a yapılacak askeri yardım konusundaki talebi birkaç güne kadar karara bağlayacağını bildirdi¹.

Amerika, Kuzey Kuşağı Savunma Projesi'ne Pakistan'la başlamak hususunda kararlı idi ve bunun için Ortadoğu savunmasındaki kapasitesini artırmak amacıyla Pakistan'a yapacağı askeri yardımı, Pakistan ile Türkiye arasında bir tür askeri işbirliğini sağlayarak yapmak istiyordu. Amerika Dışişleri Bakanlığı bu formülün, Hindistan'ın tepkilerini azaltacağını ve Türkiye'den Pakistan'a uzanan hat boyunca müşterek bir güvenlik setti oluşturmada etkili olacağını düşünüyordu². Aralık 1953'te Amerikan yönetimi, Pakistan ve Türkiye'nin Ortadoğu savunmasında en iyi fırsatı sunduklarına karar verdi ve uygun zamanın geldiğini düşünerek iki ülkeyi bir pakt içine almaya teşvik etti. Türkiye ve Pakistan, bir dizi görüşmeler yaparak, yapılacak antlaşmanın bağlayıcı bir savunma paktı niteliğinde olmamasına, daha çok askeri, ekonomik ve sosyal alanlarda danışmaya ve işbirliğine dayalı bir biçimde olmasına karar verdiler. Türkiye, coğrafi açıdan Pakistan'la olan mesafesi dolayısıyla, iki ülke arasındaki antlaşmanın "gevşek" tutulması gerektiğini belirtmiş, Amerika Dışişleri de buna katıldığını söylemişti. Bundan sonraki adım iki ülkenin antlaşmayı imza etmesine kalıyordu ve bu noktada Amerika Pakistan'a, Türk girişimini desteklediğini belirterek, yapılacak antlaşma kapsamında bu ülkeye askeri yardım sağlayacağı garantisini verdi. Ayrıca Ortadoğu savunmasında Pakistan'dan sonra önem verilen diğer bir ülke olan Irak'ın da yapılacak antlaşmaya katılması düşünülerek, bu ülkeye imza öncesinde haber verilmesine karar verildi³.

---

¹ Yeşilbursa, (2002). "a.g.m.", 112-113.

² Yeşilbursa, B. K. (Yaz 2004). "Dünden Bugüne İngiltere ve Amerika'nın Ortadoğu Savunma Projeleri". *Türkiye Günlüğü*. (77), 96.

³ Sever, a.g.e., 117-119.

Yapılacak antlaşmadan, İngiltere'nin de bilgisi olması gerektiği sonucuna varılmıştı. Ancak İngiltere bölge ile ilgili gelişmelerde sadece haberdar edilen ve desteği istenen bir ülke durumuna gelmesinden rahatsız olsa da bu tavrı uzun sürmedi. İngiltere, Kuzey Kuşağı Savunma Projesi'nin desteklenmesinin, Irak'la olan meselelerin çözüme kavuşturulmasında önemli olabileceğini fark etti. İngiltere'nin Irak'ta bazı üsleri bulunmaktaydı ve hakları 1956'da sona erecekti. Türkiye ile Irak arasında yapılacak bir güvenlik antlaşması, Pakistan'la yapılacak antlaşma gibi, diğer devletlerin katılımına açık tutulduğunda, İngiltere bu anlaşmaya dayanarak bölgedeki üslerini koruyabileceğini planlanmaktaydı. Bkz. Çelik, E. (1969). *100 Soruda Türkiye'nin Dış Politika Tarihi*. İstanbul: Gerçek Yayınevi, 171.

19 Şubat 1954'te Türk ve Pakistan Hükümetleri bir savunma paktı kurmak yönündeki ortak bildirimlerini yayınladılar: *“Pakistan ile Türkiye arasındaki Dostluk Andlaşması'nın özüne uygun olarak, iki hükümet siyasal, ekonomik ve kültürel alanlarda sıkı ve dostça işbirliği yapmak ve bunun yanı sıra, hem kendi çıkarları, hem de tüm barışsever ulusların çıkarları için, barış ve güvenliğin güçlendirilmesi amacıyla gerekli yolları araştırmak konusunda görüş birliğine varmışlardır.”*¹. Bu antlaşma kararının ardından, 22 Şubat 1954'te Pakistan Başbakanı Muhammed Ali, Amerika'dan silah ve askeri malzeme yardımı talep etti. Amerika Başkanı Eisenhower ise, 25 Şubat 1954'te yaptığı konuşmada, Pakistan'ın bölgenin savunması gayesiyle yapılacak düzenlemelere katılmasının şart olduğunu, böylelikle askeri yardım isteklerinin karşılayacağını belirtti².

Amerikan yardımı kararından sonra, 2 Nisan 1954'te Karaçi'de, Pakistan Dışişleri Bakanı Zafrullah Han ile Türkiye Büyükelçisi Salahattin Arel arasında *“Türkiye-Pakistan Dostça İşbirliği Antlaşması”* imzalandı³. Antlaşmanın giriş kısmında, BM amaçları ile uyum içinde girişilecek işbirliğinin Ortadoğu ülkelerinin çıkarına olduğu, böylece dünya barış ve güvenliğine hizmet edileceği belirtildi. Beş yıllık süreyle imzalanan ve feshedilmekçe beşer yıl daha devam etmesi kararlaştırılan antlaşmanın ilk üç maddesinde dostluk, danışma, kültür, ekonomik ve teknik işbirliği üstünde duruldu. Dördüncü maddede, teknik deneyim ve gelişmelerde bilgi alışverişi, silah ve askeri malzeme yapımında ve alışverişinde yardımlaşma, dışardan, kendilerine karşı kışkırtmadıkları bir saldırı olduğunda, BM'in 51. maddesi gereğince nasıl ve ne şekilde işbirliği yapabileceklerinin incelenmesi ve saptanması noktaları açıklandı. Beşinci madde, tarafların daha önceki ikili antlaşmalarının hükümlerinin saklı ve geçerli kalması ile ilgili idi. Altıncı maddede, bu antlaşmanın ve amaçlarının gerçekleşmesi için, antlaşmanın devletlerin katılımına açık olduğu vurgulanıyordu⁴.

Antlaşmanın altıncı maddesi, Türk-Pakistan Antlaşması'nın asıl amacının diğer bölge ülkelerinin katılımıyla birlikte genel çapta bir savunma örgütüne dönüştürülmesine işaret etmekteydi. Ancak bu antlaşma, Kuzey Kuşağı Savunma Projesi kapsamında tasarlanan bir savunma sistemini gerçekleştiriyordu. Ayrıca bir savunma ittifakı antlaşması olmadığı gibi, hiçbir Arap ülkesinin katılımını da içermiyordu. Ancak antlaşmanın, Kuzey Kuşağı Savunma Projesi'ne yönelik ilk ciddi adım olduğu şüphesizdir. Bunu Başbakan Menderes, *“Pakistan'la olan anlaşmamız Ortadoğu'da barışın korunması için gerekli bulunan ve bunu amaç edinen bir teşkilatın*

---

¹ Soysal, (1991). *a.g.e.*, 186.

² Canatan, Y. (1996). *Türk-İrak Münasebetleri (1926-1958)*. Ankara: Kültür Bakanlığı Yay., 70.

³ Antlaşmanın tam metni için bkz. *Resmî Gazete*. 16 Haziran 1954, (8730), 9635-9636.

⁴ Soysal, (1991). *a.g.e.*, 187.

kurulmasında ilk adımdır ve ileride daha da genişlemesini ümit etmekteyiz” şeklinde vurgulamıştır¹.

Türkiye-Pakistan Antlaşması, Ortadoğu’da müşterek bir savunma örgütünün temellerinin atılmasını sağlıyordu. Antlaşmanın genel anlamdaki zayıflığı, savunma meselelerinde yalnızca danışma yapılması ve taraflardan birine gerçekleştirilecek muhtemel bir saldırıda yardım için üçüncü bir ülkenin imzasıyla hiçbir sorumluluğa girmemeleri idi. Antlaşmanın bir güvenlik ittifakı niteliğinde olmaması, taraflardan birine saldırı durumunda yardım etmek ve etmemek konusunda bir serbestiyet sunmaktaydı. Zaten yardım etme kararı alınsa bile, aradaki coğrafi boşluğun getirdiği bir sıkıntı ortaya çıkacak ve asker takviyesinin yapılması mümkün olmayacaktı².

Türk Hükümeti’nin davetiyle Pakistan Başbakanı Muhammed Ali, 10-12 Haziran 1954 tarihleri arasında Ankara’yı ziyaret etti. Ziyareti sonrasında TBMM’de yapılan oylamada, Türk-Pakistan Antlaşması ittifakla kabul edildi³.

Coğrafi açıdan Türkiye-Pakistan Antlaşması’nın üçüncü üyesi olarak İran düşünülmüşse de, bu ülkenin kesinleşmemiş kararı yüzünden katılımı artırma amacı doğrultusunda Irak’ın pakta alınması çalışmasına ağırlık verildi. Nitekim Arap Birliği ülkelerinin ağırlık merkezi de son zamanlarda Kahire’den ziyade Irak’a geçmiş görünüyordu⁴.

Antlaşma Sonrası Gelişmeler

Türk Hükümeti, Arap devletlerinin Türkiye-Pakistan Antlaşması’na hemen katılmalarını beklemese de Arap ülkelerinden önemli bir desteğin geleceğini düşünmekteydi. Türk Dışişleri Bakanı Fuad Köprülü verdiği bir demeçte, antlaşmanın Ortadoğu ülkelerinin ortak güvenliklerinin sağlanması için bir çağrı niteliğinde olduğuna vurgu yaparak bölge ülkelerinin bu antlaşmaya katılımlarını teşvik etmişti. Ancak Arap ülkeleri bu antlaşmanın Batılı devletlerin çabalarının bir ürünü olduğunu söyleyerek tepkilerini açıkça ortaya koydular. Antlaşma sonrasında toplanan Arap Birliği Konseyi, Türkiye-Pakistan Antlaşması’nı kastederek, Arap devletlerinin bağımsızlıklarına zarar verecek herhangi bir girişimde sorumluluk almayacaklarını belirtti⁵. Mısır lideri Nasır ise, Mısır’ın menfaatlerine aykırı olduğunu belirttiği bu antlaşmanın İran ve Irak’ın da katılmasıyla aktif bir hale geleceğini ifade ederek, Irak’ın pakta katılımını dolaylı bir şekilde istemediğini belli etti. Ayrıca Süveyş Kanalı

---

¹ *Ayın Tarihi*. Haziran 1954, (247), 90.

² Yeşilbursa, (2003). “a.g.m.”, 868.

³ *Milliyet*. 12 Haziran 1954.

⁴ (Nisan 1954). “Türkiye-Pakistan Paktı”. *Forum*, 1 (1), 4.

⁵ Uslu, N. (2000). *Türk-Amerikan İlişkileri*. Ankara: 21. Yüzyıl Yay., 113.

meselesinin halledilmeden herhangi bir pakta girmelerinin mümkün olmadığını da önemle vurguladı.¹

Irak'ta sınırlar dışında bir sorumluluk almaması gerektiği düşüncesi olmasına rağmen Türkiye-Pakistan Paketi'na karşı çıkılmaması, hatta bir biçimde desteklenmesinin anlaşılması tepki oluşturunca, Dışişleri Bakanı Fazıl Cemali, Irak'ın Ortadoğu savunması konusunda karar almasının Arap ülkelerinin onayıyla olacağını ayrıca Irak'ın Tük- Pakistan Antlaşması'na katılması için bir teklif gelmediğini açıkladı.²

Sovyetler Birliği, antlaşma sonrası 18 Martta, Türk ve Pakistan hükümetlerine gönderdiği uyarı notalarında; böyle bir paktın Ortadoğu'nun diğer devletlerinin katılımına da zemin hazırlayacağını, ortada bir saldırı tehlikesi olmadığına göre bu antlaşmanın bir savunma paketi niteliği taşıyamayacağını bildirdi. Bu girişimi NATO'nun bir manevrası olarak değerlendirerek, bunun bölgenin durumunu tehlikeye sokacağını, iki ülkenin Sovyetler Birliği ile olan ilişkilerine zarar vereceğini belirtti.³

Kuzey Kuşağı Savunma Projesi kapsamındaki ilk ciddi girişim olan Türkiye ile Pakistan Antlaşması, Ortadoğu'nun savunulmasında yeterli değildi ve antlaşmanın bölge ülkelerinin katılımı ile genişletilmesi gerekmektedir. Bu düşünce ile Türkiye harekete geçmiş ve Başbakan Menderes, Ortadoğu savunmasının genişletilmesi ve Kuzey Kuşağı'nın güçlendirilmesi konularında temaslarda bulunmak niyetiyle 30 Mayıs -7 Haziran 1954 tarihleri arasında Amerika'yı ziyaret etti. Menderes, görüşmeler sonrası Amerikan'ın askeri işbirliği ve Türkiye'ye yapılacak yardımlar konusunda tam desteğini aldı.⁴ Amerikan desteği ile Türkiye, Ortadoğu'daki faaliyetlerini devam ettirdi. Menderes Amerika'da verdiği bir demeçte buna işaret ederek "*Pakistan ve Türkiye karşılıklı iki kaledir. Şimdi aradaki sahanın doldurulması lâzımdır*" dedi.⁵

Ortadoğu ülkelerini Türkiye-Pakistan Antlaşması'na dahil etmek konusunda harekete geçen Türkiye'nin bu konuda en ümitli olarak gördüğü devlet Irak'tı. Amerika tarafından bölgedeki siyaseti açısından önemli bir ülke olarak gördüğü Irak'a, 13 Nisan 1954'te bir muhtıra verildi. Muhtırada, Irak'tan bölgeye yönelik işbirliği yanlısı olup olmadığının açıklanması istenmekte ve böyle bir güvencenin verilememesinin Irak'ın talep ettiği Amerikan askeri yardımının gerçekleşmemesine sebep olacağı açıklanmaktaydı. Askeri yardım sonrası Irak pakta katılmaya razı olduğunu açıkça belirtti.⁶

---

¹ *Milliyet*. 15 Nisan 1954.

² Soysal, (1991). *a.g.e.*, 188-189

³ Soysal, (1991). *a.g.e.*, 188.

⁴ Bars, H. (Der.), (1954). *Türkiye Başvekili Sayın Adnan Menderes'in Birleşik Amerika Devletlerini Ziyaretleri*. İstanbul: Deniz Basımevi, 29.

⁵ *Zafer*. 10 Haziran 1954.

⁶ Soysal, (1991). *a.g.e.*, 190.

Türkiye-Pakistan Antlaşması sonrası bölgede çalışmalarına hız veren Türkiye, daha isabetli kararlar almak üzere Arap devletlerindeki büyükelçilerini bir araya getirerek görüş alışverişinde bulundu. 12-13 Temmuz 1954 tarihlerinde yapılan toplantılarda katılımcılar Ortadoğu'da görev yaptıkları bölgelerle ilgili değerlendirmelerini sundular¹. Konferansta Mısır ve Suudi Arabistan gibi bazı Arap devletlerinin Türkiye'nin bölgedeki etkinliğini kabul edemediklerinden, Türkiye-Pakistan Antlaşması'na yapılacak destek konusunda isteksiz olduklarından bahsedildi. Ancak bu tutumun çok da önemli olmadığı çünkü bölge halklarından ziyade hükümetlerin bu şekilde tavır belirledikleri ifade edildi².

9-18 Ekim 1954 tarihlerinde arasında, muhtemel bir savunma paktı ile ilgili Türk Hükümeti ile temaslarda bulunan Irak Başbakanı Nuri Said, "...Eğer selâmetimiz, Türkiye-Pakistan Paktına girmekte ise, ona da girilir. Hür milletleri birbirlerine bağlayan paktlar zinciri her gün yeni bir halka almaktadır. Bu zincir, Uzak Şark'a kadar uzamalıdır ki sulh ve selâmet tahakkuk etsin..." dedi³. Görüşmelerin ardından Menderes ve Said, BM Antlaşması'nın ideallerine bağlı olan milletlerin varlıklarını tehdit edenlere karşı işbirliği ile mücadele edileceği belirtilerek 18 Ekim 1954'te ortak bir bildiri yayınladılar. Bildiriyle birlikte Türkiye-Pakistan Antlaşması'na paralel olacak bir Türk-İrak Antlaşması'nın yapılmasını iki ülke başbakanları da kabul etti⁴. Bu bildiri, 6-12 Ocak 1955'te Menderes'in yaptığı Bağdat ziyaretiyle birlikte, bir savunma antlaşması ile netice buldu. Başta Mısır olmak üzere bölge ülkelerinden bu bildiriye karşı tepkiler gelse de Irak yolunda devam etti.

Türk-İrak Paktı'na tepkiler sürerken Türk ve Irak Hükümetleri de pakta son şeklini vermek üzere görüşmelerini hızlandırdılar ve 24 Ocak 1955'te "*Bağdat Paktı*" diye bilinecek olan "*Türkiye-İrak Karşılıklı İşbirliği Antlaşması*"nı imzaladılar⁵. Bağdat Paktı, Kuzey Kuşağı Savunma Projesi için ilk adım niteliğinde olan Türkiye-Pakistan Antlaşması'nın yerini aldı. Türkiye-Pakistan Antlaşması kapsamında işbirliğine gidilmesi daha sınırlıydı ancak Bağdat Paktı'nın bölge dışı ülkeleri de içeren hükümleri, İngiltere ile de işbirliği yapılmasına imkân vermekteydi. Türkiye-İrak Antlaşması "müşterek olarak savunma ölçütlerinin belirlenmesine geniş serbestlik sağladığı ve bu ölçütleri yerine getirmek için doğrudan bir amacı ortaya koyduğu için" Ortadoğu'nun savunmasında temel olarak alınmaya daha müsaitti. Bu antlaşmanın şartlarının yerine getirilmesinin diğer bir yolu olarak idari bir konseyin kurulması da

¹ Dikerdem, M. (1972). *Ortadoğu'da Devrim Yılları*. İstanbul: İstanbul Matbaası, 105.

² Sever, a.g.e., 121.

³ Kürkçüoğlu, Ö. E. (1972). *Türkiye'nin Arap Ortadoğu'suna Karşı Politikası 1945-1970*, Ankara: AÜSBF Yay., 55.

⁴ Gönübol, a.g.e., 274.

⁵ Antlaşmanın maddeleri için bkz. Soysal, (2000). a.g.e., 501-504,

Antlaşma hakkında geniş bilgi için bkz: Yeşilbursa, B. K. (2005). *The Baghdad Pact Anglo-American Defence Policies in the Middle East, 1950-1959*, Oxon: Frank Cass.

sağlanıyordu. Bunun için Pakistan'ın bu antlaşma kapsamına alınması daha uygun olacaktı. Bu durumda Kuzey Kuşak Savunma Projesi başarısızlığa uğramış olacaktı. Böylelikle Bağdat Paktı'nın imzalanmasında önemli etkisi bulunan İngiltere, Ortadoğu'daki inisiyatifi tekrar eline alacaktı¹.

Sonuç

İkinci Dünya Savaşı sonrası artan Sovyet yayılmacılığı ve tehdidine karşılık, askeri bakımdan oldukça zayıflayan İngiltere sömürgelerini terketmek durumunda kalmıştır. Sovyetler Birliği'nin de ilgi duyduğu Ortadoğu ise İngiltere'nin menfaatleri açısından oldukça kritik bir öneme sahiptir ve bu yüzden buradaki varlığını ve etkisini sürdürmek istemektedir. Ancak II. Dünya Savaşı sonrasında İngiltere'nin Ortadoğu'da varlığını sürdüreceği ekonomik gücü yoktur. Bu yüzden 1946'da İngiliz ve Amerikan Dışişleri Bakanları bir araya gelerek, İngiltere'nin Türkiye, İran ve Yunanistan'a yardım sağlayamaması durumunda yardımın Amerika tarafından sağlanmasının uygun olacağı yönünde anlaşmaya varır. Kısa süre sonra Amerika Türkiye ve Yunanistan'a Truman Doktrini çerçevesinde yardımda bulunur.

Truman Doktrini'nden itibaren Ortadoğu'daki gelişmelerle daha fazla ilgilenmeye başlayan Amerika, Ortadoğu'nun petrol kaynaklarına ve bu petrolün nakil yolunun güvenliğine büyük önem verir. Bu yüzden Akdeniz'in güvenliği Amerika için önemlidir.

Amerika, bir yandan Ortadoğu'da aktif bir politika izlemeye başlarken, diğer yandan da Marshall Planı ile ekonomik olarak; Kuzey Atlantik Antlaşması'nın imzalanmasına öncülük ederek de siyasi olarak Avrupa'yı Sovyetler Birliği'nin tehditinden korumayı hedeflemiştir.

Türkiye, NATO'ya üye olduktan sonra İngiltere'ye verdiği sözü tutarak, Ortadoğu Komutanlığı projesinde aktif rol alır. Amerika, İngiltere, Fransa ve Türkiye, 13 Ekim 1951'de Mısır'a Ortadoğu Komutanlığı'nın kurulması için teklifte bulundular. Ancak bu teklifi Mısır'ın reddetmesiyle bu projenin uygulanmayacağı ortaya çıkar. Bunun üzerine İngiltere, Ortadoğu Savunma Organizasyonu adını alan yeni bir proje ile Ortadoğu ülkelerinin karşısına çıkar. Bu projede İngiltere Mısır'dan çok Irak'ı ön plana çıkarır ancak Amerika'nın da yönlendirmesiyle etkisiz kalır.

Ocak 1953'te Eisenhower yönetimi ile birlikte Amerika'nın Ortadoğu'nun savunmasına dair projeleri, değişiklik gösterir. Bölgeye yönelik yeni bir siyasete girişen Amerikan yönetimi, öncelikle bölgede inceleme yapılmasına karar verir ve Dışişleri Bakanı Dulles, Mayıs 1953'te, içinde Pakistan ve Türkiye'nin de olacağı kapsamlı bir Ortadoğu gezisine çıkar. Gezisini tamamladığında Dulles, Arap ülkelerinin Sovyet tehdidinden çok bölgedeki İsrail'in varlığından endişe duyduklarını, Türkiye'nin

---

¹ Yeşilbursa, (2002). "a.g.m." 167.

bölgede etkin bir rolünün olabileceği, Ortadoğu Savunma Organizasyonu'nun yerine yeni bir savunma sistemi geliştirilmesi ve yeni projede Pakistan ve Irak'ın da yer alabileceği konusunda rapor hazırlar. Dulles, Mısır merkezli projelerin yerine, Sovyetler Birliği'ne sınırı olan ülkelerin bir araya getireceği bir paktın oluşturulmasını ister. Bu fikirle Amerika bundan sonra Türkiye, İran, Irak ve Pakistan gibi Sovyet tehlikesini en çok hisseden ülkelerin yer aldığı Kuzey Kuşağı Savunma Projesi'ni uygulamaya koyar.

Amerika'nın da desteğiyle Kuzey Kuşağı Savunma Projesi'ndeki ilk adım gerçekleşir ve 2 Nisan 1954'te Karaçi'de Türk-Pakistan Antlaşması imzalanır. Savunma paktı olmayan ve hiçbir Arap ülkesinin katılımını da içermeyen bu antlaşma, Ortadoğu savunması konusunda ortaya konan bir projenin ilk somut başarısı olarak görülür. Arap ülkeleri, özellikle de Mısır tarafından iyi karşılanmayan antlaşma tepkilere neden olur. İngiltere ise başlangıçta Amerika'nın Kuzey Kuşağı Savunma Projesi'ne karşı tepkiliydi ancak Irak'la olan problemlerine bu proje ile çözüm bulabileceğini anladığında, ilk zamanlardaki muhalif tavrını değiştirerek projeye olumlu yaklaşıma başlar.

Türkiye-Pakistan Antlaşması, Ortadoğu'nun savunması konusunda ilk ciddi adım olmasına rağmen bölge güvenliği için bu iki ülkenin birlikteliği yeterli değildir. Bunun bilinciyle Türkiye, antlaşmanın genişletilmesi için çalışmalara başlar ve Arap ülkeleri içinde Ortadoğu savunmasına katılma yolunda en ümitli olunan Irak'ı, projeye katma girişimlerinde bulunur. Başta Türkiye-Pakistan Antlaşması'na mesafeli yaklaşan Irak, ülkeye yapılan Amerikan yardımları sonrasında pakta katılmaya razı olduğunu açıklar.

Mısır, Batı güdümündeki herhangi bir pakta girmeyeceğini açıklayarak Türkiye'nin görüşme teklifini dahi kabul etmezken, Irak'ta Nuri Said'in başbakan olmasıyla pakta katılımı artırmak için bu ülke ile görüşmelere başlanır. Nihayetinde Türkiye ile Irak 24 Ocak 1955'te "Bağdat Paktı" olarak bilinen "Türk-Irak Karşılıklı İşbirliği Antlaşması"nı imzalar. Bu antlaşma Kuzey Kuşağı Savunma Projesi'nin ilk adımı niteliğindeki Türkiye-Pakistan Antlaşması'nın yerini alır. Çünkü Türkiye-Pakistan Antlaşması kapsamında işbirliğine gidilmesi daha kısıtlı iken, Bağdat Paktı'nın bölge dışından ülkelerin katılımını sağlayan hükümleri bulunmaktadır. Bu durumda İngiltere'nin de bu pakta katılması mümkün görünmektedir.

Sonuç olarak, İngiltere'nin Ortadoğu'daki çıkarlarını korumak amacıyla tasarladığı bölgeye yönelik savunma projeleri başarısızlıkla neticelenir. Bu projelere destek veren Amerika'nın, kendi stratejisine göre uygulamaya koyduğu Kuzey Kuşağı Savunma Projesi kapsamında uygulanan Türkiye-Pakistan Antlaşması ise bölge savunmasına yönelik güçlü bir merkezî etki sağlasa da, sonrasında imzalanan Bağdat Paktı sonrası

Kuzey Kuşakı Savunma Projesi de başarısızlığa uğrar. Paktla beraber İngiltere, Ortadoğu'da zayıflayan etkinliğini tekrar artırmaya başlar. Türkiye-Pakistan Antlaşması, Bağdat Paktı ile önemini kaybetse de, iki ülke arasındaki birlikteliğin temel metinlerden biri olmuştur.

Kaynakça

- Ayın Tarihi*, Haziran 1954, (247).
Resmî Gazete, 16 Haziran 1954, (8730).
Milliyet Gazetesi, (15 Nisan 1954), (12 Haziran 1954).
Vatan Gazetesi, (3 Haziran 1953).
"Türkiye-Pakistan Paktı". *Forum*, 1 (1), (Nisan 1954). 4.
Akşin, A. (1959). *Türkiye'nin 1945'den Sonraki Dış Politika Gelişmeleri: Ortadoğu Meseleleri*. İstanbul: [y.y.].
Armaoğlu, F. (1995). "Bölge Dışı Faktörler". *Ortadoğu Barış Süreci ve Türkiye Sempozyumu*, Hava Harp Okulu Yay., 8-11.
Armaoğlu, F. (1995). *Ortadoğu Komutanlığından Bağdat Paktına (1951-1955)*. Ankara: TTK Basımevi.
Armaoğlu, F. (2003). *20. Yüzyıl Siyasi Tarihi*. C. 1-2, İstanbul: Alkım Kitabevi.
Armaoğlu, F. (t.y.). *Filistin Meselesi ve Arap-İsrail Savaşları 1948-1988*, Ankara: Türkiye İş Bankası Kültür Yay.
Bars, H. (Der.), (1954). *Türkiye Başvekili Sayın Adnan Menderes'in Birleşik Amerika Devletlerini Ziyaretleri*. İstanbul: Deniz Basımevi.
Canatan, Y. (1996). *Türk-İrak Münasebetleri (1926-1958)*. Ankara: Kültür Bakanlığı Yay..
Çelik, E. (1969). *100 Soruda Türkiye'nin Dış Politika Tarihi*. İstanbul: Gerçek Yayınevi.
Dikerdem, M. (1972). *Ortadoğu'da Devrim Yılları*. İstanbul: İstanbul Matbaası.
Erkin, F. C. (t.y.). "Batı Avrupa Birliği ve NATO'nun Doğuşu, Türkiye'nin NATO'ya Girişi". *Türkiye ve Nato*, Ankara: Türk Atlantik Andlaşması Derneği Yay.
Gönlübol, M. v.d. (1969). *Olaylarla Türk Dış Politikası (1919-1965)*. Ankara: AÜSBF Yay.
Güler, Z. (2004). *Süveyş'in Batısında Arap Milliyetçiliği: Mısır ve Nasırcılık*. İstanbul: Yeni Hayat Kütüphanesi.
Gürsel, H. F. (1968). *Tarih Boyunca Türk-Rus İlişkileri*, İstanbul: Ak Yay.
Ismay, L. (1956). *NATO: İlk Beş Sene 1949-1954*. (Çev. S. Bilge), Ankara: TTK Basımevi.
Kamel, A. (1974). "Türkiye'nin Arap Dünyası ile İlişkileri". *Dış Politika Dergisi*, 4 (4), 5-20.
Kurat, Y. T. (Nisan 1975). "Elli Yıllık Cumhuriyetin Dış Politikası 1923-1973". *Belleten*, 39 (154), 265-308.
Kürkçüoğlu, Ö. E. (1972). *Türkiye'nin Arap Ortadoğu'suna Karşı Politikası 1945-1970*,

- Ankara: AÜSBF Yay.
- Lewis, B. (Kasım 1971). "Ortadoğu Çatışması". *Stratejik Etütler Dairesi Bülteni*, 5 (27), 33-47.
- Mcghee, G. (1992). *ABD-Türkiye-NATO-Ortadoğu*. (Çev. B. Çorakçı), Ankara: Bilgi Yayınevi.
- Oran, B. (Mart 1970). "Türkiye'nin Kuzeydeki Büyük Komşu Sorunu Nedir? Türk-Sovyet İlişkileri (1939-1970)". *AÜSBF Dergisi*, 25 (1), 41-93.
- Sander, O. (1998). *Türkiye'nin Dış Politikası*, (Der. M. Fırat), İstanbul: İmge Kitabevi.
- Sander, O. (2002). *Siyasi Tarih 1918-1994*. Ankara: İmge Kitabevi.
- Sarımay, Y. (1988). *Türkiye'nin Batı İttifakına Yönelişi ve Nato'ya Girişi (1939-1952)*. Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yay.
- Sever, A. (1997). *Soğuk Savaş Kuşatmasında Türkiye, Batı ve Ortadoğu 1945-1958*, İstanbul: Boyut Yay.
- Soysal, İ. (1991). *1955 Bağdat Paktı*. Ankara: TTK Basımevi.
- Soysal, İ. (1997). *Soğuk Savaş Dönemi ve Türkiye, Olaylar Kronolojisi (1945-1975)*. İstanbul: Isis Yayıncılık.
- Soysal, İ. (2000). *Türkiye'nin Uluslararası Siyasal Bağlıları, C. 2 (1945-1990)*. Ankara: TTK Basımevi.
- Tunçkanat, H. (1970). *İkili Antlaşmaların İçyüzü (İktisadi, Askeri, Siyasi)*. İstanbul: Ekim Yayınevi.
- Uçarol, R. (1995). *Siyasi Tarih (1789-1994)*. İstanbul: Filiz Kitabevi.
- Uslu, N. (2000). *Türk-Amerikan İlişkileri*. Ankara: 21. Yüzyıl Yay.
- Yeşilbursa, B. K. (2002). "İngiltere'nin Ortadoğu Savunma Projeleri ve Türkiye'nin NATO'ya Girişi, (1950-1953)". *Türkiye'nin Güvenliği Sempozyumu (Tarihten Günümüze İç ve Dış Tehditler)*, Elazığ: Ceren Matbaası.
- Yeşilbursa, B. K. (2003). "Kuzey Kuşağı Savunma Projesi ve Türkiye Pakistan Antlaşması (1953-1954)". *IV. Türkiye'nin Güvenliği Sempozyumu*, Elazığ: Fırat Üniversitesi Yay.
- Yeşilbursa, B. K. (2005). *The Baghdad Pact Anglo-American Defence Policies in the Middle East, 1950-1959*, Oxon: Frank Cass.
- Yeşilbursa, B. K. (Yaz 2004). "Dünden Bugüne İngiltere ve Amerika'nın Ortadoğu Savunma Projeleri". *Türkiye Günlüğü*, (77), 75-117.

“KIBRIS BARIŞ HAREKÂTINDA PAKİSTANLILAR”

Doç. Dr. Murat ÇINAR¹

Akdeniz'in doğusunda yer alan Kıbrıs Adası geçmişten günümüze jeopolitik açıdan önemini her zaman korumuştur. Kıbrıs Adası, Anadolu, Suriye, Mısır ve Doğu Akdeniz ticaret yolları yer almaktadır. Bu özelliğinden dolayı Kıbrıs Adası'nın tarihi, Ege, Mezopotamya, Suriye, Anadolu ve Mısır tarihleri arasında önemli bağlar bulunmaktadır. Kıbrıs sahip olduğu stratejik önem nedeni ile tarih boyunca farklı devletlerin egemenliğine girmiş ve çeşitli medeniyetlere ev sahipliği yapmıştır. Mısırlılar, Hititler, Finikeliler, Asurlular, Persler, Romalılar, Araplar, Fransızlar, Cenevizliler, Venedikliler, Osmanlılar ve İngilizler Kıbrıs'ta farklı dönemlerde egemenlik kurmuşlardır.

Venediklilerin egemenliğinde bulunan Kıbrıs Adası 1571 yılında Osmanlı İmparatorluğu tarafından fethedilmiştir. Fetih sonrasında Osmanlı topraklarından yapılan göçlerle Kıbrıs bir Türk adası olmuştur. Osmanlı egemenliğinde geçen yaklaşık 307 yıl boyunca Kıbrıs siyasi açıdan sükunetli bir dönem yaşamıştır.

1878 Berlin Antlaşması ile Balkanlar üzerindeki hâkimiyetinin artmasının yanı sıra Doğu Anadolu'nun bir bölümünü ele geçirmiş olması Ruslara, Akdeniz kıyılarına kolayca ulaşmalarını sağlayacak avantajlar sağlamıştır. Bu gelişmeler İngiltere'nin Akdeniz'deki hakimiyetini dolayısıyla siyasi, askeri ve ekonomik çıkarlarını etkilemekte, başta Hindistan olmak üzere Asya'daki sömürgelerindeki egemenliğini tehlikeye düşürmekteydi. Bunun üzerine İngiltere, Akdeniz'deki hâkimiyetini ve çıkarlarını korumak için Osmanlı Devleti ile görüşmelere başlamıştır. İngiltere, bölgede Rusya Devleti'ne karşı Osmanlı ile kendi çıkarlarının güvenliğini sağlamak ve Doğu Akdeniz üzerindeki hâkimiyetini sürdürmek amacıyla Kıbrıs'a yerleşmesi gerektiğini düşünüyordu. 23 Mayıs 1878 tarihinde İngiltere, Osmanlı'ya Kıbrıs Adası'nın yönetiminin kendilerine bırakılmasını sağlayacak bir anlaşma teklif etmiştir. Teklifin yapıldığı dönemde siyasi, ekonomik ve askeri açıdan çok zor durumda olan Osmanlı Devleti tehdit içeren bu teklifi kabul etmek zorunda kalmıştır. Osmanlı Devleti siyasi, ekonomik ve askeri açıdan Kıbrıs'taki İngiliz egemenliğini Rus egemenliğinden daha az zararlı olarak görmüştür. Kıbrıs Adası'nın idaresi 1878'de hükümlerle Osmanlı'da kalması şartıyla, İngiltere'ye bırakılmıştır. Birinci Dünya Savaşı sırasında Osmanlı ile İngiltere'nin düşman taraflarda bulunmasının bir neticesi olarak, İngiltere 1914 yılında tek taraflı aldığı bir kararla Kıbrıs Adası'nı ilhak etmiştir. Türkiye, 1923 yılında imzaladığı Lozan Antlaşması'nın 16 ve 20. maddelerine göre Kıbrıs üzerindeki İngiliz egemenliğini tanımıştır.

1925 yılından itibaren İngiltere Kıbrıs Adası'nı sömürge statüsünde yönetmeye başlamıştır. Bu süreçte Kıbrıs'ta 244.887'si Rum, 51.339'u Türk, 4.489'u ise yabancı olmak üzere, 300.715 kişi yaşamaktaydı. Ancak geçen zaman içerisinde nüfusun oranı Türklerin aleyhine bozulmaya başlamıştır. Bu bozulma neticesinde 1960 yılında Kıbrıs Adası'nda yaşayan Rum oranı Türkler aleyhine dört kat artmıştır. Bu tarihte Rum nüfus 448.861 kişiye ulaşırken Türk nüfus sadece 105.494 kişiye ulaşmıştır (Alasya,

---

¹ Karabük Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Coğrafya Bölümü.

1988). Kıbrıs'taki Türklerin sayısı 18. yüzyılın başlarına kadar Rum nüfustan fazla olmuştur. Tarımla geçimini sağlayan Türklerin sahip olduğu toprak miktarı Rumlardan fazla olmuştur. Rumlar ile Türkler arasında kültürel ve sosyal yaşam her zaman farklı olmuştur. İki toplum arasında sosyal, kültürel ve ekonomik ilişkiler ileri düzeyde gelişme göstermemiştir. Örneğin toplumlar arasında evlilikler görülmemiş, ortak ticari işletmeler kurmak gibi işbirlikleri gerçekleşmemiştir.

Akdeniz'deki stratejik konumu nedeniyle Kıbrıs, tarih boyunca birçok devlet tarafından yönetilmiştir. Buna karşın hiçbir zaman Yunan egemenliğine girmemiştir. Ancak Yunan tezlerinde tüm bu süreçlere rağmen adanın Helen karakter taşıdığına ısrar edilmektedir (Aggelos , 2015). 1950'li yıllarda dünya yeniden biçimlenmiştir. Bu biçimlenme içinde İngiliz İmparatorluğu da çoktan geri çekilme hareketlerini başlatmıştır. İngiltere, eski imparatorluk topraklarını gerçek sahiplerine, yani yerel halklara bırakırken sıra Kıbrıs'a da gelecektir (Manisalı, 2012). İngiltere'nin İkinci Dünya Savaşı sonrasında sömürgelerinden çekilmeye başlamış olmasını fırsat bilen Kıbrıs Rumları adanın bağımsızlığı için harekete geçmişlerdir. Esas hedef, adanın Yunanistan'a ilhakıdır (Kapıcı & Sakin, 2015). Makarios, 1950 yılı Ocak ayında Kıbrıs Rumları arasında Kıbrıs'ın Yunanistan'la birleşmesine yönelik bir halk oylaması gerçekleştirmiştir (Kürşad, Altan, & Egeli, 1978). Rum halkından "Yunanistan'la birleşmeyi talep ederim" veyahut "Yunanistan'la birleşmeye karşıyım" ifadelerinden birisini imzalamaları istenmiştir. 1950 Enosis Plebisiti'ne katılan Rumların yaklaşık %96'sı Yunanistan ile birleşme lehinde oy kullanmışlardır. Plebisit sonucunda Kıbrıslı Rum liderler, alınan neticeleri farklı mercilere iletmek amacıyla çeşitli girişimlerde bulunmuşlardır (Kürkçügil, 2003).

1950'lerin sonuna kadar süren bağımsızlık hareketi neticesinde 16 Ağustos 1960 tarihinde Türkiye, İngiltere ve Yunanistan'ın garantörlüğünde adada Rum ve Türklerden oluşan Kıbrıs Cumhuriyeti kurulmuştur. Ancak Rumlar, İngiltere'nin adadan çekilmesiyle, Türklerle birlikte Kıbrıs Devleti'ni yönetmeye razı olmadılar. Kıbrıslı Rumlar uluslararası anlaşmaları ve anayasayı yok sayarak Kıbrıs Türklerine saldırılarda bulundular. Yaşanan birçok zalim ve barbar saldırı karşısında Türkiye, 20 Temmuz 1974'te "Kıbrıs Barış Harekati'nı gerçekleştirmiştir. Bu harekât nedeniyle birçok ülke Türkiye'ye ambargo uygulamıştır. Ambargo nedeniyle sıkıntıların yaşandığı o dönemde iki ülke Türkiye'nin yardımına koşmuştur. Bu ülkeler Libya ve Pakistan'dır. Pakistan, Kıbrıs Barış Harekati öncesinde de Türkiye'nin Kıbrıs davasını uluslararası siyaset arenasında kendi davası gibi savunmuş ve Türkiye'nin yanında yer almıştır.

Kıbrıs'ta yaşanan sorunlar Yunanistan tarafından 16 Ağustos 1954'te Birleşmiş Milletlere (BM) taşınmıştır. Yunanistan bu başvurusuyla Kıbrıs'a self-determination hakkının tayinini istemiştir. Böylece Kıbrıs sorunu BM Genel Kurulu'nda 24 Eylül 1954'te görüşülmeye başlanmıştır. Bu gelişmeden sonra Kıbrıs uluslararası bir sorun haline dönüşmüştür. Bu süreçte Pakistan, Kıbrıs Türklerinin haklarını savunmak için Türkiye'ye koşulsuz destek vermiştir. 1954'te BM Genel Kurulu'nda Kıbrıs sorunu görüşülürken Pakistan heyeti Türkiye'nin Ada'daki tutumunu desteklemiştir (Ahmad,

1981).

15 Temmuz 1956'da Pakistan Devlet Başkanı İskender Mirza devlet ziyareti için Ankara'ya gelmiştir. Ziyaretin sonunda yayınlanan ortak bildiriye, Pakistan ve Türkiye, Türkiye'nin Pakistan'ı Hindistan ve Afganistan ile olan anlaşmazlıkların çözümünde destekleyeceği ve Pakistan'ın da Kıbrıs konusunda Türkiye'yi destekleyeceği konusunda ciddi güvenceler vermiştir. 1959 yılında BM Pakistan delegasyonu, BM'yi Kıbrıs Türklerinin insan haklarının ve meşru haklarının gerçekleştirilmesi için çaba göstermiştir (Turkish Information Office, 1956).

Kıbrıs, 1960 yılında Türkiye, Yunanistan ve İngiltere tarafından imzalanan Zürih Antlaşması ile bağımsızlığını kazandı. "Kıbrıs Cumhuriyeti", Kıbrıs Adası'nın iki halkı olan Rumlar ile Türkler arasında ortaklık temeline dayandırılan uluslararası antlaşmalar neticesinde 1960 yılında kurulmuştur. Kıbrıs Anayasası'na göre iki toplum eşit siyasi hak ve statüsüne sahiptirler. Anayasa, adadaki Türk cemaatine geniş haklar ve önemli hükümet ile ilgili önemli sorunlarda mutlak veto hakkı tanımaktaydı. Ancak Rumlar, Kıbrıs'ta sahip oldukları çoğunluğu anayasayı istismar etmek için kullanmıştır. Rumlar, adadaki Türkleri devlet kurumlarından dışlamaya, onları izole etmeye, Kıbrıs'taki varlıklarını sona erdirmeye ve sonucunda Kıbrıs ile Yunanistan'ı birleştirme (ENOSIS) girişimlerini başlatmışlardır. Rumların kötü niyetli bu eylemlerinin nihai amacı toplumlar arası barış ortamını bozmaktır.

Kıbrıs Cumhurbaşkanı ve Enosis hareketinin lideri Başpiskopos Makarios, Zürih-Londra Antlaşmalarının Kıbrıs Türklerine hak ettiklerinden daha fazlasını verdiğini belirterek Kıbrıs Anayasası'nın uygulanamaz olduğunu ifade etmiştir. Kıbrıs Anayasası'nda bazı değişiklikler yapılmasını isteyerek Türk toplumunu güvence altına alan hakları kaldırmak istemiştir. Kıbrıslı Türkler ve Türkiye bu taleplere sert tepki göstermiş ve 16 Aralık 1963 tarihinde ret etmiştir.

Kıbrıslı Rumlar 21 Aralık 1963 tarihinde Kıbrıs Türklerine karşı kapsamlı ve sistematik saldırıya geçmişlerdir. Türkler, Kıbrıs devlet kurumlarından uzaklaştırılmıştır. Bu süreçte "Kanlı Noel" olarak bilinen ve daha önceden hazırlanan "Akritas Planı" uygulanmaya başlanmıştır. Kıbrıs Adası'nda Türklerin imha edilmesi veyahut Kıbrıs'tan gönderilmesini amaçlayan Akritas Planı, Rum yetkililer tarafından hazırlanmış etnik temizlik girişimidir. Akritas Planı neticesinde gerçekleştiren eylemler sonucunda, yaklaşık on binlerce Türk yaşadıkları yüzden fazla köyü terk etmiştir. Kıbrıslı Türkler yaşadıkları yerleri terk ederek, Kıbrıs'ın %3'üne denk gelen kuşatma altında kalan ve denize çıkışı olmayan dar bölgelere sığınmışlardır. 1963 yılının Aralık ayında Rumlar ile Türkler arasında Kıbrıs'ta sorunlar görülmeye başlamıştır. Adadaki iki toplum arasında yaşanan gerginlik kısa sürede silahlı çatışmaya dönüşmüştür. "Kıbrıs Cumhuriyeti" devleti Rumların 1963 yılında tek taraflı olarak güç kullanması neticesinde anayasayı feshetmeleriyle ortadan kalkmıştır. 1963 "Kanlı Noel" olaylarından sonra, 27 Aralık 1963'e üç garantör ülkenin askerlerinden oluşan bir

"Barışı Koruma Kuvveti" oluşturulmuştur. Bu çerçevede İngiliz generalin yeşil bir kalemle harita üzerinde çizdiği bir çizgi ile Lefkoşa 30 Aralık 1963'te ikiye ayrılmıştır. Bu tarihten itibaren bu sınır "Yeşil Hat" olarak adlandırılmıştır (Türk Dışişleri, 2023).

Kıbrıs Adası'nda 1963'te yaşanan gerilim ve çatışmalar hakkında Pakistan Dışişleri Bakanı, hükümetinin ve halkının endişelerini dile getirerek "Kıbrıs sorununun çözümünü getiren anlaşmalara, ciddi uluslararası taahhütler oldukları için saygı gösterilmesi gerekecek. Kriz anında Türkiye'nin yanındayız ve Pakistan'dan ihtiyaç duyulabilecek her türlü iş birliğine hazırız" demiştir. Temmuz 1964'te Cumhurbaşkanı Eyyüb Han Türkiye'yi ziyaret etmiştir. Pakistan Cumhurbaşkanı daha sonra Türk liderlerle yaptığı görüşmede Kıbrıs'taki durumla ilgili ciddi endişelerini dile getirdiklerini açıklamıştır. Bu nedenle, Türkiye'nin endişelerini Londra'da yapılacak İngiliz Milletler Topluluğu Başbakanları Konferansı'na iletmeğe söz vermiştir. Cumhurbaşkanı, Pakistanlı Müslümanların Kıbrıs Türklerinin karşılaştığı güçlüklerden endişe duyduğu gibi, Türkiye'nin de Keşmir halkının ve Hintli Müslümanların yaşadığı sıkıntı ve sıkıntılardan endişe duyduğunu sözlerine eklemiştir (Ahmad, 1981). Türk Hükümeti, Pakistan'ın Kıbrıs sorununda Türkiye'ye verdiği karşılıksız destek için Pakistan'a şükranlarını defalarca dile getirdi. Türkiye Başbakanı Süleyman Demirel, Nisan 1967'de Pakistan'a yaptığı ziyarette, Pakistan'ın Kıbrıs konusundaki tutumundan duyduğu memnuniyeti dile getirmiştir (Gilani, 2020). Türkiye Başbakanı Süleyman Demirel, Pakistan'ın Kıbrıs konusundaki tutumunu takdir ettiğini ifade etti. Nisan 1967'de Pakistan'a yaptığı ziyarette şunları söyledi: "Türkiye, Kıbrıs'ta tehdit edici bir durumla karşı karşıya kaldığında, mutsuz Ada'daki Türk toplumunu boyun eğdirmekten kurtarmak için elinden geleni yapmak zorunda kaldığında, yargılama fırsatı bulduğunda. Pakistan birçok ülkenin samimiyetinden ödün vermeden barışın, özgürlüğün ve adaletin yanında yer aldı" (Ahmad, 1981).

Pakistan'ın, 1965 ve 1971 yıllarında, Hindistan'la yaptığı iki savaşta CENTO (Türkiye, İran, Irak, Pakistan ve Birleşik Krallık arasında, Sovyetler Birliği'nin Ortadoğu'da nüfuz kurmasını önlemeye yönelik olarak kurulan eski karşılıklı güvenlik ve savunma örgütü) tepkisiz kalmış, hatta ABD ile İngiltere, Pakistan ve Hindistan'a silâh ve malzeme vermeme politikası takip etmişlerdir. Özellikle 1971 savaşında Rusya, mevcut "Siyasî Dayanışma Anlaşması" çerçevesinde Hindistan'a uçakla malzeme sevk ederken, ABD ve İngiltere'nin bu politikası Pakistan'da son derece kötü karşılanmış ve CENTO paketi üyesi olmakla kazançlı değil, kaybeden olduğu düşüncesinin ortaya çıkmasına yol açmıştır. Türkiye ve İran kendi imkânları çerçevesinde ikili olarak Pakistan'a yardım etmeye çalışmışlardır. 1960'lı yıllarda ABD ve Pakistan arasında ilişkiler gerginleşirken aynı dönemde Türkiye'nin NATO müttefikleri ile ilişkilerinde ciddi sorunlar ortaya çıkmıştır. Özellikle Kıbrıs'ta anayasanın Türk toplumuna tanıdığı hakların kısıtlanması ve sonrasında ortaya çıkan "Kanlı Noel" olayları karşısında ABD ve Batı Dünyası'nın tepkisiz kalması karşısında

Türkiye, Kıbrıs'a müdahale düşüncesini planlamaya ve harekete geçirmeye başladı. Bu süreçte Amerika Başkanı Johnson, 5 Haziran 1964'te Başbakan İsmet İnönü'ye Türkiye'nin Kıbrıs sorunundaki rolünü eleştiren tarihi bir mektup gönderdi.

Şekil 1: ABD Başkanı Johnson'un Mektubu Hakkında Hürriyet Gazetesi'nin Manşeti (Hürriyet, 2023)

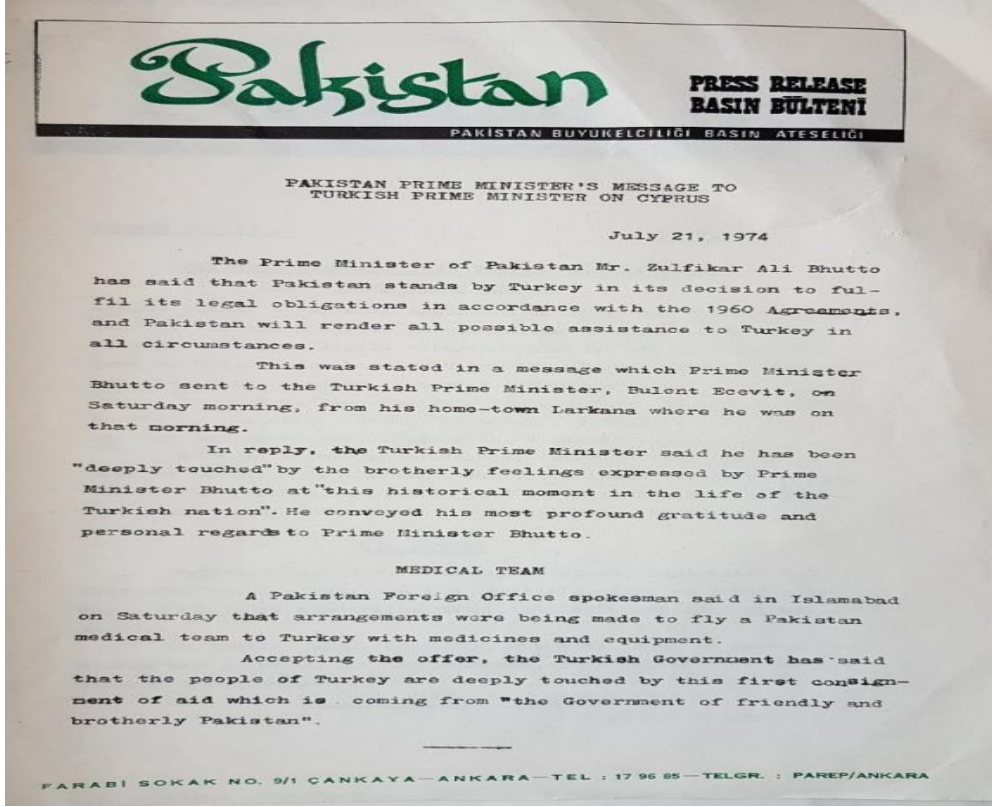
ABD Başkanı'nın Türkiye'ye göndermiş olduğu mektup sonrasında yaşananlar Türkiye'nin geleneksel Batı yanlısı dış politikasını gözden geçirmesine ve Sosyalist Blok ve Üçüncü Dünya ile ilişkilerini normalleştirmesine neden oldu (Gürün, 1983). Amerika Birleşik Devletleri'nin 1965 Hint-Pakistan Savaşı sırasında hem Pakistan'a hem de Hindistan'a silah ambargosu koymasının ardından Pakistanlı yetkililerin tepkisine neden oldu. Amerika'nın bölgeye yönelik politikalarındaki hayal kırıklığı nedeniyle Türkiye ve Pakistan, 1960'lar ve 1970'ler boyunca ulusal çıkarlarını güvence altına almak amacıyla yeni siyasi ve güvenlik politikaları geliştirmeye başladılar.

ABD, 1965'te Pakistan'a silah ambargosu uygulanması sürecinde Pakistan Donanmasına ait olan ve ABD'den alınan PNS Ghazi adlı Pakistan'ın ilk denizaltısının ciddi şekilde yenilenmeye ve bakıma ihtiyacı bulunmaktaydı. Çünkü ABD silah ambargosu Gazi'nin bakımını zorlaştırmıştır. Ambargoyu aşmak için Pakistan, Türkiye ile tersane anlaşması müzakere etmeye başladı. Türk Donanması'na ait tersaneler eski Amerikan denizaltılarının bakımı konusunda tecrübeye sahipti. Denizaltı, onarım için Türkiye'ye gönderildi. Süveyş Kanalı'nın Arap-İsrail Savaşı nedeniyle kapanmasından

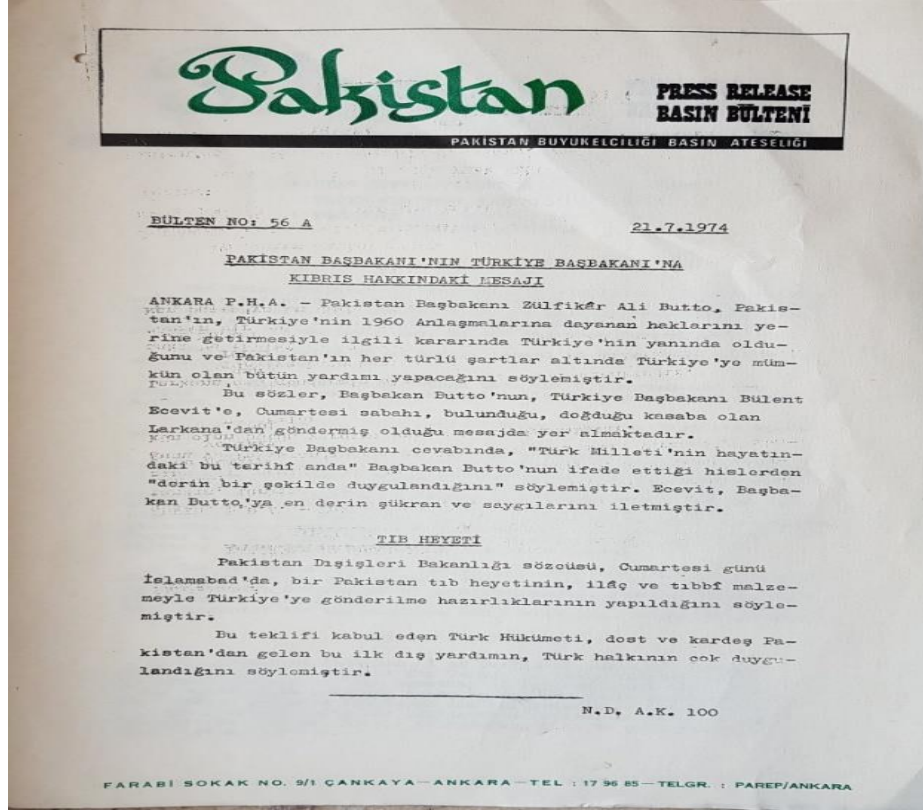
dolayı Denizaltı Afrika Kıtası'nın çevresini dolaşmak zorunda kalmıştır. Defalarca yakıt ikmali yaparak Gölcük Deniz Üssü'ne ulaşan denizaltının yolculuğu iki ay sürmüştür. Türkiye'de bakıma alınan 2. Dünya Savaşı döneminden kalma bu denizaltıya, güncellenmiş elektronik ve bilgisayar sistemleri kuruldu. Ayrıca denizaltıya yapılan tadilatla mayın döşeme yeteneği kazandırıldı (National Interest, 2023).

Kıbrıslı Türklerin devlet yönetiminden uzaklaştırılması sonrasında Kıbrıs Rumlarının arasında görüş ayrılıkları ortaya çıkmıştır. Rum EOKA'cılarının kendi aralarında ortaya çıkmaya başlayan görüş ayrılıkları, Türkiye'nin askeri müdahalesinden çekinen ve Türkleri ekonomik yoldan alt etmek isteyen Makarios ile daha hızlı şekilde sonuç alınmasını isteyen eski cuntacıları içeren EOKA-B'cilerin karşı karşıya gelmelerine neden olmuştur. 15 Temmuz 1974 günü Yunan Cuntası'nın vermiş olduğu destekle EOKA lideri Nikos Sampson, Kıbrıs Adası'nı Yunanistan'a bağlamak amacıyla Kıbrıs Cumhurbaşkanı Makarios'a karşı bir darbe gerçekleştirmiş ve yönetimi kısa süreyle ele geçirmiştir. Kıbrıs'ın egemenliğine ve toprak bütünlüğüne kasteden bu darbe karşısında Türkiye, 1960 Garanti Antlaşması gereğince öncelikle İngiltere'ye ortak askeri müdahale teklifinde bulunmuştur. İngiltere'nin olumsuz cevap vermesi üzerine Türkiye, Kıbrıs Adası'ndaki Türklerin güvenliğini sağlamak için 20 Temmuz 1974 günü Barış Harekatı'nı başlatmıştır (Türk Dışişleri, 2023).

Pakistan, Kıbrıs anlaşmazlığında her zaman Türkiye'ye tam destek ve dayanışma garantisi vermiştir. Pakistan, Kıbrıs Barış Harekatı'na açık bir şekilde destek vererek Türkiye'nin yanında yer aldı ve Türklerin her eylemini destekledi. Birleşmiş Milletler Genel Kurulu'nda diplomatik destek sağladı. Pakistan Başbakanı Zülfikar Ali Butto, Türk mevkidaşı Bülent Ecevit'e gönderdiği mesajda harekate ilişkin şunları söyledi: "Pakistan, Türkiye'nin ihlali durdurmak için başlattığı barış harekâtını güçlü bir şekilde desteklemektedir. Türk askerleriyle omuz omuza savaşmaya hazırım" demiştir. Mesajda ayrıca Pakistan halkının ve hükümetinin Türkler hakkında her zaman kardeşçe duygular beslediği ve bu zor zamanda tüm Pakistanlıların kayıtsız şartsız Türkiye'nin yanında olduğu belirtilmiştir.

Şekil 2 : Pakistan Başbakanı Zülfikar Ali Bhutto'nun Türkiye'ye Göndermiş Olduğu Destek Mesajının İngilizce Metni (Ekber, 2022).

Şekil 3: Pakistan Başbakanı Zulfikar Ali Bhutto'nun Türkiye'ye Göndermiş Olduğu Destek Mesajının Türkçe Metni (Ekber, 2022).

PAKISTAN SUPPORTS TURKISH CYPRUS POLICY	
Date: 1974 July 23, 04:30 (Tuesday)	Canonical ID: 1974ISLAMA07009_b
Original Classification: LIMITED OFFICIAL USE	Current Classification: UNCLASSIFIED
Handling Restrictions: -- N/A or Blank --	Character Count: 3055
Executive Order: -- N/A or Blank --	Locator: TEXT ON MICROFILM,TEXT ONLINE
TAGS: BHUTTO, ALI - Zulfikar Ali Bhutto CY - Cyprus GR - Greece; Crete PFOR - Political Affairs--Foreign Policy and Relations PK - Pakistan TU - Turkey	Concepts: FOREIGN POLICY POSITION GOVERNMENT OVERTHROW INTERVENTION INVASIONS SPEECHES
Enclosure: -- N/A or Blank --	Type: TE - Telegram (cable)
Office Origin: -- N/A or Blank --	Archive Status: Electronic Telegrams
Office Action: ACTION NEA - BUREAU OF NEAR EASTERN AND SOUTH ASIAN AFFAIRS	Markings: Declassified/Released US Department of State EO Systematic Review 30 JUN 2005
From: PAKISTAN ISLAMABAD	
To: DEPARTMENT OF STATE INDIA NEW DELHI IRAN TEHRAN SECRETARY OF STATE UNITED NATIONS (NEW YORK)	

Şekil 4: Pakistan'ın Türkiye'nin Kıbrıs Politikasını Desteklediğini Birleşmiş Milletlere Bildiren Yazışma Belgesi (Pakistan Defence, 2020).

2001-2008 yılları arasında Pakistan Cumhurbaşkanı olarak görev yapan Pervez Müşerref 2004 yılında TBMM'de yaptığı konuşmada "1949'dan 1956'ya kadar kaldığım

7 yıl süresince, Türklerin Pakistanlılara olan sevgisine şahit oldum. Bu sebepten dolayı, inanıyorum ki, hükümetler gelirler ve giderler, değişirler, liderler değişebilirler; ama, Türk Halkı ile Pakistan Halkı arasındaki sevgi, her zaman, daima büyüyecektir” demiştir (TBMM, 2004). Müşerref, İstanbul'daki Harp Okulu'na yaptığı ziyarette Kıbrıs Barış Harekatı'nda gönüllü olarak savaşmak istediğini açıklamıştır. O sırada Türk sınıf arkadaşlarından birine söylediklerini dinleyicilere anlatarak: "Öyle bir motivasyonum var ki, Türkiye'nin gönüllülere ihtiyacı olursa Türk kuvvetleriyle savaşmaya hazırdım" (Abbas, 2005). Müşerref, ayrıca; "1974'teki Kıbrıs operasyonu sırasında her Pakistanlının hazır olduğunu hatırlıyorum. Türklerin yanında gönüllü olarak savaşa hazırdık" demiştir (Ekathimerini, 2023). Ankara'da ikamet eden bir grup Pakistanlı, Türk kardeşlerinin Kıbrıs'taki operasyonunu desteklediklerini belirterek Kıbrıslı Türklerin hakları için gösteri düzenledi. Pakistanlılar, üzerinde Türkçe, Urduca ve İngilizce yazılı sloganların bulunduğu pankartlar taşıdı. Pankartlarda "Türk milletinin yanındayız", "Türk milleti için kanımız", "Pakistan ve Türkiye kardeştir" ve "Pakistan milleti Türk milletinin yanındadır" yazmaktaydı (Kalenteridis , 2023).

Kıbrıs Barış Harekatının başlamasından bir gün sonra -21 Temmuz 1974'te Kocatepe savaş gemisinin Türk savaş uçakları tarafından dost ateşi ile batırılmasının hemen ardından- dost ve kardeş ülke Pakistan Türkiye'ye bir sağlık ekibi gönderme kararı almıştır. Bu karar resmî yazı ile Türkiye'ye iletilmiş ve Türkiye tarafından memnuniyetle karşılanmıştır (Şekil 1-2.). Alınan bu karar doğrultusunda Pakistan askeri C-130 uçağıyla Türkiye'ye doğru bir sağlık ekibi yola çıkmıştır.

Pakistan'dan yardım amacıyla 22 Temmuz 1974 günü itibarıyla 6 doktor, 3 hemşire ve 20 sağlık görevlisi de (29 kişilik sağlık ekibi), askeri uçakla Pakistan'dan Adana'ya gelmiş, aynı gün otobüsle Mersin'e gitmişlerdir. Pakistanlı sağlık ekibi, Kıbrıs Barış Harekatı'nın en kritik zamanlarında Mersin'de henüz açılan ve Kıbrıs'tan getirilen 16 yaralının bulunduğu 200 Yataklı Sahra Hastanesinde görev yapmışlardır. Pakistan'dan gönderilmiş olan ekipte 4 binbaşı ve 2 yüzbaşı rütbesinde doktor, 1 binbaşı ve 2 yüzbaşı rütbesinde hemşire ve 20 kişi de sağlık memuru bulunmaktaydı. Pakistan sağlık ekibi 23 Temmuz 1974'de Mersin Hastanesi'nde çalışmalara başladı. Bu ekiple birlikte 16 tona yakın yardım ve tıbbi malzeme Türk Kızılayı'na teslim edilmiştir (Keser, Kızılay Belgeleri Işığında Kıbrıs Barış Harekatı 1974, 2013).

Kıbrıs'ta 14 Ağustos 1974 tarihinde başlayan İkinci Barış Harekatı'nın ardından Türkiye'deki hastaneler de daha yoğun ve faal olarak çalışmaya başlar. Pakistan'dan gelen sağlık ekibi daha sonra Mersin'in Tarsus ilçesine geçmiş ve Türk Kızılayı'nın kendilerine ayırdığı bölgede hemen çalışmalara başlamıştır. 26 Temmuz 1974 tarihinde Pakistan sağlık ekibinin Tarsus'ta bulunan 400 yataklı Askeri Sahra Hastanesi'nde görevlendirilmeleri kararı alınmıştır (Keser, Kızılay Belgeleri Işığında Kıbrıs Barış Harekatı 1974, 2013). 7 Ağustos 1974 tarihi itibarıyla 400 yataklı Asker Hastanesi'nin bulunduğu Mersin ili Tarsus ilçe merkezinin güneyinde yer alan Tarsus'a beş, Mersin'e

25 kilometre uzaklıkta bulunan okaliptüs ağırlıklı bir orman olan Karabucak Ormanı bölgesine nakledilmiştir.

23 Temmuz 1974 Salı Günü Kızılay İlk Yardım Hastanesi'ne Gelen Pakistan Ekibi		
RÜTBESİ	ADI SOYADI	GÖREVİ
Binbaşı Dr.	Mohammed Azam	Pratisyen Hekim
Binbaşı Dr.	Karamat Ahmad	Patolog
Binbaşı Dr.	Shujaat Hussain Suhrawardy	Anestezi mütehasısı
Binbaşı Dr.	Mohammad Amin	Genel hekim
Yüzbaşı Dr.	Mazzaffar Bangash	Genel pratisyen hekim
Yüzbaşı Dr.	Sheikh İdris	Genel pratisyen hekim
Binbaşı	Badarunnisa Barlas	Hemşire
Yüzbaşı	Oammar Unnisa	Hemşire
	Mehar Sultana	Hemşire
Ekipte Bulunan Diğer Sağlık Personeli		
Shah Nawaz	Abdul Latif	Said Ali
Mohammed İfraz	Fazal Dad	Amir Khan
Samondar Khan	Abdul Malik	Mohammed Abdul Wahid
Mohammed Younis	Fazal Kareem	Chotel Lal
Ghulam Murtaza	Taj Mohammed	Mohammed Zahid Hussain
Gohar Rahman	Anwar Hussain	Mohammed Arkam
Mohammed Sultan	Ghulam Hayat	

Şekil 5: Kıbrıs Barış Harekatı Sırasında Türkiye'ye Yardıma Gelen Pakistan Sağlık Ekibi (Keser, Kızılay Belgeleri Işığında Kıbrıs Barış Harekatı 1974, 2013).

Pakistan'dan gelen sağlık ekibi Tarsus Kızılay İlk Yardım Hastanesi'nde fedakârca çalışarak, hasta ve yaralıların ilk yardım ve tedavilerini yapmışlardır. Pakistan sağlık ekibinin bu kadirşinas mensuplarına Kızılay'ın 22. maddesinin (d) fıkrası gereğince Türkiye Kızılayı'nın dost üye madalyalarından verilmesi kararlaştırılmıştır. Kıbrıs Barış Harekatı'nın devam ettiği dönemde 1- 8 Ağustos 1974 günü Pakistan Ankara Askeri Ataşesi Albay Saadat Chowohry sahra hastanesini ziyaret etmiş, Pakistan sağlık ekibi ve Türk personel ile görüşmüştür. Pakistan sağlık ekibi Eylül 1974'e kadar Türkiye'de görev yaptı ve görevini tamamladıktan sonra Pakistan'a döndüler (Keser, 2013).

Anadolu Ajansı, 2018 yılında Kıbrıs Barış Harekatı sırasında Pakistan sağlık ekibinde yer alan ve sonrasında general rütbesine kadar yükselen Karamat Ahmad ile röportaj yapmıştır. Karamat o süreçte yaşananlar hakkında şunları söylemektedir; "1974'te Ravalpindi şehrindeki askeri patoloji laboratuvarında görev yapıyordum. Eşim yedi aylık hamile olmasına rağmen komutanın Türkiye'ye gitme önerisini tereddütsüz kabul ettim. Türkiye'ye gelirken başta dil sorunu olmak üzere bazı endişelerimiz olsa da kısa sürede Türkiye'ye alıştık. Tarsus'ta Türk sağlık ekipleri ile yan yana çalıştık. Türkiye'de hiç yabancılık çekmedik. Bize kendilerinden biriymişiz gibi davrandılar. Beraber yemek yiyor, aynı çadırlarda kalıyorduk. Acılarımız da mutluluklarımız da aynıydı. Zaman zaman Mersin'deki üst düzey yetkilileri ziyarete gidiyorduk ve bize çok sıcak davranıyorlardı" (Anadolu Ajansı, 2022).

Şekil 6: Pakistan Sağlık Ekibi ve Pakistan'ın Türkiye Büyükelçilik Görevlileri ile Kızılay Sahra Hastanesi'nde (Babar, 2022).

Şekil 7: Pakistan Sağlık Ekibinin Görev Yaptığı Mersin'in Tarsus İlçesinde Yer Alan Karabucak Ormanlarının Konumu (Google Earth, 2022).

Şekil 8: Pakistan Sağlık Ekibi Yaralı Türk Askeri Tedavi Ederken (Babar, 2022).

Şekil 9: Pakistan Sağlık Ekibinden Binbaşı Karamat Ahmad Yaralı Türk Askerini Tedavi Ederken (Pakistan Defence, 2022).

Şekil 10 : Pakistan Sağlık Ekibinden Binbaşı Karamat Ahmad Yaralı Türk Askerini

Tedavi Ederken (Anadolu Ajansı, 2022).

Şekil 11: Pakistan Sağlık Ekibi Sahra Çadırının Önünde (Anadolu Ajansı, 2022).

Şekil 12: Pakistan Sağlık Ekibi Pakistan'a Dönmeden Önce Anıtkabir Ziyareti (Anadolu Ajansı, 2022).

Şekil 13: Pakistanlı Doktor Karamat Ahmad ve Göğsünde Gururla Taşındığı Kızılay

Madalyası (Son Devir, 2023).

1974 Kıbrıs Barış Harekatı sırasında Türk askerlerin tedavisi için görev yapan Pakistanlı Doktor Karamat Ahmad, gönüllü olarak katıldığı Pakistan sağlık ekibiyle Türkiye'ye gelmiştir. Aradan geçen yıllara rağmen yaşadıklarını unutmamış ve kendisine verilen Kızılay madalyasını gururla taşımaktadır (Şekil 13). Karamat Ahmad, TRT AVAZ kanalına verdiği röportajda şunları söylemiştir "Türk Devleti'nin ve halkının ne zaman bana ihtiyacı olursa Türkiye'ye gitmeye hazırım. Bugün emekli olsam da Türkiye'den hangi Ordu mensubuna ya da Kızılay çalışanına rastlasam savaş günleri aklıma geliyor ve onlara her zaman saygı ve sevgi duyuyorum. Bizim sevgi ve saygımız kalbimizdedir ve aynı zamanda kalplerimiz ise birlikte atıyor. Türkiye'de herhangi bir problem olduğu zaman Pakistan halkı Türk halkı için orada olacaktır. Allah korusun Pakistan'la ilgili herhangi bir problem olursa Türk halkının da Pakistan halkı için burada olacağından eminim. Türkiye'ye her zaman hizmet etmeye hazırım, bu benim borcumdur. Türkiye için ölürüm İslam için ölürüm Pakistan için ölürüm. Türk halkı çok cesurdur. Kıbrıs Barış Harekatı sırasında ben buna şahit oldum. Türk halkının güçlü bir duruşu var ve ülkeleri için canlarını vermeye her zaman hazırlar. Türk devletini ve halkını çok seviyoruz ve bu sevgiyi sonsuza kadar sürdürmek istiyoruz" (TRT AVAZ, 2023).

Mayıs 1983'te, o zamanki BM Genel Sekreteri Javier Pérez de Cuéllar'ın Kıbrıs konusunda çaba göstermiştir. Ancak Birleşmiş Milletler Genel Kurulu Kıbrıs'tan Türk askerlerinin çekilmesi çağrısında bulunan bir karar almıştır. Bu karar karşısında Kıbrıslı Türkler, 15 Kasım 1983'te tek taraflı olarak bağımsızlıklarını ilan ederek KKTC kurmuşlardır. Birkaç gün içinde Güvenlik Konseyi, yeni kurulan KKTC'yi kabul etmeyeceğini ve bu kararın bir anlaşmaya varma çabalarını sekteye uğrattığını açıkça belirten 541 sayılı kararını açıklamıştır. Bu karara 15 üyeden sadece Pakistan karşı çıkmış, Ürdün ise çekimser kalmıştır. Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti (KKTC) Türkiye tarafından tanınmış buna karşın, uluslararası toplumun geri kalanı bu tanımayı kınamıştır. BM Güvenlik Konseyi karşılıklı "büyükkelçi atamaları" ve "anayasal referandum" yapılması hakkında 550 Nolu kararı alarak bu eylemi kınamış ve KKTC'nin tanınmaması çağrısını tekrarlamıştır. Bu kararı 15 ülkeden 13'ü kabul etmiş, Pakistan ret etmiş, ABD ise çekimser kalmıştır.

Günümüzde Avrupa Birliği ülkeleri, Yunanistan'ın Kıbrıs konusundaki tutumunu desteklese de Türkiye'nin Kıbrıs konusundaki iddiasını destekleyen birkaç ülke bulunmaktadır. Dost ve kardeş ülke Pakistan bu ülkelerin başında gelmektedir. Pakistan ve Türkiye, geçmişten bugüne derin kültürel, tarihi ve askeri bağlara sahiptir. Pakistan ve Türkiye birbirini güvenilir bir savunma ortağı ve dost olarak görmektedir. Bu dostluğun en önemli göstergesi Pakistan diplomasisinde çok nadir olarak görülen bir uygulama olan, üç askeri (kara, deniz ve hava) ataşesinin Ankara'daki Pakistan büyükelçiliğinde görev yapmasıdır. Geçmişten bugüne Pakistan ve Türkiye, ikili askeri

eğitim değişim programı kapsamında çok sayıda subay değişiminde bulunmuşlardır. Yaklaşık 1500 Pakistanlı subay, son on yılda Türkiye'de bir eğitim kursunu tamamlamıştır. Benzer şekilde, 130'dan fazla Türk askeri subayı, Pakistan genelindeki harp okullarına ve Milli Savunma Üniversitelerinde eğitim almıştır (Guiliani, 2023). Pakistan donanması, 2006'dan beri Ankara için "Mavi Vatan'ı pekiştirme hedefi olan "Akdeniz Kalkanı" operasyonunda da yer almaktadır.

Kaynakça

- Abbas, H. (2005). *Pakistan's Drift into Extremism Allah, the Army, and America's War on Terror*. New York: Routledge.
- Aggelos , M. (2015). *Ellinoturkikes Shesis [Türk-Yunan İlişkileri]* . Athina: Ekdosis Pataki [Pataki Yay.] .
- Ahmad, N. (1981). "Pakistan - Turkey Relations". *Pakistan Horizon*, 105-128.
- Alasya, H. (1988). *Kıbrıs Tarihi*. Ankara: Kıbrıs Türk Kültür Derneği Genel Merkezi.
- Anadolu Ajansı. (2022). <https://www.aa.com.tr/tr/dunya/pakistan-halki-turk-halkina-karsi-derin-sevgi-tasiyor/1031099> , (Erişim Tarihi: 29..2022).
- Babar, S. (2022). *History: Pakistan Army Contingent that Served Voluntarily Alongside Turkey in Cyprus Conflict*. <https://trtowexuosoxxdffe.quora.com/History-Pakistan-Army-contingent-that-served-voluntarily-alongside-Turkey-in-Cyprus-conflict>, (Erişim Tarihi: 23.07.2022).
- Ekathimerini. (2023,). <https://www.ekathimerini.com/news/9246/musharraf-eager-to-invade-cyprus/> , (Erişim Tarihi: 25.01.2023).
- Ekber, A. (2022). *Press Secretary to Prime Minister of Pakistan*. <https://twitter.com/AbdulAkbarPak/status/1549729313917894656>, (Erişim Tarihi: 20.07.2022).
- Gilani, A. (2020). <https://www.dailysabah.com/op-ed/2020/02/13/turkey-pakistan-friendship-from-past-to-present>, (Erişim Tarihi: 13.02.2020).
- Google Earth. (2022). <https://earth.google.com/web/search/Aliefendio%c4%9flu,+Tarsus+Orman+Fidanl%c4%b1k+%c5%9eefli%c4%9fi,+Karabucak+Caddesi,+Tarsus%2fMersin/@35.8707848,34.08601882,-15.33264614a,394216.90405134d,35y,0.13385751h,8.4903051t,360r/data=CigiJgokCdy1tGkwp0JAEaFjP>, (Erişim Tarihi: 28.07.2022).
- Guiliani, F. (2023). Turkey-Pakistan nexus: a concern for Greece. <https://www.insideover.com/politics/turkey-pakistan-nexus-a-concern-for-greece.html>, (Erişim Tarihi: 25.01.2023).
- Gürün, K. (1983). *Dış İlişkiler ve Türk Politikası*. Ankara: Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yay.
- Hürriyet.(2023).<https://www.hurriyet.com.tr/yazarlar/ates-yalazan-arsiv-balikcisi/johnson-mektubunu-hurriyet-ortaya-cikarmisti-42077585>, (Erişim Tarihi:

23.05.2023).

Kalenteridis , S. (2023). "The History Of Pakistan Antagonizing Cyprus On Behalf Of Turkey": <https://greekcitytimes.com/2020/11/02/cyprus-pakistan-turkey/>, Erişim Tarihi: 20.01.2023

Kapıcı, H., & Sakin, S. (2015). "Cumhuriyet Arşivi Işığında Yabancıların Bakış Açısıyla Türkiye'nin Kıbrıs Politikası (1955-1959)". *The Journal of Academic Social Science Studies (JASSS)* (s. 137-153.). içinde Elazığ: Fırat Üniversitesi.

Keser, U. (2013). "Kıbrıs Barış Harekâtı'na Uzanan Bir Dost Eli; Pakistanlı Doktorlar". U. Keser (ED.) içinde, *Mare Nostrum'dan Casus Belliye Bizim Deniz Akdeniz* (s. 26-32). Ankara: Besabes.

Keser, U. (2013). *Kızılây Belgeleri Işığında Kıbrıs Barış Harekatı 1974*. Ankara: Türk Kızılayı.

Kürkçügil, M. (2003). *Kıbrıs: Dün ve Bugün*. İstanbul: İthaki Yayınevi.

Kürşad, F., Altan, M., & Egeli, S. (1978). *Belgelerle Kıbrıs'ta Yunan Emperyalizmi*. İstanbul: Kutsun.

Manisalı, E. (2012). *Dünden Bugüne Kıbrıs*. Ankara: Gençlik Cephesi Yay.

National Interes. (2023). <https://nationalinterest.org/blog/reboot/suicide-sea-what-happened-pakistan%E2%80%99s-ghazi-submarine-191599>, Erişim Tarihi: 23.05.2023

Pakistan Defence. (2020). Pakistan Supports Turkish Cyprus Policy: <https://defence.pk/pdf/threads/pakistan-supports-turkish-cyprus-policy-complete-memo.676952/#post-12552875>, Erişim Tarihi: 20.07.2020

Pakistan Defence. (2022). <https://defence.pk/pdf/threads/turkey-commemorates-46th-anniversary-of-1974-cyprus-peace-operation.676940/#post-12552902>, Erişim Tarihi: 20.08.2022

TBMM. (2004). *Türkiye Büyük Millet Meclisi Genel Kurul Tutanağı*. https://www5.tbmm.gov.tr/develop/owa/Tutanak_B_SD.birlesim_baslangic_yazici?P4=11085&P5=B&page1=28&page2=28, Erişim Tarihi: 20.01.2023

TRT AVAZ. (2023). <https://www.youtube.com/watch?v=FfE1WcdgXpE>, Erişim Tarihi: 20.01.2023

Turkish Information Office. (1956). *News From Turkey*. https://books.google.com.tr/books?id=Uhs7AQAIAAJ&pg=PP329&lpq=PP329&dq=%C4%B0skender+Mirza+cyprus&source=bl&ots=a0m00Ns9F&sig=ACfU3U0F0FBTqNovQnTrKvlZTVfTAle8w&hl=tr&sa=X&redir_esc=y#v=onepage&q=%C4%B0skender%20Mirza%20cyprus&f=false, Erişim Tarihi: 23.01.2023

Türk Dışişleri. (2023). https://www.mfa.gov.tr/kibris-meselesinin-tarihcesi_-bm-muzakerelerinin-baslangici.tr.mfa, Erişim Tarihi: 20.01.2023

*****
*****
*****

